زمانئانییا تیۆری

ڕێڤەبەرێ گشتێ و سەرنڤیسەر

مؤید طیب

مافێن چاپکرنێ د پاراستێ نە ©

کوردستانا عێراقێ ـ دهۆك
تاخێ مازی - جادا ئاشتی
ئاڤاهیێ سپیریز

www.spirez.org
www.spirezpage.net

دار سبيريز للطباعة والنشر
دهوك

- **ژمارا وەشانێ:** (٣٥٨)
- **نافێ پەرتووکێ:** زمانڤانییا تیۆری
- **دانانا:** عەبدولسەلام نەجمەدین عەبدوللا ـ شێرزاد سەبری عەلی
- **دەرهێنانا هونەری:** ناسر منبەری
- **بەرگ:** نەجمەدین بیری
- **سەرپەرشتکاریێ چاپێ:** شێروان ئەحمەد تەیب
- **چاپێ:** ئێکێ
- **تیراژ:** (٧٥٠) دانە
- **ژمارا سپاردن ل پەرتووکخانا بەدرخانیان ل دهۆك (٢٨٢٠) ل سالا ٢٠١١**
- **چاپخانەیا حەجی هاشم / هەولێر**

SPIREZ PRESS & PUBLISHER
DUHOK

زمانڤانییا تیۆری

دانانا:

عەبدولسەلام نەجمەدین عەبدوللا
زانکۆیا زاخۆ/ فەکولتیا زانستێن مرۆڤایەتی
پشکا زمانێ کوردی

شێرزاد سەبری عەلی
زانکۆیا دهۆکێ/فەکولتیا زانستێن مرۆڤایەتی
کۆلیژا/ ئادابێ پشکا زمانێ کوردی

2011

سوپاسی بۆ:

- بەڕێز (مؤید طیب)ی، کو پشتەڤان بوویە، بۆ چاپکرنا ڤێ پەرتووکێ.
- بەڕێز (بختیار خواجە طە شاهین)ی، کو ب سینگەکێ بەرفرەھ و ب ھەدارەکا زۆر ئەرکێ تایبکرنا ڤێ پەرتووکێ ب ستۆیێ خوەڤە گرتییە.
- بەڕێز (حسێن سەنعان و ناسر منبەری) بۆ ئەوێ زەحمەتییا ئەوان دیتی د دەرھێنانا ڤێ پەرتووکێدا.

ناڤەرۆك

پێشەکی ٢١

دەرازینك: ٢٣

- **زمانڤانی** ٢٣

- **ئارمانج ومەبەستێن زمانڤانییێ** ٢٥

- **لقێن زمانڤانیێ:** ٢٦

أ - زمانڤانییا تیۆری (گشتی) ٢٦

ب - زمانڤانیا کارەکی (پراکتیکی) ٢٧

پشکا ئێکێ: چەمکێ زمانی ٢٩

پێناسا زمانی ٢٩

- ***تایبەتمەندیێن زمانی:*** ٣٣

١ - خۆبخۆیی بوون ٣٣

٢ - داهێنان ٣٣

٣ - ڤەگوهاستن ٣٥

٤ - ڤەگوهاستنا کەلتووری ٣٧

٥ - دووانەیی بوون ٣٨

٦ - رێزمانی بوون ٣٨

٧ - هندەك تایبەتمەندیێن دی: ٣٩

- ئەندامێن ب لێڤکرن - درکاندن - و بهیستنێ ٣٩
- دوو لایەنی بوون ٣٩

- تایبەتی بوون ٣٩
- سەمتدار بوون ٣٩
- ژنافچوونا ب لەز ٤٠
- زمان دەنگە ٤٠

- هندەك نێرینێن شاش ل دور زمانی: ٤٠

١ - تێکەلکرنا فۆرم و واتایێ: ٤٠

أ - ژمارا ڕێزمانی و هژمارتن ٤١

ب - نڤشێ ڕێزمانی و نڤشێ بایلۆژی ٤١

ج - دەمێ ڕێزمانی و دەمێ نەڕێزمانی ٤٢

٢ - دروست و شاش د زمانیدا: ٤٣

أ - وەسف ناکەن بەلکو تشتەکی دسەپینن: ٤٣

ب - بریارا ددەن کو ب تنێ فۆرمەکێ دروست هەیە: ٤٣

٣ - هەر و هەریيا ڕێزمانێ ٤٤

٤ - نڤێسین ل شوونا ئاخڤتنێ ٤٤

٥ - زمانێن پاشکەفتی و پێشکەفتی ٤٥

٦ - زمانێ وە چ کێماسی نینن ٤٦

- زمانێ مرۆڤی و زمانێ زیندەوەرێن دن: ٤٦

١ - شامپانزە ٤٧

٢ - دۆلفین ٤٨

- شامپانزە و فێربوونا زمانێ مرۆڤی: ٥٠

١ - واشو ٥٠

٢ - سارا و لانا ٥١

٣ - نیم چیمسکی ٥٢

٤ - تووتی ٥٢

- ئەنجامێن ڤان تاقیکرنان: ٥٣

١ - نێرینا ڕەشبین ٥٣

هەوالنامەی کتێب

٢ - نێرینا گەشبین ٥٤

پشکا دووێ: گریمانێن پەیدا بوونا زمانی ٥٥

أ - بۆچوونێن خودایی و ئەفسانەیی: ٥٥

١ - ئایینێ ئیسلامێ ٥٥

٢ - تەورات ٥٥

٣ - هررودوت و فرعەون ٥٦

٤ - هندوو و برەهما ٥٦

٥ - کاسکی: ٥٦

٦ - تیکونا ٥٧

٧ - خەلکێ رەسەنێ ئەمریکا ناڤەڕاست ٥٧

ب - بۆچوونێن خۆیی: ٥٧

١ - گریمانا دەنگێن سرۆشتی: ٥٧

- باو - باو (Bow - Bow) ٥٧
- پوه - پوه (Pooh - Pooh) ٥٨
- یۆ - ها - هۆ (Yo - heave - ho) ٥٨

٢ - گریمانا مۆسیقێ ٥٩

٣ - گریمانا تا - تا (Ta - Ta) ٥٩

٤ - گریمانا ئوه (uh - oh) ٥٩

٥ - گریما کیمایی ٥٩

٦ - گریمانا پەیوەندیکرنێ ٦٠

٧ - گریمانا لڤینێ ٦٠

٨ - گریمانا فیسیۆلۆجی ٦١

پشکا سێیی: ئەرکێن زمانی ٦٣

١ - ئەرکێن زمانی ل دەڤ (یاکوبسن)ی ٦٣

هەوالنامەی کتێب

٢ - ئەرکێن زمانی ل دەڤ (هالیدای) ٦٧
٣ - ئەرکێن زمانی ل دەڤ (کارل بوهلەر)ی ٦٨
٤ - ئەرکێن زمانی ل دەڤ (ئیدوراد بیشون)ی ٦٨
٥ - ئەرکێن زمانی ل دەڤ (ئاندرێ مارتینە) ٦٩

پشکا چارێ: یەکەیێن زمانی ٧١
١ - فۆنیم ٧١
٢ - بڕگە ٧٢
٣ - مۆرفیما بەند ٧٣
٤ - پەیڤ ٧٣
٥ - لێکدان ٧٣
أ - پەیڤا دارشتی ٧٣
ب - پەیڤا لێکدانی و گرێیا ژ پەیڤەکێ مەزنتر: ٧٤
١ - پەیڤا لێکدای ٧٤
٢ - گرێیا ژ پەیڤێ مەزنتر ٧٤
ج - ئیدیەم ٧٤
٦ - رستە ٧٥
٧ - گوتن ٧٦
٨ - دەق ٧٦
٩ - گوتار ٧٧
یەکەیێن واتایی ٧٧

پشکا پێنجێ: ریبازێن ڤەکۆلینا زمانی ٧٩
سیما و مەرجێن پێدڤی بۆ ڤەکۆلینەکا زاستی ٧٩
- ***ریبازێن ڤەکۆلینا زمانی:*** ٨٢
١ - رێبازا پیڤەری ٨٢

هەوالنامەی کتێب

٢ - ریبازا وەسفی ٨٣
٣ - رێبازا دیروکی ٨٤
٤ - رێبازا بەراورد ٨٦
٥ - رێبازا بەرامبەری ٨٦
٦ - رێبازا بەرهەمهینان و ڤەگوهاستن ٨٧
- ***رێبازێن ڤەکۆلینا رێزمانێ:*** ٩١
١ - شێوەبەند ٩١
٢ - ئەرکی ٩١

پشکا شەشێ: هێمالۆجی – semiotics : ٩٣
- ***پێناسا هێمایێ*** ٩٤
- ***جورێن هێمایێ:*** ٩٤
أ - هێمایا زمانی(هێمایا جڤاکی) ٩٤
تایبەتمەندییێن هێمایا زمانی ٩٦
ب - هێمایا نەزمانی (سروشتی) ٩٦
تایبەتمەندییێن هێمایا نەزمانی ٩٦
- ***جورێن هێمایا نەزمانی:*** ٩٧
١ - نیشانە ٩٧
٢ - وێنە ٩٧
٣ - ئاماژە ٩٧
پ - هێما و واتا ٩٧
ت - هێما ژ لایێ تاریکی و روناکییڤە ١٠١

پشکا حەفتێ: دیالێکتولۆجیا (زارناسی): ١٠٣
أ - دیالێکت (زار) ١٠٥
ب - جوداهی د ناڤبەرا (زمان) و (دیالێکت) یدا ١٠٧

هەولنامەی کتێب

پشکا هەشتێ: ئاستێن شرۆڤەکرنا زمانی: ١٠٩
١- ئاستێ دەنگی: ١١١
أ - **فۆنەتیك:** ١١١
پێدڤیاتیا بکارئانینا ڕێنڤیسا دەنگی ١١٢
ئەلفابێیا دەنگییا جهانی IPA ١١٣
- لقێن فۆنەتیکێ: ١١٥
١ - **فۆنەتیکا دروستکرنێ** ١١٥
٢ - **فۆنەتیکا بهیستنێ** ١١٦
٣ - **فۆنەتیکا فیزیکی** ١١٦
- ئەندامێن ئاخڤتنی: ١١٦
١ - **ئەندامێن هەناسەدانێ:** ١١٧
٢ - **دیافراگم** ١١٨
٣ - **بۆریا هەوای** ١١٩
٤ - **حەنجەرە** ١٢٠
٥ - **دۆخێن گلوتسێ** ١٢١
٦ - **گەوری (قۆرگ):** ١٢٤
أ - **گەری** ١٢٤
ب - **حەفك** ١٢٤
ج - **حەفکا سەری** ١٢٤
- ئەندامێن ب لێڤکرنێ (درکاندنێ): ١٢٦
أ - **ڤالاتییا دفنێ** ١٢٦
ب - **ڤالاتییا حەفکێ** ١٢٦
ج - **ڤالاتییا دەڤی:** ١٢٦
١ - **جهێن دروستکرنا دەنگان** ١٢٧
٢ - **پەحنك** ١٢٨

هەوالنامەی کتێب

٣ - ئەزمان ١٢٩
٤ - ددان ١٢٩
٥ - لێڤ ١٢٩
- بەرزی و نزمییا ئەزمانی: ١٣٠
- شێوێن دروستبوونێ: ١٣١
- کونسۆنانت و ڤاولێن زمانێ کوردی: ١٣٢
ب - فۆنۆلۆژی: ١٣٤
- رۆنانا فۆنۆتاکتیکی: ١٣٦
١ - شێوێ فۆنەتیکی ١٣٧
٢ - شێوێ ئەرکی یان فۆنیمیکی ١٣٧
- پێکهاتا برگێ د زمانێ کوردیدا ١٤٢
- ناکەرتی: ١٤٥
١ - تۆن ١٤٦
٢ - هێز ١٤٧
٣ - ئاوازە ١٤٩
٤ - راوەستان ١٥١
- یاسایێن فۆنۆلۆژی: ١٥٢
١ - گونجان ١٥٢
٢ - نەگونجان ١٥٥
٣ - ژنافچوونا دەنگی ١٥٥
٤ - پەیدا بوونا دەنگی ١٥٥
٥ - پێکگوهارتنا دەنگی ١٥٦
٦ - جهـ گوهارتنا دەنگی ١٥٦
٢- ئاستێ رێزمانێ: ١٥٧
أ - پەیڤسازی: ١٥٧
ب - مۆرفیم: ١٥٧

هەوالنامەی کتێب

١ - چەمکێ مۆرفیمێ: ١٥٧
٢ - مۆرفیم و مۆرف و ئەلۆمۆرف ١٥٩
٣ - جۆرێن مۆرفیمان ١٦٠
ج - پەیف ١٦٤
- پێڤەرێن دەستنیشانکرنا پەیڤێ: ١٦٦
١ - پیڤەرێ دەنگی ١٦٦
٢ - پیڤەرێ لیکسیکی ١٦٧
٣ - پیڤەرێ سینتاکسی ١٦٧
٤ - پیڤەرێ واتایی ١٦٨
٥ - پیڤەرێ پراگماتیکی (بکارهینانێ) ١٦٩
- یاسایێن رۆنانا پەیڤێ: ١٦٩
١ - دارشتن: ١٧٠
أ - نافێ دارشتی ١٧٠
ب - هەڤالنافێ دارشتی ١٧٢
ج - کارێ دارشتی ١٧٤
د - هەڤالکارێ دارشتی ١٧٤
٢ - لێکدان: ١٧٥
أ - نافێ لێکدای ١٧٥
ب - هەڤالنافێ لێکدای ١٧٦
ج - کارێ لێکدای ١٧٦
د - هەڤالکارێ لێکدای ١٧٧
٣ - ئاستێ سینتاکسێ: ١٧٧
أ - فرێز ١٧٧
١ - فرێزا نافی ١٧٨
٢ - فرێزا کاری ١٧٨
ب - رستە ١٧٨

هەوالنامەی کتێب

- ***رستە ڕ لایێ پێکهاتنێڤە:*** ١٨٠
١ - رستا سادە ١٨٠
٢ - رستا لێکدای ١٨٠
٣ - رستا ئالۆز ١٨١
٤- ئاستێ واتایێ ١٨١
١ - سیمانتیك ١٨١
أ - واتاسازییا پەیڤێ: ١٨٢
ب - کێلگێن واتایی ١٨٣
- ***پەیوەندییا چەمکی د ئاستێ پەیڤێدا:*** ١٨٤
١ - هایپۆنیم ١٨٤
٢ - بەش و گشت ١٨٥
٣ - ئەندامێ گرۆپێ ١٨٥
٤ - یەکەیا هژمارا پەیڤەکێ ١٨٦
٥ - هەڤ واتایی ١٨٦
٦ - فرە واتایی ١٨٧
٧ - هەڤدژییا واتایی ١٨٧
٨ - بەرامبەرییا واتایی ١٨٧
٩ - نیشانداری و بێ نیشانی ١٨٨
أ - نیشاندارییا فورمی ١٨٨
ب - نیشاندارییا فرەیی ١٨٨
ج - نیشاندارییا جهی ١٨٩
د - نیشاندارییا واتایی ١٨٩
هـ - نیشاندارییا ب نەچاری ١٨٩
- ***سیمایێن واتایی:*** ١٩٠
١ - چەمکێ سیمایێن واتایی ١٩٠
٢ - جورێن سیمایێن واتایی ١٩٢

هەوالنامەی کتێب

٣ - سیمایێن واتایی یێن بنەرەتی ١٩٣
- شرۆڤەکرنا چەند بواران ب رێکا سیمایێن واتایی: ١٩٤
أ - پەیوەندییێن واتایی ١٩٤
ب - وێنە: ١٩٨
١ - وێنێ پراگماتیکی: ١٩٨
٢ - وێنێ سیمانتیکی: ١٩٩
ج - ریکلام و ئاگەهی: ٢٠٠
١ - ریکلام: ٢٠١
٢ - ئاگەهی ٢٠١
د - هۆزان ٢٠٢
ھ - کۆتێن واتایی: ٢٠٤
١ - کۆتێ هەلبژاردنێ ٢٠٤
٢ - کۆتێ پێکڤەهاتنێ (هەڤالینیێ - هاورێتی) ٢٠٥
ب- واتاسازییا رستێ: ٢٠٦
١ - هەڤ واتایی ٢٠٦
٢ - دژواتا ٢٠٧
٣ - هایپۆنیم ٢٠٨
٤ - پێدڤیا واتایی ٢٠٨
٥ - گریمانێن پێشەکیێ ٢٠٨
٦ - ناواخن ٢٠٩
٧ - هەڤدژی ٢٠٩
٨ - فرە واتایی ٢٠٩
- تیۆرا واتایی یا کاتز و فۆدوری ٢١١
أ - بنەمایێن گرنگێن ڤێ تیۆرێ: ٢١١
١ - روویێ ژ ناڤدا ٢١٣
٢ - پەیڤا فەرهەنگی ٢١٦

هەوالنامەی کتێب

٣ - خواندن ٢١٨
٢ - پراگماتیك: ٢٢١
١ - چەمکێ پراگماتیکی ٢٢١
٢ - سەرهلدانا پراگماتیکێ ٢٢٤
٣ - سەمتێن پراگماتیکێ: ٢٢٥
أ - سەمتێ سیمانتیکی ٢٢٥
ب - سەمتێ تەواوکاری ٢٢٦
ج - سەمتێ پراگماتیکی ٢٢٦
٤ - جۆرێن پراگماتیکێ ٢٢٧
٥ - بیافێن پراگماتیکێ ٢٣٠
١ - دەرکەفتێن ئاخفتنێ و بنەمایێ هاریکاریێ ٢٣٠
٢ - ئاماژە و دەرەنجام ٢٣٢
٣ - نیشانکار: ٢٣٣
أ - نیشانێن کەسی ٢٣٤
ب - نیشانێن جهی ٢٣٤
پ - نیشانێن دەمی ٢٣٥
ج - نیشانێن دەقی ٢٣٦
د - نیشانێن جڤاکی: ٢٣٦
١ - نازنافێ ٢٣٦
٢ - جهنافێ ٢٣٧
٣ - رۆنانا ئاخفتنێ ٢٣٧
٤ - کردێن ئاخفتنێ ٢٣٨
٥ - گریمانێن پێشەکیێ (پێشگریمانە) ٢٤٤

پشکا نەهێ شرۆڤەکرنا دەقی و شرۆڤەکرنا گوتارێ: ٢٤٧
١ - پێشینەیا دیروکی ٢٤٧

هەوالنامەی کتێب

٢ - پەیدابوون (سەرهلدان) شرۆڤەکرنا گوتارێ ٢٤٨
٣ - شرۆڤەکرنا دەقی و شرۆڤەکرنا گوتاری ٢٤٩
٤ - شرۆڤەکرنا دەقی ٢٥٠
٥ - شرۆڤەکرنا گوتارێ ٢٥٠
٦ - شرۆڤکرنا دەقی: ٢٥٢
أ - ئەرکێ هزری ٢٥٣
ب - ئەرکێ کارلێکرنێ ٢٥٣
پ - ئەرکێ دەقی ٢٥٤
ت - پێکڤەگرێدان ٢٥٧
ج - فاکتەرێن پێکڤەگرێدانا دەقی ٢٥٧
١ - لێزڤرین ٢٥٨
٢ - ژێبرن ٢٥٩
٣ - جھ نشینی ٢٦٠
٤ - ئامرازێن پەیوەندیێ ٢٦٠
٥ - پێکڤەگرێدانا پەیڤی ٢٦٢
ج - زمانڤانییا هویر و گر ٢٦٣
ح - شێوێ شرۆڤەکرنا داتایان د ئاستێ گردا ٢٦٤
٧ - شرۆڤەکرنا نموونەکا گوتارێ: ٢٦٦
أ - شرۆڤەکرنا گوتارێ ژ لایێ گریمانێن پێشەکی و کردێن ئاخڤتنێڤە ٢٦٦
ب - شرۆڤەکرن ژ لایێ نیشانکارانڤە ٢٧٠
ج - شرۆڤەکرن ژ لایێ دەرکەڤتێن ئاخڤتنێڤە ٢٧٢

پشکا دەهێ: گوهۆڕین د زمانیدا : ٢٧٥
هاتنا پەیڤێن بیانی و ئەنجامێن وێ ٢٧٦
- تایبەتمەندیێن گوهۆڕینێ: ٢٧٦
١ - بەردەوامبوونا گوهۆڕینێ ٢٧٦

هەوالنامەی کتێب

٢ - گشتی بوونا گوهۆڕینێ ٢٧٧
٣ - ڕێك وپێکی د گوهۆڕینێدا ٢٧٧
- هۆکارێن گوهۆڕینێ د زمانیدا: ٢٧٧
أ - هۆکارێن زمانی: ٢٧٨
١ - سڤککرن و مەزاختنا کێما وزێ ٢٧٨
٢ - دەربڕینا واتایێن نوو ٢٨١
٣ - حەز ژێکرنا نووبوونێ و جوانکاریێ: ٢٨٢
أ - زمانێ چینەکا دیارکری ٢٨٢
ب - زمانێ ردەمەکی ٢٨٣
٤ - پەیرەوکرنا یاسایەکێ دیارکری و گشتگیرکرنا وێ ٢٨٣
٥ - ژ ناڤچوونا حەشویێ(ناواخن) ٢٨٤
٦ - میتانالیسیس ٢٨٥
٧ - کەڤناریا واتایێ ٢٨٥
٨ - وەرگرتنا پەیڤێ ب چەندین ڕێکان دبیت: ٢٨٥
١ - وەرگرتنا وەکی خوە ٢٨٥
٢ - وەرگێرانا پەیف ب پەیف ٢٨٦
٣ - دەربڕینا وەرگێرای ٢٨٦
٤ - تێکەلکرنا پەیڤا بیانی و زمانێ ڕێشوازیکەر ٢٨٦
٩ - ئەنجامێن دژیەکێن گوهۆڕینا زمانی ٢٨٧
ب - هۆکارێن نەزمانی: ٢٨٧
١ - ململانێ و پەیوەندییا زمانان ٢٨٧
أ - پەیف: ٢٨٧
ب - فۆنەتیك و فۆنۆلۆژی: ٢٨٨
ج - ڕۆنانا پەیڤێ: ٢٨٨
د - سینتاکس: ٢٨٨
٢ - بوورینا دەمی ٢٨٨

هەوالنامەی کتێب

٣ - دەستهەلاتا رامیاری و سەربازی: ٢٨٩
أ - رامیارییا دەرڤە ٢٨٩
ب - رامیاری یا ناڤخوە ٢٨٩
٤ - گوهۆڕین ل دویڤ ژیانا جڤاکییا خەلکی ٢٩٠
٥ - هۆکارێ ئاینی ٢٩٠
٦ - هۆکارێ دەروونی ٢٩١
٧ - تابۆیێن جڤاکی و جوانییا ئاخڤتنێ ٢٩١
٨ - راگەهاندن ٢٩١
٩ - سنوورێ هەڤپشك و نێزیکییا جوگرافی ٢٩٢
- ***گوهۆڕین د زمانێ کوردیدا:*** ٢٩٢
١ - ئاستێ فۆنۆلۆژی: ٢٩٣
أ - گوهۆڕین ژ سەری ٢٩٣
ب - گوهۆڕین ژ خوارێ: ٢٩٦
أ - ڤاول: ٣٠٠
١ - کەڤتنا ڤاولا دەستپێکێ ٣٠٠
٢ - گوهۆڕین یان کەڤتنا ڤاولا داوییێ ٣٠٠
٣ - هندەك جاران ژی ژناڤ نە چوویە و وەك خوە مایە ٣٠٠
٤ - کونسۆنانت و ڤاولا داوییێ هاتینە لێکدان، واتە (ō ← va)..... ٣٠٠
ب - کونسۆنانت: ٣٠١
١ - گوهۆڕینا کۆنسۆنانتێ ٣٠١
٢ - کەڤتنا کۆنسۆنانتێ..... ٣٠٢
٣ - جهـ گوهۆڕین: ٣٠٣
٤ - شکاندنا ئیشییێ دەسپێکێ: ٣٠٣
١ - ڤاولەکا ناڤگر ٣٠٣
٢ - زێدەکرنا ڤاولا دەستپێکێ ٣٠٤
٢ - مۆرفۆلۆژی ٣٠٥

هەوارنامەی کتێب

أ - سیمانتیك: ٣٠٥
١ - ڤەگوهازتنا واتایێ ٣٠٥
٢ - بەرفرەهبوونا واتایێ ٣٠٦
٣ - بەر تەنگ بوونا واتایێ ٣٠٧
٤ - مفا وەرگرتن ژ خوازێ ٣٠٧
٥ - ڤەگوهاستن بۆ واتایەکا نێزیکی وێ ٣٠٨

پشکا یازدێ: رێنڤیس: ٣٠٩
رێنڤیس چییە؟ ٣٠٩
ڤەگوهاستنا هزرێ ٣١٠
- جورێن رێنڤیسێ: ٣١٣
١ - رێنڤیسا نیگارکرنا پەیڤی ٣١٣
٢ - رێنڤیسا بڕگەیی ٣١٣
٣ - رێنڤیسا ئەلفابێیی ٣١٤
- دیروکا رێنڤیسێ: ٣١٤
١ - قۆناغا وێنەیی ٣١٤
٢ - قۆناغا هزر نیگاری ٣١٦
٣ - پەیڤ نیگار: ٣١٧
أ - رێنڤیسا بزماری ٣١٧
ب - رێنڤیسا هیروگلیفی ٣١٨
٤ - قۆناغا بڕگە نیگاری ٣١٩
- رێنڤیسا ئەلفابێیی ٣٢١
١ - رێنڤیسا ئەمریکی ٣٢٤
٢ - ئەلفابێیا ئارامی عیبری ٣٢٤
- کارگەریا رێنڤیسێ ل سەر خواندنێ ٣٢٦
لیستا ژێدەران ٣٢٧

هەوالنامەی کتێب

هەوالنامەی کتێب

پێشەکی

ناڤ و نیشانێ پەرتووکێ بریتییە ژ (زمانڤانییا تیۆری)، کو ئەڤەژی وێ چەندێ دگەهینیت کو ئەڤ پەرتووکە هاتییە تەرخانکرن بۆ دانە نیاسین و دیارکرنا ئەرك و بیاڤێ کارکرنا ڤی تایێ زانستێ زمانی.

د ڤێ پەرتووکێدا پێکول هاتییە کرن ل دەستپێکێ زانستێ زمانی بهێتە ناساندن و ئامانج و مەبەست و تایێن وێ بهێنە دەستنیشانکرن، پاشان د (١١) پشکاندا پێکول هاتییە کرن ب کورتی و چڕی بیاڤێ کارکرنا زمانڤانییا تیۆری بهێتە باسکرن. بڤی رەنگی:

دەرازینك: (چەمکێ زمانڤانییێ، لقێن زمانڤانیێ، ئارمانج ومەبەستێن زمانڤانییێ).(پشکا ئێکێ: چەمکێ زمانی)، (پشکا دووێ:گریمانێن پەیدا بوونا زمانی)، (پشکا سێیێ: ئەرکێن زمانی)، (پشکا چارێ: یەکەییێن زمانی)، (پشکا پێنجێ: ریبازێن ڤەکۆلینا زمانی)، (پشکا شەشێ: هێمالۆجی - semiotics)، (پشکا حەفتێ: دیالێکتولۆجیا (زارناسی))، (پشکا هەشتێ: ئاستێن شرۆڤەکرنا زمانی)، (پشکا نەهێ شرۆڤەکرنا دەقی و شرۆڤەکرنا کوتارێ)، (پشکا دەهێ: گوهۆڕین د زمانیدا)، (پشکا یازدێ: رێنڤیس). دانەران هەست ب ڤالاتییا جهێ پەرتووکا(زمانڤانییا تیۆری) دناڤ پەرتووکخانا کوردیدا و ب تایبەتی د ناڤ پەرتووکخانا کرمانجیدا کرییە و لەوا ئەڤ بەرهەمە پێکولەکە بۆ پر کرنا ڤێ ڤالاتییێ. بڤی رەنگی مە ڤییایە فێرخوازێن پشکا زمانێ کوردی ب زمانێ شیرینێ کوردی و ب دیالێکتا کرمانجی فێری ئەلفابێیێن زانستێ زمانی ببن. هەلبەت ئەڤ بەرهەمە ڤالە نابیت ژ کێماسیان ب تایبەتی کو د ماوێ نڤیسینا ڤێ پەرتووکێدا دانەر تووشی ئاستەنگا دانانا زاراڤان بووینە، و لەوا ل دویڤ شیانێ پێکول کرینە هەتا دشیاندا هەبیت زاراڤێ بیانی بۆ سەر زمانێ کوردی بهێتە وەرگێڕان، کو گەلەك جاران زاراڤ ب فرێز هاتینە وەرگێران. لەوا داخوازێ ژ خوینەرێن بەرێز دکەین کو د ماوێ خواندنا ڤێ پەرتووکێدا ئەگەر هەست ب زاراڤەکێ باشتر یانژی نێرینەکا باشتر بکەن، دانەران پێ ئاگەهدار بکەن دا ب ئانەهییا خودێ ئەو کێماسی د چاپێن بهێتدا بهێنە بەرچاڤگرتن.

هەواڵنامەی کتێب

دەرازینك

- زمانڤانی:

بۆ ڤی زارافی واتە (زمانڤانی) د زمانێ کوردیدا چەند زارافەکێن دنژی بکاردهێن؛ مینا،(زانستێ زمانی)، (زمانناسی)، (زمانەوانی). ئەڤ کێشەیا زارافان بۆ زانستێ زمانی د زمانێ عەرەبیژیدا هەیە، د زمانێ عەرەبیدا بەرامبەر ڤی زارافی، زارافێن (علم اللغة)، (الألسنية)، (االلغويات)، (اللسانيات)، (علم اللسان) بکاردهێن. د زمانێ ئینگلیزیدا بەرامبەر زارافێ زانستێ زمانی (زمانڤانی) زارافێ (linguistics) بکاردهێت.

ئەڤ زانستە - زمانڤانی - د ڤەکۆلینا زمانیدا گرنگیێ ب ئاستێن وێ یێن جودا ددەت؛ مینا، دەنگسازی، پەیڤسازی، رستەسازی، واتاسازی و پراگماتیکێ، هەروەسان گرنگیێ ب چەوانییا بکارهینانا زمانی ژ لایێ خەلکیڤە، پەیوەندییا زمانەکی ب زمانێن دنڤە، وەرارا زمانی، کاریگەرییا جڤاکی ل سەر زمانی، کاریگەرییا زمانی ل سەر جڤاکی، هەبوونا دیالێکتێن جیاوازێن زمانی و پەیوەندییا زمانی ب زانستێن دیترڤە.... هتد. ئەڤ ڤەکۆلینە ژی ل دویڤ رێبازەکا دیارکری دهێتە ئەنجامدان، ئەڤجا چ ئەو ریبازە وەسفی بیت یان دیروکی بیت یان بەراورد بیت. رێدەباری ڤێ چەندێ زمانڤانی ڤەکۆلینێ ل پەیوەندیێین خزمایەتیێ د ناڤبەرا زماناندا، و ئەرکێن زمانی... و تایبەتمەندی و تێورێن زمانی.... فەرهەنگ، فێربوونا زمانی، نەخۆشییێن گوتنی، وەرگێران و وەرگێرانا ئامیری و بواریێ پەیوەندیکرنێ....هتد ددەت.

زارافێ (linguistics) زارافەکی نوویە و دیروکا بکارهینانا ڤی زارافی بۆ جارا ئیکی دزڤریتە بۆ سالا (١٨٣٣ز). هندەك ژ زمانڤانان دبینن ئەڤ پەیڤە(زمانڤانی - linguistics) ل بەری وی دەمی پەیدابوویە، واتە ل سالا (١٨٢٦ ز) هاتیە دیتن و بەری

وی دەمی پەیڤا (زمانڤان) ژ لایێ رەینوارد - Raynouard ل سالا (١٨١٦ ز) هاتیە بکارئانین (فوزي حسن الشايب، ١٩٩٩ ، ١٣). لێ سەرەرای ڤێ چەندێ، زمانڤانی زانستەکێ نوویە و ژ نووترین زانستێن مرۆڤایەتییە و پەیدابوون و بەربەلاڤبوونا ڤی زانستی بۆ دەستپیکا سەدێ (٢٠)ێ دزڤریتەڤە. ((فوزي حسن الشايب ، ١٩٩٩، ١١) پشتی بەلاڤبوونا پەرتووکا دی سوسێرێ ل سالا (١٩١٦ ز) ئەوا ب ناڤی (چەند وانەیەك ژ زمانڤانییا گشتی) ل سەر دەستێ هەردوو قوتابییێن وی (Sechehaye)،(Bally)، ڤەکۆلینێن زمانی قالبەکێ زانستی ب خوەڤە گرت. ژ بەر هندێ دهێتە گوتن: ((زمانڤانی ئەو زانستە ئەوێ ب دیراسەکرنەکا زانستیانە ڤەکۆلینێ ل زمانی دکەت.))

(Crystal, 1971, 9 David).

ئەڤ پێناسەیە جەختێ ل سەر دوو زاراڤان دکەت ئەو ژی (زمان) و (دیراسەکرنەکا زانستیانە)یە. مەبەست ژ(زمان)ی ب تنێ زمانەکی دیارکری نینە وەکو (ئینگلیزی یان عەرەبی) بەلکو مەبەست پێ ئەوە، کو زمان دیاردەکا مرۆڤایەتییا گشتییە و هەموو ئاخڤتنکەر تێدا پشکداریێ دکەن و مەبەست پێ هەموو زمانێن جیهانێنە،ئەڤجا ژمارا ئاخڤتنکەرێن وێ کێم یان زور بن، فەرمی یان نەفەرمی بیت. مەبەست ژ (زانستی) بوونێ ئەو پرۆگرام (منهج) ێ رووت و گشتییە، یێ کو ب رێکا وی پرۆگرامی ئەم دشێین ریسا وياسایێن گشتی دەربێخین، و هەموو زمانێن مرۆڤان دشێن وی پرۆگرامی بکار بینن. (نادية رمضان النجار، ٢٠٠٤، ٢٧) پرۆگرامێ زانستی ڤان سیما و تایبەتمەندییێن ژێری ب خوە ڤەدگریت:

١- پرۆگرامێ زانستی ب هەموو پشکێن خوەڤە پێکڤە گرێدایە و دووبارەبوونێ.
٢- پرۆگرامێ زانستی ب شیوەکێ ورد و هوور ڤەکۆلینێ ل ئاستێن زمانی دکەت، هەر وەکو چەوان دهێنە بکارئانین.
٣- پێدڤییە ڤەکۆلەرێ زمانی بابەتی بیت و لایەنگرێ بیرۆکەیەکا دیارکری نەبیت و پێدڤییە ل سەر وی ل هەموو بەلگە و گرۆڤەیان بگەڕیت، خوە ئەگەر ئەڤە بەروڤاژی دیتنا وی ژی بیت.

هەولێر نامەی کتێب

هەژییە بێژین، کو زۆر جاران ئەم روو ب رووی هندەك کەسان دبین، کو دبینن زمانڤانی بریتییە ژ ڕێزمانا تەقلیدی (کەڤن) و ب تنێ ب هندەك نافێن نوو هاتیە ساخکرن، لێ د راستیدا زمانڤانی جیاوازییەکا بنەرەتی د گەل ڕێزمانا تەقلیدیدا هەیە، ئەم دشێین جیاوازییا د ناڤبەرا واندا د ڤان خالێن ژێریدا دیاربکەین:

١- زمانڤانی وەسفا زمانی دکەت، لێ ڕێزمانا کەڤن چەند یاسایەکان بۆ زمانی ددانیت، کو پێدڤییە خەلك پەیرەو بکەن.

٢- زمانڤانی هێلا جوداکەر د ناڤبەرا پەیڤا دهێتە گوتن و پەیڤا دهێتە نڤێسین دکێشیت، هەروەسا جەختێ ل سەر هندێ دکەت، کو هەر ئێك ژ وان ب جودا بهێتە شرۆڤەکرن، ب مەرجەکێ ل دەستپێکێ فەکۆلێن ل سەر پەیڤا دهێتە گوتن بهێتە کرن و پاشی پەیڤا نڤێسی؛ لێ ڕێزمانڤێسێن تەقلیدی گەلەك جەختێ ل سەر پەیڤا دهێتە نڤێسین دکەن، هەروەسان نڤێسەرێن ب ناڤ و دەنگێن بەری خوە ب پێشەنگ دزانن، لەوا نڤێسینێن ئەوان نڤێسەرێن مەزن ب یاسا دزانن و تەقلیدا وان دکەن.

٣- زمانڤان جەختێ ل سەر هندێ دکەن، کو پێدڤییە ریزمانا هەر زمانەکێ دیارکری ل چارچووڤێ وی زمانی ب خوەدا بهێتە شروڤەکرن، لێ ڕیزمانڤێسێن تەقلیدی بۆ هندێ دچن، کو زمانێ لاتینی دشێت چارچووڤەکێ گشتی پێشکێشبکەت و هەر ئەو قالبە ژی بۆ هەموو زمانێن دیتر دگونجیت. (سەلام ناوخۆش بەکر، بێ سال، ٧ - ٨).

هەوارنامەی کتێب

- ئارمانج ومەبەستێن زمانڤانییێ:

زمانڤانی فەکۆلینێ ل دیاردێن زمانی دکەت ژ بۆ بجھ ئانینا ڤان ئارمانج و مەبەستێن ژێری:

١- راوستان ل سەر راستییا دیاردێن زمانی و ئەو رەگەزێن ژێ دروست دبن و ئەو بنەمایێن ئەڤ دیاردە ل سەر دهێنە ئافاکرن.

٢- راوەستان ل سەر ئەركێن ئەو دیاردێن زمانی پێ ڕادبن د شێوێن وێ ییّن جوراوجوردا و د هەموو جڤاکێن مرۆڤایەتییّدا.

٣- راوستان ل سەر وان پەیوەندییان، ییّن دیاردێن زمانی ب هەڤدووڤە گرێددەن و هەروەسان ئەو پەیوندییّن وان دیاردان ب دیاردێن دنڤە گرێددەت؛ مینا، (دیاردێن جڤاکی، دەروونی، دیروکی، جوگرافی، سرۆشتی، فیزیولۆجی، ئەنترۆبۆلۆجی و فیزیکی....) و هەر دیاردەیەکا دن، کو پەیوەندی ب زمانیڤە هەبیت.

٤- زانینا ریّکێن وەرارا زمانی وجیاوازییا زمانان ل دویڤ جیاوازییا نەتەوە و سەردەمان.

٥- دیارکرنا ئەوان یاسایان ئەوێن زمان ب هەموو ئالییّن خوەڤە ل سەر دچیت و ملکەچ دبیت؛ مینا، یاسایێن تایبەت ب پەیدابوونا زمانی، بجھ ئانینا ئەرکێن زمانی، پەیوەندییّن ئالوگۆرێن زمانی و پەیوەندییا زمانی ب دیاردێن دنڤە. (موسى حامد موسى خليفة، ٢٠٠٩ ، ٢٦).

- لقێن زمانڤانیێ:

ژ ئەنجامێ وێ پێشکەڤتنا زمانڤانیێ ب خوەڤە دیتی و ئەو لقێن جیاوازێن ژێ پەیدابووین پرانییا زانایێن زمانی ل سەر دابەشکرنا زمانڤانیێ بۆ سەر دوو لقێن مەزنێن ژێری ریّك دکەڤن:

أ- زمانڤانییا تیۆری (گشتی) - Theortical linguistics

زمانڤانییا تیۆری ئەو زانستە یێ ڤەکۆلینێ ل دیاردێن زمانی ئەوێن هەموو زمان پشکداریێ تێدا دکەن، دکەت. زمانڤانی پێکولێ دکەت بەرسڤا ڤێ پرسیارێ بدەت کا زمان وەکو سیستەمەك چەوا دروست بوویە و چەوا کار دکەت. واتە زمانی سەربخۆ و

دوور ژ فاکتەرێن دن وەردگریت و باسی سرۆشت و پێکهاتا وێ کو هەموو زمان تێدا پشکدارن، دکەت. بیافێن کارنا زمانڤانییا تیۆری بریتینە ژ:

- پێناسا زمانی
- تایبەتمەندییێن زمانی
- گریمانێن پەیدا بوونا زمانی
- ئەرکێن زمانی
- زمانێ مرۆڤی و سیستەمێ پەیوەندیکرنا گیانەوەران
- یەکەیێن زمانی
- ئاستێن شرۆڤەکرنا زمانی
- هێمالۆجی
- دیالێکتۆلۆجیا
- رێنڤیس
- گوهوورین د زمانیدا

ب - زمانڤانیا کارەکی (پراکتیکی) - Applied linguistics

زمانڤانییا کارەکی زانستەکە، چارچووڤەکێ ئەبستۆمۆلۆجیێ تایبەت ب خوەڤە هەیە، لێ ژێدەرێن وێ هەمە جورن و وەکو پرەکێ دهێتە هژمارتن د ناڤبەرا وان زانستاندا ئەوێن ڤەکۆلینێ ل چالاکییا مرۆڤان دکەن، مینا زانستێن جڤاکناسی و پەروەردە و دەروونی و زمانڤانێدا. زارافێ زمانڤانییا کارەکی بەرامبەر زارافێ زمانڤانییا تیۆری هاتە دانان، ئەڤ لقێ داوییێ، گرنگیێ ب دانانا تیۆرەکێ ددەت بۆ راڤەکرنا چەوانییا کارکرنا زمانی، لێ زمانڤانییا کارەکی گرنگیێ ب لایەنێن زانستی و پراکتیکییێن زمانڤانیێ ددەت، زانستەکە د بیافێ کارکرنا خوەدا پشت بەستنێ ب پراکتیکرنا زانستێن تیۆری دکەت. (احمد دراج : ۲۰۰۹ : ۸۰). ب دیتنا کریستالی زمانڤانییا کارەکی زانستەکە ب پراکتیکرنا ئەنجامێن رێبازا زمانی و رێکێن وێ ییێن هونەری د ڤەکولین و شروڤەکرنا بوارێن نەزمانیدا رادبیت. ب ڤێ چەندێ زمانڤانی ب تنێ گرنگیێ ب خوە نادەت، بەلکو زێدەتر د بیافێن دندا کار دکەت. (محمد حسن عبدالعزیز : ۱۹۹۱ : ۱۰۱)

فی زانستی، شێواز و پێرابوونێن پراکتیکیێن بژارە هەنە، کو د چارەسەرکرنا ئەوان ئاریشێن پراکتیکیدا دهێنە بەرجەستەکرن، ئەوێن ب زمانیڤە گرێدای بن؛مینا فێربوونا زمانی و چەواتییا وەرگرتنا زمانی و هونەرێ دروستکرنا فەرهەنگان و زانستێ نەخوێشیێن ئاخڤتنێ و چارەسەریا وان و وەرگێڕانێ... هتد. (احمد دراج ؛ ۲۰۰۹ ؛ ۸۰) بیاڤێن کارنا زمانڤانییا کارەکی بریتینە ژ:

- زمانڤانییا جڤاکی (کۆ زمانڤانی)
- زمانڤانییا دەروونی
- پرۆگرامێ زمانڤانییا دەماری
- فەرهەنگسازی
- وەرگێڕان و وەرگێڕانا ئامیری
- شێوازگەری
- زمانڤانییا جوگرافی
- زمانڤانییا پەروەردەیی
- زمانڤانییا ئەسنۆلۆجی
- زمانڤانییا ئەنترۆپۆلۆجی
- زمانڤانییا فولکلۆری
- زمانڤانییا ماتماتیکی
- زمانڤانییا دادوەری
- شرۆڤەکرنا گوتارا رەخنەیی – (CDA)

هەوالنامەی کتێب

پشکا ئێکێ

چەمکێ زمانی

پێناسا زمانی:

زمان باشترین ریك و ب هێزترین ریکا پەیوەندکرنێیە، فریکەر ب ریکا زمانی ب ئاشکەراتر ژ هەر ریکەکا دنا پەیوەندیکرنێ، دەربڕینێ ژ هەست و سۆزێن خوە دکەت، هەر چەند ئەو شێوێن دنێن پەیوەندیکرنێ تا ڕادەیەکێ باش دەربڕینێ ژ دیتن و بۆچوونێن فریکەری دکەن - وەکو ئاماژە و وێنەیان... هتد - ، لێ ل وی ئاستی نینن ئەوێ زمان لێ، ژ بەر هندێ هەتا نها مرۆڤ زمانی ب باشترین ڕێکا پەیوەندیکرنێ دهژمێریت. مرۆڤ هەتا رادەیەکێ زۆر مینا زیندەوەرێن دنە، کو پێدڤی ب کومەکا رەگەزان هەیە وەکو ئاڤێ و هەوایی و ئەردی. لێ جڤاکێ مرۆڤایەتی پێدڤی ب (زمانی) هەیە و ژ پێخەمت پاراستنا هەبوون و دروستبوونا خوە گەلەك پشت پێ دبەستیت، ب تایبەتی ژ بوونا ڤەگوهاستنا کەلتوور و کەلچەرێ خوە ژ نەوەیەکی بۆ نەوەیەکێ دن و ب تایبەتی ئەگەر ئەم بۆ هندی بچین، کو زمان و کەلچەر دوو دیاردێن پێکڤە گرێدایینە و ژێکڤەنابن؛ ژلایێ زانستیڤە، دشیاندا نینە سەرەدەریێ ل گەل ئێك ژوان بکەین بیێ یێ دی. (محمد سعيد احديد و علي حسن مزبان ٢٠٠٦، ١١ - ١٢).

زمان ل گەل پەیدابوونا مرۆڤی پەیدابوویە و هەر ل وی سەردەمی و هەتا ڤی سەردەمێ نها، ئەڤێ دیاردێ گرنگییا خوە هەبوویە و ژبەر پەیوەندییا زمانی ب زانستێن، مینا زانستێ سیاسەت، راگەهاندن، دەروونناسی و جڤاکناسییێ و... هتد، لەوا ژ لایێ زانایێن ڤان بیاڤانژی، گرنگی ب زمانی هاتییە دان.

پەیڤا زمان - Language د بنەرەتدا ژ پەیڤا گریکی Logos هاتییە وەرگرتن و واتایا رەسەنا ئەڤێ پەیڤێ د زمانێ گریکیدا (پەیڤە یان ئاخڤتنە) و د زمانێ لاتینیدا

هەولێرنامەی کتێب

پەیڤا Logos ب گەلەك واتایان دهێت مینا (سروش، دەستهەلات، حیکمە، وەکو، نموونە، چیرۆك، وتار، مەسەلا لۆجیکی، پێناسە، هزرکرن) و ئەڤە هەموو ژی دەربڕینێ ژ هزرێ دکەن. (موسى حامد موسى خليفه، ٢٠٠٩، ١٣).

هەر چەندە زمان ژ ئاخڤتن و نڤێسینێ پێکدهێت، بەلێ ئاخڤتن ب پلا ئێکێ دهێت و ئەو خالێن پشتەڤانییا ئەڤێ بۆچوونێ دکەن، ئەڤێن ل خوارێنە:

١- دیروکا ئاخڤتنا مرۆڤی سەدان یان هزاران سالان بەری پەیدابوونا سیستەمێ نڤێسینێ پەیدابوویە. ئاخڤتن چەند سەدەیان هەبوو بێیکو نڤێسینێ چ هەبوونەك هەبیت.

٢- هەر ئێك ژ مە بۆ ماوێ پێنج یان شەش سالان بەری بچیتە قوتابخانێ دئاخڤیت پاشی فێری زمانێ نڤێسینێ دبیت.

٣- مەلایین ژ نەخوێندەواران ل هەر جهەکێ ل رابردوو و نها ب زمانێ خوە دئاخڤن، بێیکو نڤێسین و خواندنا زمانێ خوە بزانن.

٤- هەتاکو ئەوێن نڤێسینا زمانیژی دزانن ب رێژەیەکا کێمتر نڤێسینێ بکاردهینن ئەگەر دەمژمێرێن نڤێسینا وان ل گەل دەمژمێرێن ئاخڤتنا وان بهێتە بەراوردکرن. (محمد علي الخولي، ٢٠٠٠، ١٣- ١٤).

تشتەکێ دیترێ گرنگ ئەوە، کو دیاردا زمانی یەکسانە ل گەل بنەماێین دیترێن جڤاکی، ژ وی لایڤە کو دیاردەکا پێشکەڤتییە و بەردەوام دنووکرنێدایە و ملکەچی قۆناغین وەرار و پرۆسێسێن گوهۆڕینێ دبیت، وەرارا زمانی گەلەك وەکو وەرار زارۆکییە ، دەمێ زارۆك د ناڤ جڤاکەکێ دیارکریدا گەشە و وەرارێ دکەت. (محمد سعيد احديد و علي حسن مزبان ٢٠٠٦، ١٢).

دیسان زمان گرنگترین و سەرەکی ترین رێکا پەیوەندیکرنێیە د ناڤبەرا تاکەکسێن جڤاکەکێ دیارکریدا، کو ب رێکا هێمایان تاکەکەس دەربڕینێ ژ بیروڕا و بۆچوونێن خوە دکەت، ئەڤجا ئەو هێمایە دنڤێسی بن یان بهێنە گوتن. ژبلی وی زمانێ کو ب رێکا هێماێین زمانی پەیوەندیکرن د ناڤبەرا تاکەکەسێن جڤاکەکێ دیارکریدا دروست دبیت و ب زمانێ سروشتی(مرۆڤی) دهێتە نافکرن، مە چەند جورێن دیێن زمانی هەنە مینا

زمانێ دەستکرد، زمانێ ئاماژێ(ئیشارەیی).... هتد. هەژی گوتنێیە بێژین، دەمێ ئەم زارافێ زمان بکاردهینین مەبەستا مە پێ زمانێ سروشتییە.

پێدڤییە وێ چەندێژی بێژین، کو پێناسێن زانایێن دەروونی و کۆزمانڤان و ئەندازیارێن دەنگی و فەیلەسوف و زمانڤانان .... بۆ زمانی وەکو ئیك نینن ، ئەڤە ژی دزڤریتە هندێ، کو هەر زانایەك د چارچوڤێ بابەت و زانستێ خوەدا ڤەکۆلینێ ل زمانی دکەت، ژبەرهندی زمان ب گەلەك شێوان هاتییە پێناسەکرن. (محمد معروف فتاح ، ١٩٩٠، ٥).

فەلسەفە گرنگیێ ب رۆلێ زمانی د پرۆسێسا زانین و پەیوەندییا زمانی ل گەل لۆژیکێ ددەت. دەروونناسی ژلایەکیڤە گرنگیێ ب پەیوەندییا زمان و هزرێ ددەت و ژ لایەکی دیڤە گرنگیێ ب پرۆسێسا فێربوون و فێرکرنا زمانی ددەت.

ئەندازیارییا دەنگی، گرنگیێ ب سیمایێن فیزیکیێن زمانی ددەت، واتە پێکولێ دکەت بزانیت، ئەڤ سیمایێن فیزیکییێن دەنگێن زمانی ل دەمی ڤەگوهاستنێ چەوا کاردکەن. کۆ زمانڤانی دبینیت، زمان کومەکا شێوازێن ژێکجودایە کو هەر ئێك ژ وان بۆ بیاڤەکێ تایبەتی دەستددەت. (عەبدولسەلام نەجم دین عەبدوللا، ٢٠٠٨، ٢١).

ئەڤێن ل خوارێ چەند پێناسەیەکن ، کو ژلایێ زمانڤانانڤە هاتینەگوتن:

١- زمان بریتییە ژ تێکەلکرنا رستە و واتایێ د چارچۆڤەکی بێی دوماهیکدا. (نعوم جومسکی ، ١٩٩٣ ، ٧٨).

٢- زمان دیاردەکا مرۆڤایەتییە و نەغەریزییە، کو ب رێکا سیستەمەکی ژ هێما یێن دەنگیێن خۆبخوەیی دەربڕینێ ژ هەست و هزر و ئارەزوویان دکەت. (نادية رمضان النجار ، ٢٠٠٦ ، ١٦).

٣- زمان سێستەمەکێ دەنگیێ درکاندییە، یاسایێن تایبەت هەنە، کو ئاستێن جیاواز (دەنگسازی، پەیڤسازی، ڕستەسازی) ب رێڤەدبەت، ب شێوەیەکی ئێك گرتی و ب هێز کاردکەت، ژبەرهندێ زمان سیستەمێ سیستەمانە. (جمعه سيد يوسف، ١٩٩٠، ٥٧).

٤- زمان سیستەمەکێ دەنگییە ژ هێمایێن خۆبخۆیی پێکدێت، تاکەکەسێن جڤاکی بۆ ئالو گۆرکرنا هزر و هەستان بکاردهینن. (محمد علي الخولي، ١٩٨٢، ١٤٨).

٥- زمان سیستەمەکێ شێوەدارە، پێکهاتییە ژ کومەکا هێمایێن خۆبخۆیی، کو داهێنان، جووت بوون، ڤەگوهاستنا کەلتوور و ئازادی ژ تایبەتمەندییێن وێنە. (جین اچسون ، ١٣٨٠ ، ٢٩).

٦- زمان رێکەکە بۆ پەیوەندیکرن و پێگەهاندنێ، ژ جڤاکەکی بۆ جڤاکەکی دن دهێتە گوهۆڕین و هەر زمانەکی یەکەیێن دەنگییێن جیاکەر هەنە و ژمارا ئەڤان یەکەیان د هەر زمانەکیدا دەست نیشانکرینە و سرۆشتێ وان ژ زمانەکی بۆ زمانەکی دن دهێتە گوهۆڕین. (حلمي خليل ، ٢٠٠٥ ، ٢٢ - ٢٣).

٧- زمان کارێ مرۆڤی یان بەرهەمێ داهینانا وی نینە بەلکو زمان پارچەکە ژ پێکهاتا بیۆلۆجییا مێشکی، کو ب شێوەیەکێ خۆبخوەیی(عفوي) ل دەڤ زارۆکی گەشە و وەرارێ دکەت، بێیکو هیچ رەنجەکی ب مەزێخیت. (شحدة فارع و أخرون، ٢٠٠٦ ، ١٥).

٨- زمان ژدایك بوویا جڤاکییە، بەرهەمەکێ جڤاکییە و ل دویڤ گوهۆڕینا جڤاکی، گوهۆڕین ب سەردا دهێن. ئەڤ گوهۆڕینا جڤاکی رەنگە ل دویڤ گوهۆڕینا دینامیسمییا ناڤخۆیيا خوە بیت یان ژ ئەنجامێ کاریگەرییا جڤاکەکێ دیتر بیت. (بابا شیخ ، ١٣٨٣ ، ٤٢).

٩- زمان دبنەرەتدا ب شێوێ زنجیرەیی ژ پێلێن دەنگی دەردکەڤیت، کو فۆرمێن گوتنێ پێکدهینیت. (مهدی مشکوه الدینی ، ١٣٧٤، ٢)

١٠- زمان کەرەستەیەکێ دەنگییە و بۆ پەیوەندیکرنێ د ناڤ مرۆڤاندا بکاردهێت. خودان دوو ئاستێن فۆنیمی و مۆرفیمییە و ل سەر دوو تەوەران کاردکەت، تەوەرێ هەڤنشینی، کو بریتییە ژ وان مۆرفیم و فۆنیمان کو د ناڤ پەیامێدا ئامادەنە و تەوەرێ هەڤنشینی، کو بریتییە ژ وان مۆرفیم و فۆنیمان کو دناڤ پەیامێدا ئامادەنینن. (ابو الحسن نجفی، ١٣٨٢، ٤٨).

١١- زمان دیاردا ئاخڤتنا مرۆڤایەتییە، کو ژلایێ ئاخڤتنکەرێن هەر تاکە زمانەکیڤە دهێتە ب رێڤەبرن و بریتییە ژ سامانێ زمانی و ریزمانێ و چەوانییا دانانا واژە و پەیڤان د ناڤ گوتناندا، ئەڤە ژ لایەکیڤە و ژ لایەکێ دنڤە ئەڤ زمانە یێ بەندە ب کومەکا مرۆڤانڤە، کو ل سەر وی بنەرەتێ سەری، شیانا بکارهینانا وی زمانی هەیە.

زمان دیاردەیەکا جڤاکییە و د ناڤ جڤاکێ دیارکریدا بکارهینەرێن خوە هەنە. (کارل - دیتر بونتج، ۲۰۰۳، ۳۱).

۱۲- زمان دەزگەهەکە ژ هێما و نیشانان بۆ چەمك و ناڤەرۆك و واتا مێشکی مرۆڤی. (علی بوید، ۱۳۸۵، ۳۰).

- تایبە تمەندییێن زمانی:

۱- خۆبخۆیی بوون - arbitariness

د ناڤبەرا هێما و واتا وێدا چ پێوەندییەك نینە. واتە د ناڤبەرا پەیڤا (شێر) و گیانەوەرێ درندەدا چ پێوەندییەکا راستەوخۆ و لێکچوون نینە، بەلکو جڤاك ل سەر ڤێ چەندێ ڕێککەفتییە، کو بۆ ڤی گیانەوەری هێمایێ (شێر) و بۆ گیانەوەرەکێ دن هێما (پشیك، هرچ، گورگ.... هتد) بهێتە بکارئانین. لێ د سیستەمێ پێوەندیکرنا گیانەوەراندا د ناڤبەرا هێما و واتا وێدا پێوەندییەکا راستەوخۆ هەیە؛ بۆ نموونە، دەمێ کتکێ بڤێت هێرشێ بکەت، ئەڤە پشتا خوە خوار دکەت و دەنگەکێ دیارکری ژ خوە دەرهینیت و وەسان نیشانددەت کو ئامادەی هێرش برنێیە (جین اچسون، ۱۳۸۰ ، ۱۷) کەواتە ئەڤ هێمایە ل دەڤ گیانەوەران د دۆخێن دیارکریدا مینا (برسی بوون، هێرش برن، دیارکرنا سنووری دەستهەلاتداریا وان و... هتد) دهێنە بکارئانین.

۲- داهێنان:

ئێك ژ تایبەتمەندییێن هەموو زمانان ئەڤەیە کو بەردەوام گوتنێن نوو تێدا پەیدا دبن، ئەو زارۆکێ فێری زمانی دبیت و هێدی هێدی قۆناغێن فێربوونا زمانی دەرباز دکەت، د دروست کرنا وان گوتناندا کو چ جاران بەری هینگی گوهـ لێ نەبوویە گەلەکێ چالاکە. هەروەسان گەلەك جاران بۆ مەزنانژی وەسان دهێتە پێش کو هندەك جاران تشتەکێ نوو بێژن، لەوا ئەو کەسێن مفای ژ زمانی وەردگرن پێدڤییە هەردەم ئامادەبن

کو ب شەهرەزایی مفای ژ زانینێن خوەیێن زمانی وەرگرن (جورج یول ، ١٣٨٤ ، ٣١)؛ بۆ نموونە، ئەگەر هەر رۆژ سپێدێ بەنزینێ بکەیە ترومبێلا خوە ئەڤە دشێی جارەکێ بێژی (چ بەنزینەکا باشە.) و جارەکا دی بێژی (ئەڤە بەنزینە یانژی ئافە؟) و ل رۆژا دی بێژی (مرۆڤ ئافێ بکەتە ترومبێلا خوە شەریف تر ژ بەنزینێ.) ئەڤ خالە گرێدای دوو تایبەتمەندییێن ژێرییە:

أ - ڤەکری – openness

ب - دووبارەکرن – recurision

أ - ڤەکری: ئەو تایبەتییە یاکو زمان بەردەوام دشێت مۆرفیمێن نوو بۆ هزر و تشتێن نوو د جیهانێدا دروست بکەت، هەروەسان شێوەیەکی نووتر بۆ دەربڕینا هزر و تشتێن کەڤن دارێژیت. (گرور هادسن، ١٣٨٢، ١٢).

ب - دووبارەکرن: دووبارەکرن دبیتە ئەگەر کو گوتن ب هاریکارییا بەرفرەه کرن و مەزنکرنا فرێزان، بەرفرەه ببیت. بۆ نموونە فرێزا (ئازاد) ب شێوێ (ئازادێ زیرەك) بەرفرەه ببیت، هەروەسان ئەم دشێین ب شێوێ (ئازادێ زیرەك و رووخوەش) بەرفرەهترژی بکەین. ئەڤ کریارە دبیتە ئەگەر کو بۆ درێژاهی و هژمارا رستان چ سنوورەك نەبیت. راستە هەر زمانەکی یاسایەکێ دارشتنا رستێ هەیە؛ بۆ نموونە، یاسایەکا دارشتنا رستا کوردی (SV)یە واتە دشێت ژ بکەر و کارەکی دروست ببیت (ئازاد هات)، فرێزا ناڤی ژ ناڤەکی و هەڤالناڤەکی یان ناڤەکی ب تنێ دروست ببیت (ئازاد/ ئازادێ رەبەن)، لێ ژبەر دووبارەکرنێ هیچ سنوورەك بۆ درێژاهییا رستێ نینە. (گرورهادسن، ١٣٨٣، ١٢).

ئەڤ تایبەتمەندییە ل دەڤ گیانەوەران ناهێتە دیتن، پرانییا گیانەوەران ب تنێ دشێن ژمارەکا سنووردار و کێم ژ پەیامان ڤەگوهێزن و وەرگرن؛بۆ نموونە، رەگەزێ نێرێ جورەکێ کولیان دشێت شەش پەیامان ڤەگوهێزیت:

١ - بەختەوەرم؛ ژیان خوەشە.

٢ - من دڤێت.

٣ - تویێ سنووریێ دەسەلاتان من د بەزینی.

٤ - ئەڤ جووتا مێ یا منه.

٥ - وەرە دا ب هەڤرا بین.

٦ - دگەل هەڤدا بوون چەند خوەشە.

دۆلفین ل گەل هندێ کو گەلەکێ هۆشمەندە و شیانا دروستکرنا دەنگێن جیاواز مینا (فێتی، قێژی و... هتد) هەیە لێ ب تنێ دشێت ڤان دووبارە بکەت. هەتا مەیمەنا ڤێرڤێت - vervet ژی کو دهێتە گوتن دشێت (٣٦) دەنگێن جیاواز دروست بکەت، نەچارە ڤان دەنگان دووبارە بکەت. لێ ئەڤ تایبەتمەندییە ل دەڤ گیانەوەرێن دن ناهێتە دیتن؛ بۆ نموونە، هەروەکی (فون فریش)ی نیشاندای، سەمایا مێشا هنگڤین سەرەرای هندێ کو جهێ حێبەتی بوونێیە لێ سنوورداره. د تاقیکرنەکا ب ناڤ و دەنگدا (فون فریش) کاسکەکا ئاڤێ و هندەك شەکر بۆ هندەك مێشێن هنگڤینی دانانە سەر ئاموودەکا ب بەرزاتییا(٢٠) فۆتان و وەکر کو مێش وی ژێدەرێ خوارنێ پەیدا بکەن. ئەڤ بلنداهییە گەلەك زۆرترە ژ وێ بلنداهییا، کو مێشێن هنگڤینی بۆ پەیداکرنا خوارنێ، ل سەر راهاتین. مێشێن (پالە) زڤرینەڤە شانا خوە و وەکی جاران سەماکرن. ئەنجام چ بوو؟ هندەك مێش بەرەڤ وێ ئامووداێ چوون و سەر لێشێوای ڤزڤز کرن و پاشی دەست ڤالە زڤرینەڤە. کەواتە مێشێن هنگڤینی نەشیابوون د سەمایا خوەدا زانیاریا نوویا (بلنداهی) یێ نیشانبدەن، یان هەر وەکی (فون فریش)ی گوتی ل دەڤ مێشێن هنگڤینی چەمکێ بلنداهیێ نینە. (رابرت لارنس تراسك، ١٣٨٠، ٢٣).

٣- ڤەگوهاستن: displacement

ڤەگوهاستن ب واتا هندێ دهێت کو زمانێ مرۆڤی دشێت باسی بووری و دهێت بکەت، زمانێ مرۆڤی دشێت واتایێ بدەتە پەیڤێن (بووری و دهێت) و هێمایێن دن ب ڤان واتایانڤە گرێ بدەت. د راستیدا د هەموو زمانەکیدا هندەك مۆرفیم و رۆنان هەنە کو ئەم ب هاریکاریا وان دشێین باسی نهۆ، بۆری و دهێت بکەین. (گرور هادسن ،١٣٨٣، ١٢) ب ڤی رەنگی ئەم دشێین باسی دیروکا کوردستانێ ل چەندین سەدەیان بەری نها بکەین هەروەسان ئەم دشیێن ژڤانی بۆ دەمێ دهێت دانین و پێشبینا ئایندەی بکەین. ئەم

دشێین باسی ژیانا داینناسۆران، یاریا تەپاپێ ئەوا دوهی هاتییە ئەنجامدان و.... هتد بکەین.

کەواتە ب هاریکاریا ڤێ تایبەتمەندیێ مرۆڤ دشێن ل دور وان تشتان کو ل دەم و جهێ ئاخفتنێدا ئامادەنینن، باخڤن.

ئەڤ شیانە ل دەڤ گیانەوەران ناهێتە دیتن، ئەگەر ئیرۆ ئەم بچینە بازاری و مریشکەکێ بکرین، ئەرێ ئەڤ مریشکە دشێت بۆ مە باسی خودانێ بەرێ و بووریێ خوە بکەت؟ ئەرێ پشیکا هەوە کو شڤێدی هەموویێ ل مال نەبوو ئەرێ دشێت بێژیت کا ل کیڤە بوویە و چ ب سەر هاتییە؟ ئەڤ پشیکە ب تنێ میە و میەوێ دکەت. کەواتە گیانەوەر ب تنی دشێن دەربڕینێ ژ دەمێ نها بکەن و نەشێن باسی بووری و دهێت بکەن. لێ د ناڤ سیستەمێ پەیوەندیکرنا گیانەوەراندا (مێشا هنگڤینی) سەمایەکا ئەنتیکە هەیە کو ب هاریکاریا وێ سەمایێ دشێت جھ و ڕێژا خوارنێ نیشانبدەت. سەمایا بازنەیی نیشانا نێزیکییا ژێدەرێ خوارنێیە، سەمایا زیلکێ کو ل شێوێ (8) ێیە ل گەل لەزاتییا سەمایێ نیشانا جهێن دوور و هەتا ڕێژا دووراتییژی نیشاندەت. د جورێ (8)ێدا کو ل شێوێ هەشتا ئنگلیزییە و پشکا ناڤەڕاستا وێ یا سافە، ژ لایێ (فون فریش) یڤە ب ڤی رەنگی هاتە شرۆڤەکرن: ئەو دەمێ کو ڤەدکێشیت هەتا مێش شێویێ ژمارە هەشتا ئنگلیزی دروست بکەت نیشانا دووراتییا ژێدەرێ خوارنێیە ژ شانێ، هندی ماوێ کێشانا شێوێ هەشتێ پتر بیت، دووراتییا خوارنێژی پترە و بەروڤاژی؛ ئەو گەرم و گوری یا کو مێش ل دەمێ سەمایێ ژ خوە نیشاندەت، نیشانا ڕێژا خوارنێیە و د ئەنجامدا نیشانا ژمارا وان مێشانە ییێن بۆ هینانا وێ خوارنێ پێدڤینە. هەروەسان ئاراستا پشکا سافا ژمارە هەشت ب بەرچاڤ گرتنا جهێ رۆژێ، نیشانا وی ئالییە یێ کو مێش پێدڤییە بۆ بچن: بۆ نموونە ئەگەر پشکا سافا ژمارە هەشتا ئنگلیزی بەرامبەر دۆخێ ئاسویی (٨٠) پلەیان بۆ رەخێ چەپێ زڤری بیت، ئەڤە مێش بۆ وێ خالێ دڤڕن کو (٨٠) پلەیان دکەڤیتە رەخێ چەپێ یێ رۆژێ.

کەواتە دەمێ مێش دهێنە شانێ و سەمایەکێ دکەن ئەڤە باسی جهەکی دکەن کو یێ ئامادە نینە و باسی تشتەکی دکەن کو بەری وی دەمی وان دیتییە، هەروەسان دەمێ مێشێن د شانێدا ڤێ سەمایێ دبینن ئەڤە هندەك زانیارییان وەرگرن سەبارەت وی کارێ

کو پێدڤییە د ئایندەدا ئەنجامبدەن. (فون فریش)یی دیارکر کو ئەڤ مێشە دشێن هەتا (۷) میلان واتە (۱۱) کیلومەتران ژێدەرێ خوارنێ دەستنیشانبکەن. (رابرت لارنس تراسك ،۱۳۸۰، ۲۳) لێ سەرەرای ڤێ چەندێ ئەڤ شیانە ل دەڤ مێشا هنگڤینی سنووردارە و نەشێت هەموو دووراتیەکێ مینا (باغەکی ل وی لایێ دیێ باژێری کو هەفتیەکێ بەری نها دیتی)یە باس بکەت، هەروەسان نەشێت باسی (ژێدەرێ خوارنێ ل ئاییندەکێ دووردا و ل بەهەشتا مێشێن هنگڤینی)دا باس بکەت.

٤ - ڤەگوهاستنا کەلتووری:

ل سەرانسەری جیهانێ گەلەك زمان هەنە و هەر دەڤەرەکێ زمانێ تایبەت ب خوە هەیە، گەر تە بڤێت ب زمانێ دەڤەرەکێ باخڤی ئەڤە نەچاری فێری زمانێ وێ دڤەرێ ببی، ئەڤ فێربوونا زمانی ب (ڤەگوهاستنا کەلتووری) دهێتە نیاسین (cultural transmission). ئەگەر زمان خورسك بان، ئەڤە ژ هەڤ جیاواز نەدبوون و پێدڤی نەدکر کو ئەم وان فێربببین. (گرور هادسن: ۱۳۸۳ : ۱۳) مرۆڤ سیمایێن خوەیێن لەشی ژ دایك و بابان ب میرات وەردگریت لێ زمانی ژ دایك و بابان ب میرات وەرناگریت، زارۆکەکێ کو ژ دایك و بابەکێن چینی ژ دایك دبیت (و دایك و باب ب کانتونی د ئاخڤن) ئەگەر هەر ژ دەستپێکا ژیانا خوە ل ئەمریکەی بژیت و دوور بکەڤیت ژ دایك و بابان ئەڤە فێری زمانێ جڤاکێ ئەمریکی دبیت کو ئەوژی ئنگلیزییە. ئەگەر ئەم هەمان تاقیکرنێ ل سەر پشیکەکێ بکەین (هەر گیانەوەرەکێ دن) ئەڤە هەر (میەو میەو)ێ دکەت. (جورج یول، ۱۳۸٤، ۳۳) ل گەل ڤێ چەندێژی هندەك بەلگە هەنە، کو هندەك بالندە ژی هندەك دەنگان ژ هەڤ نڤشێن خوە (فێر) دبن. ئەگەر ئەڤ بالندە دوور ژ هەڤ نڤشێن خوە پەروەردە ببن ئەڤە ب خورستی هندەك ئاواز و دەنگان دروستدکەن کو ئەڤ ئاوازە هەتا رادەیەکی سرۆشتی نینن. لێ زارۆکێ مرۆڤی کو دوور ژ مرۆڤان پەروەردە ببیت ئەڤە ب خورستی فێری چ زمانان نابیت. لەوا ڤەگوهازتنا کەلتوورییا زمانی، د پرۆسا فێربوونا زمانیدا رۆلەکێ گرنگ دبینیت. (جورج یول ، ۱۳۸٤ ، ۳٤)

٥ - دووانەیی بوون:

زمان د ئێك دەمدا ژ دوو ئاستان یان ژ دوو لایان پێكهاتییه، كو تێدا پشكا هەلگرێ واتایێ ژ هندەك پشكێن بێ واتا دروست بوویه. واته مۆرفیم واتادارن و دەنگ و سیمایێن دەنگی كو دەنگان دروستدكەن بێ واتانه. یەكەیێن بێ واتایێن [لێڤی]، [پەقی]، [كپ]، [p] ێ دروست دكەن؛ كو هێشتا بێ واتایه. لێ [p] ،[t]، [a] كو بێ واتانه، ل شێوێ [pat] ' pot ' ، [apt] ' opt ' و [tap] ' top ' ل گەل هەڤ دهێن و یەكەیێن واتادار دروست دكەن. (گرور هادسن، ١٣٨٣ ، ١٣).

ئەڤ دوانەیی بوونا زمانی، د راستیدا ، ئێكه ژ ئابووری ترین تایبەتمەندییێن زمانێ مروڤێ؛ چونكی ب رێكا ژمارەیەكا كێما دەنگێن ژ هەڤ جیاواز، ژمارەیەكا بێ سنوور رۆنانێن دەنگی (پەیڤ) دهێنه دروستكرن كو ژ لایێ واتایێڤه ژ هەڤ جیاوازن. (سه) دشێت دەنگی (حەو) دروست بكەت، لێ ئەڤ شیانه ل دەڤ نینه كو ڤان پشكێن هوورێن ((ح))، ((ه)) و ((و)) ژ هەڤ جودا بكەت. واته (سه) نەشێت د هەر دوو ئاستاندا كار بكەت و ئەگەر ئەڤ شیانه هەبا ئەڤه دشیا (وەح) ێ ژی دروست بكەت. (جورج یول، ١٣٨٤ ، ٣٤) لێ هەر وەكی هاتییه گوتن زمانی مرۆڤی د هەر دوو ئاستاندا كار دكەت و دشێت ب رێكا [خشدار]، [پدی] و [كپ]، [s] ێ دروست بكەت و ب رێكا [پێشیی]، [سەری] و [+ پان] [î] دروست بكەت و ب رێكا [پدی]، [هەژووك] و [گڕ]، [r] ێ دروست بكەت، كو هەر سێ دەنگ بێ واتانه و دشێت ب وان رۆنانێن (سیر)، (ریس) دروست بكەت كو هەلگرێ واتایێنه.

٦ - رێزمانی بوون:

رێزمانی بوون ب وێ واتاییه كو زمانی هندەك یاسایێن دیاركری بۆ رۆنانێ هەنه. ل دویڤ هندەك یاسایان دەنگ دهێنه لێكدان بۆ دروستكرنا بڕگێ، بڕگه ل دویڤ هندەك یاسایان دهێنه لێكدان بۆ دروستكرنا پەیڤێ و... هتد. (گرور هادسن، ١٣٨٣ ، ١٣) واته د زمانێ كوردیدا رۆنانا (سیر) هەیه لێ رۆنانا (رسی) نینه، هەروەسان بۆ رستێ رۆنانا (ئازادی نان خوار) هەیه لێ رۆنانا (خوار نان ئازادی) نینه. ئەڤ چەنده ل دەڤ گیانەوەران ناهێته دیتن.

٧- هندەك تایبە تمەندییێن دن:

ئەڤ تایبەتمەندییێن سەری ژ تایبەتمەندییێن سەرەکییێن زمانێ مرۆڤی دهێنە هژمارتن، لێ زمانێ مرۆڤی هندەك سیمایێن دن هەنە، کو تایبەت ب وێ نینن و د سیستەمێن دنێن پەیوەندیکرنێڤیدا رەنگە هەبن.

- **ئەندامێن ب لێڤکرن - درکاندن - و بهیستنێ**

تایبەتمەندییەکا دن یا ئاخڤتنا مرۆڤییە. پەیوەندیکرنا زمانییا مرۆڤی بریکا ئەندامێن ب لێڤکرنێ دروست دبیت و ب رێکا گوهان دهێتە وەرگرتن. لێ مرۆڤ دشێت پەیوەندییا زمانی بیێ دەنگانڤی دروستبکەت، بۆ نموونە ب رێکا نڤێسنیێ یان زمانێ ئیشارەتان. ئەڤ پرۆسەیە ل دەڤ ژمارەیەکا گیانەوەران وەکی (دولفینان) ژی دهێتە دیتن کو مفای ژ ئەندامێن ئاخڤتنێ و بهیستنێڤی وەردگرن.

- **دوو لایەنی بوون - reciprocity**

هەر ئاخڤتنکەر یان فریکەرەکێ هێمایەکا زمانی، دشێت گوهدار یان وەرگرەك هەبیت.

- **تایبەتی بوون - specialization**

هێمایێن زمانی د خزمەتا ئارمانجێن دن، مینا هەناسەدان و خوارن و ڤەخوارنێدا نینن.

- **سەمتدار بوون - non - directionality**

هەر کەسەك دشێت هێمایێن زمانی ل دەمێ بهسیتنێ و هەتا بێیکو ئاخڤتنکەری ببینیت، تێبگەهیت.

- **ژ نافچوونا ب لەز - rapid fade**

هێمایێن زمانی گەلەك زوو دهێنە دروستکرن و هەر زووژی ژ نافدچن. (جورج یول، ١٣٨٤ ، ٣٦).

- **زمان دەنگە**

مەبەست پێ ئەوە، کو زمانی پێدڤی ب کەنالێ دەڤی و گوهی هەیە و ب کێمیڤە ئاخڤتنکەر و گوهدارەك دڤێت (هەر چەندە ئێك کەس دشێت هەر دوو رۆلان ببنیت و د گەل خوە دا باخڤیت) و هەر دوو کەس ژی دشێن رۆلێن خوە ئالوگۆر بکەن واتە ئاخڤتنکەر ببیتە گوهدار و بەروڤاژی. (محمد معروف فتاح، ١٩٩٠ ، ٧). کەواتە نڤێسین زمان نینە چونکی برێکا ئاخڤتن و گوهداریکرنێ نینە بەلکو برێکا دێتن و نڤێسینێیە.

- هندەك نێرینێن شاش ل دور زمانی:

١- تێکەلکرنا فۆرم و واتایێ:

هزرەکا شاش ئەڤەیە کو بۆ هەر فۆرمەکێ زمانی. واتایەکا دیاکری و هوور دەستنیشاندکەن. واتە ئێك فۆرم و ئێك واتا. د پراکتیکدا دنافبەرا فۆرم و واتایێدا پەیوەندییەکا ئێك ب ئێك نینە. د گەلەك زمانانداا هندەك پەیڤان پتر ژ واتایەکێ هەیە یان چەند پەیڤەك ب هەڤرا دبنە هەڤ واتایێن هەڤدوو. لەوا زمانڤان بۆ روونکرنا ڤێ چەندێ دێ رابن: یان فەلسەفا دکەن یانژی دبێژن ئەڤە شاشییا ئاخڤتنکەرانە و ئاخڤتنکەران ژبەر (نەخویندەواریێ، تێنەگەهشتنێ و نەزانینێ) زمانێ پاکژێ باب و پاپیران خراب کرییە. یان هندەك ژ زمانڤانان دبێژنە ئاخڤتنکەران (بلا وان پتر های (ئاگەه) ژ ئاخڤتن و نڤێسینا خوە هەبیت و وەسان بنڤێسن و باخڤن کو پێناسە و گریمانەیێن وان نەهێتە هنگاڤتن). (محمد رضا باطنی: ١٣٨٤ : ٢٩ - ٣٠).

أ - ژمارا رێزمانی و هژمارتن:

زۆربەیا زمانان جیاوازیێ دکەنە د ناڤبەرا (تاك و کۆ) دا. رێزمانناڤێسێن بەرێ ئەڤ جیاوازییا رێزمانی ب ڤی رەنگی پیناسەکرینە: (تاك بۆ تشتەکی یان کەسەکی ب تنێ دهێتە بکارئانین، و کۆ بۆ پتر ژ کەسەکی یان تشتەکی دهێتە بکارئانین).

ئەڤە رەنگە دەمێ دبێژین (زارۆك یێ نانی دخۆت.) و (زارۆکێن من دێ یاریان کەن.) دروست بیت واتە رستا ئێکێ مەبەست پێ ئێك زارۆکە و رستا دووێ ژی مەبەست پێ پتر ژ زارۆکەکیە. لێ دەمێ ئەم دبێژین (زارۆك گەلەك حەز ژ یاریان دکەت.)، ل گەل هندێ کو فۆرمێ زارۆك تاکە، لێ ئاماژە ب پتر ژ کەسەکی دکەت.

ئەڤ نموونەیە بەروڤاژی پێناسا سەرییە، لەوا رێزمانڤێس بەرەڤ زاراڤێن (ناڤێ نڤشی، ناڤێ کۆ و.....) چوون. کەواتە د ناڤبەرا راستییا زمانی و راستییا جیهانا دەرڤەدا، جیاوازی هەیە: هەر دابەشکرنەکا د ناڤ زمانیدا دهێتە ئەنجامدان سەداسەد مینا دابەشکرنا جیهانا دەرڤە نینە. د جیهانا دەرڤەدا ناڤبڕەك د ناڤبەرا (ئێك و پتر ژ ئێکێ) دا نینە. ئەڤە جیاوازییا فۆرمییا هندەك زمانانە کو د ناڤبەرا تاك و کۆدا جیاوازیێ دکەن و ئەڤ جیاوازییە ب (ئێك و پتر ژ ئێکێ) دهێتە پێناسەکرن. ئەوا راستی بیت ئەڤەیە کو د جیهانا دەرڤەدا ئەڤ سنووڕە د ناڤبەرا یەکەیێن هژمارتنێدا نینە. ژبەر هندێیە کو دبێژین راستییا زمانی راستییەکا فیزیکی و بەرهەست نینە و راستییەکا رێژەییە. و ژ زمانەکی بۆ زمانەکێ دن جیاوازە. د کوردیدا (تاك و کۆ) هەیە، د عەربیدا (تاك، مپنی (دوویی) و کۆ) هەیە. د کوردیدا (ئار و جە) تاکن و د زمانی فارسیدا هەر دوو دبنە کۆ و د ئنگلیزیدا (جە) هەموو جارێ دبیتە کۆ و (گەنم) هەموو جارێ دبیتە (تاك). (محمد رضا باطنی: ١٣٨٤ : ٣٠ - ٣٣).

ب - نڤشێ رێزمانی و نڤشێ بایلۆژی:

د رێزمانا بەرێدا باس ل نێر و مێ هاتییە کرن و پێکول هاتییە کرن د ناڤبەرا نڤشێ رێزمانی و نڤشێ بایلۆژیدا پەیوەندییەکا ئێك ب ئێك دروست بکەن.

د زمانیدا ناڤێ هندەك کەرەستێن بێ جان و ناڤێن واتایی کو د جیهانا دەرڤەدا نێر و مێ نینە، ژ لایێ نڤشیڤە ژ هەڤ دهێنە جودا کرن: د زمانێ کوردیدا (پێ) نێرە لێ د

عەرەبیدا مێیە؛ (ئەڤین) د زمانێ کوردیدا (مێیە) و د زمانێ فرەنسیدا (amour) نێرە. د کوردیدا (دەست) نێرە، لێ (پشت) مێیە.

د زمانێ کوردیدا (رۆژ) مێیە و (هەیڤ) مێیە؛ لێ د عەرەبیدا (قمر = هەیڤ) نێرە و (شمس = رۆژ) مێیە؛ هەروەسان د ئەلمانیدا (هەیڤ = mond) نێر و (رۆژ = sunne) مێیە.

د رێزمانا عەرەبیدا دهێتە گوتن (نێر، نافەکە کو وەسفا مرۆڤ یان گیانەوەرەکێ نێر دکەت.) و (مێ نافەکە کو وەسفا مرۆڤ یانژی گیانەوەرەکێ) مێ دکەت. چونکی ئەڤ پێناسەیە تەواو نینە و کێماسی تێدا هەنە لەوا بەرەڤ (مذکر مجازی) و (مؤنث مجازی) (مؤنث معنوی)، (مؤنث الفعلی) و .... هتد چوون.

ج - دەمێ رێزمانی و دەمێ نەرێزمانی:

جۆرەکێ دن یێ تێکەل کرنا فۆرم و واتایێ، تێکەلکرنا (tence – دەمێ کاری) و (time دەمێ رووداندا کاری) یە. بۆ نموونە د پێناسا دەمێ بووریدا هاتییە (تایبەتە ب دەمێ بووری)، لێ هەموو جارێ رووداندا کاری ل دەمێ بووری نیشان نادەت و مەرج نینە کار و رووداندکا بووری ب دارشتنەکا بووری بهێتە نیشان دان.

١ - من حەز دکر، نها ویژی ل گەل مە نان دخوار. (ئاماژە بۆ نها)
٢ - تەکسی هات. (نهایێ بەردەوام).
(ئەگەر شڤێدی دزییەك روو دابیت، هوون دشێن ب ڤی رەنگی باخڤن:
٣ - ئەو دچیتە سەر دیواری، پەنجەرێ دشکینیت، پاشی ژ ژوورڤە دەرگەهی ڤەدکەت و دچیتە د ژوورڤە ...).

درستا (١) و (٢) ێدا کارێ وان بوورییە، لێ ئاماژێ ب دمێ بووری نادەن؛ د رستا سیێزیدا کار دەمێ بووری نینە لێ ئاماژێ ب دەمێ بووری ددەت. (محمد رضا باطنی: ١٣٨٤ :٣٧ - ٤٠).

٢ – دروست و شاش د زمانیدا :

نێرینەکا دن باسکرنا (شاش و دروست)ە د زمانیدا:

أ - وەسف ناکەن بەلکو تشتەکی دسەپینن:

ل شوونا هندێ سیستەمێ زمانی وەسف بکەن و یاساییێن وێ باس بکەن، ئەمر و فەرمانان دکەن و رێنماییا ئاخفتنکەران دکەن و دبێژن ب ڤی رەنگی باخڤە و نەئاخڤە. ئەڤەژی ژبەر دوو نێرنییێن شاشە:

١ - پێدڤییە فێری رێزمانی ببین، مینا دیرۆکێ و جوگرافیێ.

٢ - ئەگەر رێزمانێ نەزانی ئەڤە زمانێ دایکێ دنڤیسین و ئاخڤتنێدا ب شاشی بکاردهینن.

لەوا دهێتە گووتن:

بنڤێسە	نەنڤێسە
ڤەگوهازتن	ڤەگوهاستن
کوژتن	کوشتن
دارژتن	دارشتن
نۆشدار	نۆژدار

ب - بریار ددەن کو ب تنێ فۆرمەکێ دروست هەیە:

هەروەسان ئەو د وێ باوەرێدا بوون کو بۆ هەر تشتەکی بتنێ فۆرمەکێ (دروست) هەیە و یێن دن هەموو (شاش)ن. لێ دزمانیدا ژێکجوداکرنا (دروست و شاش) یێ مینا ژێکجوداکرنا (شەڤ و رۆژان) هند ئاشکرا نینە.

أ - ئەو نە ل مالێ و نە ل قوتابخانێژی بوو.

ب - ئەو نە ل مالێ و نە ل قوتابخانێ بوو.

ج - ئەو نە ل مالێ بوو و نە ل قوتابخانێ.

د - ئەو ل مالێ و ل قوتابخانێژی نەبوو.

بـۆ دەستنیـشانکرنا رسـتێن سـەری (دروسـت و دروسـتتر) دهێتـه بکارئـانین و نـه (دروست و شاش) بۆ (دروست و دروستر)یێ ژی مفا ژ چەواتیا بکارهینانا خەلکی دهێتـه وەرگرتن واتە کا خەلك چەوا دبێژن و نە کا چەوا (لۆژیك) دبێـژیت واتـه ئـەوا خـەلك دبێژیت دروستترە. (محمد رضا باطنی:١٣٨٤ :٤٢ - ٤٨).

٣ - هەر و هەرییا ڕێزمانێ:

دبێژن زمان ناهێتە گوهورین، و نابیت بهێتە گوهورین و ئەگەر ڕێزمانەك بۆ زمانەکی هاتە دانان ئەڤە بۆ هەتا هەتایێ بکاردهێت،لێ ڤێ بریارێ وەسان ئاشکەرا نابێژن بەلکو ژ کریارێن وان دیار دبیت.

دبێژن (زمانێ ڕەسەن و پاك) زمانێ بەرێ بوویە، و ئەو گوهورینێن تێدا دهێنە ئەنجامدان زمانێ باب و باپیران خراب کرییە و دکەت.

ل سەدی (١٧)یێ، دەمێ د زمانێ ئنگلیزیدا هێدی هێدی جهنافێ کۆیێ you ل شوونا جهنافێ تاکێ thou و thee (تو، تەرا) دهاتە بکارئانین. گرۆپەك دژی ڕاوەستان و دگووتن ئەوێ you یێ بۆ تاکی بکاربینیت، نەزان و نەخویندەوارە و دگوتن ئەرێ هەوە ل قوتابخانێ ڕێزمان نەخواندییە؟ لێ نها دبینین کو ئاخڤتنکەر سەرکەڤتن و you ل شوونا جهنافێ تاکێ thou و thee (تو، تەرا) دهێتە بکارئانین. (محمد رضا باطنی: ١٣٨٤ : ٤٨ - ٥٠).

٤ - نڤێسین ل شوونا ئاخڤتنێ:

دهاتە گوتن زمانێ دروست و ڕەسەن ئەوە ئەوێ د پەرتووکاندا دهێتە بکارئانین. لێ چ بەلگەیەك نینە کو بسەلینیت نڤێسین باشتر و دروستترە ژ ئاخڤتنێ. ئاخڤتن ڕاستەوخۆ زمانی دەردبڕیت لێ نڤێسین بۆ تومارکرنا ئاخڤتنێ پەیدا بوویە ب هزران سالان بەری نڤێسینێ زمان هەر هەبوویە. ئەڤە بوویە ئەگەر کو تووشی هندەك شاشییان ببن بۆ نموونە گەلەك جاران جیاوازی نەکرینە دناڤبەرا پیت و دەنگاندا؛ د عەرەبیدا دهێتە گووتن پەیڤا (شجر) ژ (٣) دەنگان پێکهاتیە لێ د ڕاستیدا پەیڤا (šajar) ژ ٥ دەنگان پێکهاتییە.

د پرانیا زمانانداا دنافبەرا دەنگ و پیتیێن وێدا یەکسانی نینە (د فرەنسیدا ٣٦ دەنگ هەنە لێ ٢٦ پیت هەنە، د زمانی ئنگلیزیدا ٤٤ دەنگ هەنە لێ ٢٦ پیت هەنە، د فارسیدا ٢٩ دەنگ هەنە لێ ٣٢ پیت هەنە.) (محمد رضا باطنی: ١٣٨٤ : ٥٣ - ٥٥).

٥ - زمانێن پاشکەڤتی و پێشکەڤتی:

ژ وان تێگەهێن شاش و چەوت، کو سەردەمەکی زالّ بوو ل سەر مێشکێ مرۆڤی، ئەوژی دابەشکرنا زمانان بۆ ب سەر زمانێن دەستپێکی (پاشکەڤتی) و زمانێن پێشکەڤتی بوو. ئەوێن باوەری ب هەبوونا زمانێن پاشکەڤتی هەین، ڤان خالێن ژێری بۆ ڤان زمانان دەستنیشان دکەن:

١ - ئەو زمانن ئەوێن د پێکهاتا خوەدا ریزمانەکا ئاسان هەبیت.

٢ - پەیڤێن وان زمانان ژ سەد پەیڤان نابورن.

٣ - ژمارا دەنگێن وان کێمن.

ئاخڤتنکەرێن ڤان زمانان بۆ هندێ داکو وێ ڤالاتیا دناڤ زمانێن واندا هەین، نەهێلن پەنایێ دبنە بەر ئاماژەکرن و نیشانان دناڤ ئاخڤتنا خوەدا.

بکارئانینا زارافێ نەزانستیێ زمانێن پاشکەڤتی بۆ ئەگەرێ هندێ، کو ئەڤ هەستە ل دەڤ ئاخڤتنکەرێن وان پەیدا ببیت، کو زمانێ وان نەشێت راستیێن زانستی دەربڕیت و وەربگریت.

هەر رەوشەنبیرییەکێ (culture) – هەر چەند یا دەستپێکی بیت – ئەو پێکهات و دەلالەتێن ئالۆز هەنە، کو کێمتر نینە ژ پێکهات و دەلالەتێن وان زمانێن کو هندەك ب خەلەتیڤە دبێژنێ زمانین پێشکەڤتی. زانایێن ئەنترۆپۆلۆجییێ دبێژن، رەگەزێ مرۆڤی ژ گەلەك قۆناغاندا بورییە، هەر ژ دەسپێکێ هەتا گەهشتییە ڤێ شارستانی و مەدەنیەتا نها، لێ چ نیشانە یان بەلگە نینن کو ئاماژێ ب پێشکەڤتنا زمانان ژ ئالیێ سرۆشتێ فۆنیم و ریزمان و هێزێ .... هتد بدەن، یان ئاماژێ ب هندێ بدەن کو ئەڤ زمانە ب سەر چەرخێ بەرینیڤەیە و زمانەکێ دن ب سەر چەرخێ برونزیڤەیە. (محمد سعید احدید ، ٢٠٠٨ ، ١٨٥ - ١٨٦).

ژلایێ زانستیڤە ئەم دشێین بێژین کو جوداهییەکا رێژەیی دنافبەرا زماناندا هەیە، ئانکو چێدبیت سیستەمێ سینتاکسی د زمانەکێ دیارکریدا یێ ئالوزتر بیت ژ زمانەکێ دن، لێ ئەڤە نیشانا پێشکەڤتن و پاشکەڤتنێ نینە.

٦ - زمانێ وە چ کێماسی نینن:

چ زمانەك ژ زمانێ دن جوانتر، پێشکەڤتیتر و ... هتد نینە. هەموو زمانەك ب ئەرکێ خوە کو پەیوەندیکرنە رادبیت و پێدڤیاتییێن ئاخڤتنکەرێن خوە ب جھ دئینیت. لەوا زمان نینە کو نەشێت ب ڤی ئەرکی رابیت.

- زمانێ مرۆڤی و زمانێ زیندەوەرێن دن:

بەری ئەم بچینە سەر زمانێ مرۆڤی و زمانێ زیندەوەرێن دن، ل ڤێرێ دێ پرسیارەکێ ئازرینین، ئەو ژی ئەڤەیە: ئەرێ ژبلی مرۆڤان هندەکێن دن هەنە بشێن د زمانێ مرۆڤی بگەهن؟ گەلەك جاران دەمێ مرۆڤ ئاخڤتنەکێ ئارستەی گیانەوەران دکەت، وەسان دیار دبیت، کو گیانەوەر پێگیریی ب هندێ دکەت کا چ بۆ دهێتە گوتن. د شیانا سوارێن هەسپاندا هەیە بێژنە هەسپی (whoa) دا براوستیت، ئەم د ناڤ خەلەکێن سێرکێدا دبینین، زۆربەیا گیانەوەران ل دویڤ فەرمانێن ژ لایێ مرۆڤانڤە بۆ دهێنە ئارستەکرن خوە بلند دکەن و دچن و دزڤرن،.... هتد. ئەرێ ئەم دشێین ل دویڤ ڤان نموونان بێژین کو ژبلی مرۆڤان گیانەوەرژی دشێن زمانێ مرۆڤی بگەهن؟ د بەرسڤدانا ڤێ پرسیارێدا دێ بێژین: نەخێر، چ گیانەوەر نەشێن دزمانێ مرۆڤی بگەهن، ژبەر کو رەفتارا ئەو مینا بەرسڤ ژ خوە نیشاندەن دمینیتە سەر وی هاندەرێ دەنگییێ ل سەر راهاتی، واتە گیانەوەر ل واتا وان پەیڤێن بۆ هاتینە ئارستەکرن ناگەهیت، ئەگەر ئەم وەسا دانین، گیانەوەر دزمانێ مرۆڤی دگەهیت، بۆچی گیانەوەر نەشێت زمانێ مرۆڤی بەرهەمبهینیت؟ هەروەسا هەتا نها مە نەدیتییە

گیانەوەرەك هێما (دەنگ) یێن گیانەوەرەکێ دن فێر ببیت، ئەگەر وەسان با تو دا شێی هەسپێ خوە بۆ ماوێ چەند سالەکان بکەیە د گوڤا چێلاندا دا بشێت بێژیت (Moo). دیسان د گەلەك خێزاناندا زارۆك ل گەل پشیکەکێ یان هەر گیانەوەکێ دن مەزن دبیت، لێ پشتی ماوەکێ زارۆك فێری زمانی دبیت و لێ ئەو گیانەوەر فێرنابیت. (جورج یول، ۲۰۰۰، ٤١ - ٤٢).

ئەگەرێ هندێ کو گیانەوەر نەشێن زمانێ مرۆڤان فێربن و بکاربهینن دزڤریتەڤە بۆ ڤان خالێن ل خوارێ دیارکری:

١- نیڤا چەپی ژ میشکی مرۆڤی، دەڤەرێن تایبەت ب بەرهەم هینان و راڤەکرنا ئاخڤتنێ هەنە، لێ هەڤ کیف و هاوشانێ وان ل دەڤ گیانەوەران نینە.

٢- ئەندامێن درکاندنێ ل دەڤ مرۆڤان زێدەباری ڕابوونا وان ب هندەك ئەرکێن سەرەکی، هەروەسا بۆ بەرهەم هینانا دەنگێن ئاخڤتنێژی بەرهەڤن، لێ ئەڤ ئەندامە ل دەڤ گیانەوەران نەشێن ب ڤی کاری رابن. (محمد حسن عبد العزیز، ١٩٩١، ٩).

٣- هەبوونا شیانا ئاخڤتنێ ل دەڤ مرۆڤی و نەبوونا وێ شیانێ ل دەڤ گیانەوەران.

دەنگ ب تنێ د زمانێ مرۆڤیدا نینن، بەلکو د زمانێ گیانەوەرا نژیدا هەنە لێ گیانەوەر ب تنێ دشێن ڤان دەنگان بۆ برسێ و ترسێ و هندەك حالەتێن دیارکری بکاربهینیت.

هەر چەندە هندەك گیانەوەران، رێکخستنێن جوراوجور ژ ئاماژەیان هەنە و بۆ مەبەستێن جوراوجور بکار دهینن، لێ ل گەل هندێ مرۆڤ تاکە گیاندارە کو شیای گەشە ب سیستەمێ پەیوەندیکرنا خوە بدەت. (میشال زکریا، ١٩٨٣، ٢١).

بۆ پتر رونکرنا سیستەمێ پەیوەندیکرنا گیانەوەران، دێ پێکولێ کەین، باسی هندەك سیستەمێن پەیوەندیکرنا گیانەوەران بکەین:

١ - شامپانزە:

ئەڤ گیانەوەرە هندەك گازی و قێژیان ڤەددەت. وەکو گازی و قێژیێن کەیفێ، کو نێزیکی فۆڕمی (ها ها ها) یە، ئەڤ گازی و قێژییە ل وی دەمی ل دەڤ ڤان گیانەوەران پەیدابیت ل دەمێ راهینەرێ وان زادی ددەتە وان یان ئافا وان دگوهۆریت، لێ ل دەمێ

نەخۆشیێ ئەڤ گیانەوەرە گازی و قیژیێن هێدی ڤەددەت. هندەك ڤەكۆلەران تێبینییا هندێ كر، كو ل دەڤ ڤان گیانەوەران ل دەمێ خوارنێ كارڤەدانەك پەیدادبیت، واتە رەفتارا ڤان شامپانزان دهێتە گوهۆڕین و گازی و قیژیەكا ب هێز ژ دەڤێ وان دەردكەڤیت، كو ل هەموو باغچێ گیانەوەران دەنگڤەددەت. (میشال زكریا ، ١٩٨٣ ، ٢٣).

ئەڤ تێبینییە ل دور گازی و دەنگێن ڤان گیانوەران نابیتە ئەگەر، كو بریارێ بدەین ڤان گیانەوەران زمانێ هەی، بەلكو ئەڤ جورێ گازی و قیژییان ئەوێن ئەم ژڤان گیانەوەران گوھ لێ دبین ب تنێ ئاماژێ ب هەبوونا سیستەمەكێ پەیوەندیكرنێ دكەن، كو شامپانزان هەیە، ئەڤە ژی سیستەمەكێ داخستییە، واتە ژمارەكا جێگیر یا گازیان ب خوەڤە دگریت و هەر گازیەك ژی بۆ جهەكێ دیاركری یێ گونجایە. (میشال زكریا ، ١٩٨٣ ، ٢٣).

٢ - دۆلفین:

زانایان گرنگی ب تومارکرنا دەنگێن دۆلفینی ل ناڤ كویراتییا دەریای دان؛پشتی تومارکرنا دەنگێن دۆلفینان بۆ وان دیار بوو، كو ئەڤ گیانەوەرە ب هندەك دەنگێن جودا رادبیت. ئەڤ دەنگە هندەك جاران دەربڕینێ ژ خۆشیێ دكەت و هندەك جاران دەربڕینێ ژ نەخۆشیێ و هندەك جاران ژی دەربڕینێ ژ داخوازییا هاوار هاتنێ دكەت. ئەڤ ئەنجامەژی وێ چەندێ دگەهینن، كو پەیوەندیكرن ل دەڤ ئەڤی گیانەوەری سیستەمەكێ داخستی هەیە. دیسان ژمارەكا جێگیرا نەگۆڕ ژ دەنگان هەیە، كو هەر ئێك ژ وان بۆ جهەكێ گونجایە بكار دهێت.(میشال زكریا، ١٩٨٣، ٢٣).

خالێن هەڤپشك دنا ڤبەرا زمانێ مرۆڤی و زینەدەوەرێن دندا:

١- هەر دوو زمان مفایی ژ دەنگان وەردگرن[1].

٢- هێما د هەر دوو زماناندا هەیە، لێ زمانێ مرۆڤی زێدەتر مفای ژ هێمایێن خۆبخۆیی وەردگریت و زمانێ زیندەوەرێن دن پشت ب هێمایێن وێنەیی دبەستیت.

٣- هەر دوو جورێن زمانی بۆ تێگەهشتنێ (دەڤ و گوھ)ی بكاردهینن.

---

(١) ژمارا دەنگێن گیانەوەران د ناڤبەرا (٧) هەتا (٣٧) دایە (محمد معروف فتاح، ١٩٩٠، ١٤)" لێ دەنگێن زمانێ مرۆڤی ژماران وان (١١٠).

٤- د هەر دوو زماناندا رۆل گوهۆڕین هەیە، ئانکو ئەو زیندەوەرێ دەنگان دەردئێخیت، شیانێن هندێژی هەنە دەنگان وەربگریت و شرۆڤەبکەت.

٥- د هەر دوو زماناندا بکارهینانا هێمایان دبیتە ئەگەرێ دەرئێخستنا رەفتارەکا دیارکری ل دەڤ وەرگری. (محمد معروف فتاح ، ١٩٩٠ ، ١٤ - ١٥).

ژ هەژییە بێژین د زمانێ مرۆڤیدا چەند تایبەتیەك هەنە و ئەو تایبەتییە زمانێ مرۆڤی ژ زمانێ زیندەورێن دن جودا دکەت، ئەو تایبەتییە ژی بریتینە ژ:

١- پەیوەندییا فۆرم و واتایێ د زمانێ مرۆڤیدا پەیوەندییەکا خۆبخۆییە (هێمایێن خۆبخۆیی).

٢- د زمانێ مرۆڤیدا گوهۆڕینا فۆرمی دبیتە ئەگەرێ گوهۆڕینا واتایێ وەکو (شار- شارەکێ - شاران).

٣- د زمانێ مرۆڤیدا ئەو زنجیرا دەنگی ئەوا ژ دەڤی دەردکەڤیت دشیاندایە بهێتە کەرتکرن. ب وێ واتایێ ڕێچکا دەنگی بریتییە ژ یەکەیەکا زمانی دناڤ یەکەیەکا دندا. ب ڤێ چەندێ رستا لێکدای ژ چەند رستێن سادە پێکدهێت، رستا سادە ژ گرییەکا ناڤی و گرێیەکا کاری پێکدهێت، ئەڤەژی ژ پەیڤان پێکدهێن، پەیڤ ژی ژ مۆرفیمان پێکدهێت، مۆرفیمژی ژ فۆنیمان پێکدهێت.

٤- زمانێ مروڤی ب رێکا فێربوونێیە و ژنەوەکی بۆ نەوەکێ دی دهێتە ڤەگوهازتن. (محمد معروف فتاح ، ١٩٩٠ ، ١٦).

لێ زمانێ زیندەوەرێن دن زمانەکێ غەریزییە.

٥- د زمانێ مرۆڤیدا داهینان هەیە، ئانکو مرۆڤ دشێت ب رێکا زمانی باسی وی تشتی بکەت ئەوێ چ هەبوون نەبیت و چ جاران مرۆڤی گوھ لێ نەببیت.

٦- مرۆڤ ب رێکا زمانی دشێت باسی دەمێن جوراوجور بکەت واتە دشێت باسی رابردوو و نها و دهێت بکەت، لێ زمانێ گیانەوەری زمانەکێ نهاییە، کو ب تنێ دشێت باسی دەمێ نها بکەت.

- شامپانزه و فێربوونا زمانێ مرۆڤی:

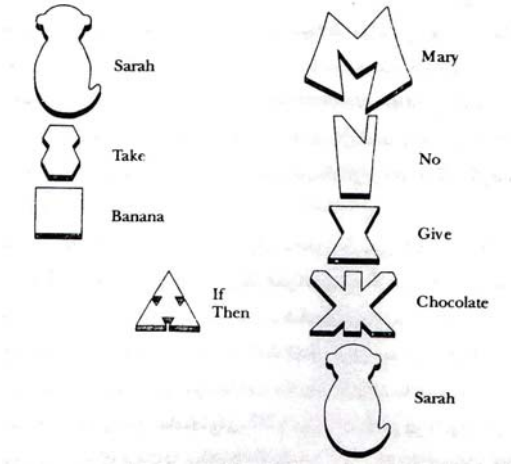
١ - واشو - ١٩٦٦:

بئاتریس و ئالن گاردنەر Beatrix & Allen Gardner پێکولکرن کو شامپانزه کا مێ ب نافێ (واشو) ێ فێری زمانێ ئیشارەییێ ئەمریکی American sign language بکەن. ئەڤ زمانە خودان هەموو وان تایبەتمەندییانە یێن زمانێ مرۆڤی هەین و گەلەك زارۆکێن کەڕ فێربووینە. وان واشو مینا زارۆکەکێ مرۆڤی د ناڤ ژینگەها مالێدا پەروەردەکرن. (جورج یول ، ١٣٨٤ ، ٤١) دەمێ واشو کەڤتییە ژێر تاقیکرنێ ژییێ وێ (١) سال بوو و پشتی (٤) سالێن راهێنانێ واتە د ژییێ (٥) سالیدا شیانا دروستکرن و تێگەهشتنا (١٣٠) نیشانان هەبوو، هەروەسان شیا هندەك نیشانان لێکبدەت و رستێن سادە دروستبکەت. لێ ئەڤە نابیتە ئەگەر کو بێژین ئەو فێری زمانەکێ مرۆڤی بوویە. د زمانێن مرۆڤیدا پەیوەندییا د ناڤبەرا دەنگ و واتایێ خوێییە. هندەك ژ وان نیشانێن واشوی بکارهیناین خوێی نەبوون، بەلکو پەیوەندی د ناڤبەرا فورم و واتایێدا هەبوو وەکی کارێ (خوارن) کو ب تلێ ئاماژە ب دەڤی دهاتە کرن، لێ هەموو نیشانە ژ ڤی شێوەی نەبوون. ژبەر سەرکەڤتنا وێ د دروستکرنا رستاندا جهێ گرنگیدا نێیە. وێ گرنگییا کێم ب رێزکرنا پەیڤان ددا، ل دەمێ کو ئەڤە گرنگترین تشتە کو زارۆك ل دەمێ زمانی وەردگریت فێر دبیت. هەر وەسان ئەڤ سیستەمە د ناڤ ژینگەها مالێ دهاتە فێرکرن لێ زارۆك زمانێ مرۆڤی بیێ پەروەردەکرن فێر دبیت. (جولیا. اس. فالك ،١٣٨٣ ، ٤٠٧)

ژوان پەیڤێن فێربووی (فرۆکە)، (زارۆك)، (مۆز)، (پەنجەرە) و (ژن) .... هتد فێربوو و شیا رستێن مینا (gimme tickle, more fruit, open food drink) دروستبکەت . هەروەسان شیا هندەك فۆرمێن وەکی (water bird) دروستبکەت.

٢ - سارا و لانا - sara & lana:

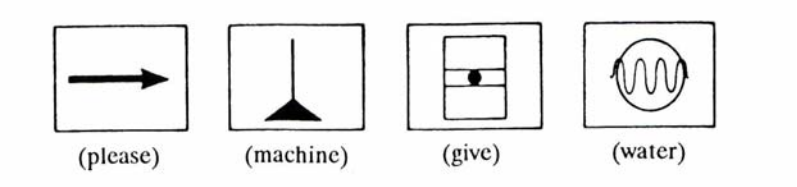
هەر ل وی دەمی ئان و دێڤید پرماك Ann & David premack **پێکول کر شامپانزەکا دن ب ناڤێ (سارا) یێ ب هندەك شێوێن پلاستیکی فێری پەیوەندیکرن د گەل مرۆڤیدا بکەن. ئەڤ شێوێن پلاستیکی نوونەرێن پەیڤان بوون کو سارا دشیا وان رێزبکەت و (رستێ) دروستبکەت. سارایێ شێوێی پلاستیکی ئاسۆیی رێزدکرن. (جورج یول: ١٣٨٤: ٣٦) سارا شیا رستێن ئالۆزێن وەکی:** mary won't If give sarah chocolate , sarah takes the banana) **دروست بکەت؛ بەرێ خوە بدەنێ کو هەموو شێوێن پلاستیکی ژ بلی شێوێ سارایێ نیشانێن خوّیینە، چونکی وێ ب سێگوشەکا شین سێڤەك وەردگرت. (گرور هادسن، ١٣٨٣، ٢٢١).**

رستەیەکا مەرجی کو سارا تێدگەهشت

(دوین رومبا - Duane rumbaugh) **رێکەکا هەڤشێوە ل سەر شامپانزەکا دن ب ناڤێ (لانا)یێ بکارهینا. ئەڤ زمانە ب (یرکیش** - Yerkish) **هاتە نیاسین. ئەڤ زمانە ژ کومەکا نیشانان پێکدهات کو ل سەر کێبوردێ کومپیوتەرێ هاتبوونە چەسپاندن. دەمێ**

لانایێ ئاڤ دڤیا نەچار بوو (٤) نیشانان ب ڕێز لێبدەت داکو کومپیوتەر پەیاما (please machine give water) دروستبکەت. (جورج یول، ١٣٨٤، ٤٣).

٣- نیم چیمسکی - Nim chimpsky:

نافێ فێ شامپانزێ وەکی ترانەکێ بوو کو ب (نوئام چومسکی – Noam Chomsk) هاتییەکرن، چومسکی د وێ باوەڕیدا بوو کو زمان شیانەکا خورستییا تایبەتە ب مرۆڤیڤە. ل سالا ١٩٧٣ ێ پێکولەکا مەزن هاتە کرن کو نیم چیمسکی فێری سیستەمێ ئیشارەییێ ئەمریکی بکەن. پشتی دوو سالان، نیم شیا ژمارەکا زۆرا نیشانێن ئێك پەیڤی دروستبکەت و پشتی هینگێ شیا ڕۆنانێن وەکی (ڤەخوارنا پتر)، (مۆزی بدە) دروستبکەت و ل جهێن گونجای بکاربینیت.

پشتی نێرینەکا هوور ل سەر وان کاسێتان هاتییەکرن کو هەموو هوور کاریێن ژیانا نیم چیمسکی تومار کربوون، خوەیا بوو، ئەو ڕۆنانێن درێژێن کو وی چێکرین ب تنێ دووبارەکرنا ڕۆنانێن سادە بوویە و نەشیاییە وەرارێ ب ڤان ڕۆنانێن سادە بدەت و بەرڤ ڕۆنانێن ئالۆزتر بچیت، واتە ئەو کارێ کو زارۆکێ مرۆڤی دشێت ئەنجامبدەت. هەروەسان (نیم)ی کێم جاران ئەڤ زمانە بۆ پەیوەندیکرنێ ل گەل ماموستایێن خوە بکاردهینا. ئەو نیشانێن وی بکاردهینان بۆ بەرسڤدانا نیشانێن ماموستایێن وی بوو و پتر دڤیا نیشانێن وان دووبارە بکەت. (جورج یول، ١٣٨٤، ٤٤).

٤ - تووتی:

دەمێ گیانەوەر لاساییا دەنگێن مرۆڤی دکەن ب وێ واتایێ نینە کو ئەو فێری زمانێ مرۆڤی بووینە. تووتی ڕەنگە بشێت هندەك پەیڤ یان ڕستان دروستبکەت، لێ

دەمێ تووتی دبێژیت (توتیێ بسکێتەك دڤێت)، رەنگە د راستیدا ئاڤ یان هەمبەرگەك دڤێت یان رەنگە هەر چ نەڤێت. تووتی رەنگە فێری (ب خێرهاتی) و (خێربچی) ببیت، لێ هەر ئێکێ ل شوونا ئەوا دنژی بکاردهینیت بێیکو (هاتی) یان (چوونێ) ل بەرچاڤبگریت. واتە ئاخڤتنا تووتی هەلگرێ چ واتایەکێ نینە.

(تووتی) ئاخڤتنا خوە ب سەر یەکەیێن ژ هەڤ جودا دابەش ناکەت و ئەو تشتێ فێربووی هەموو ئێك فۆرمە؛ بۆ نموونە رستا سەری ل دەڤ وی هەموو ئێك فۆرمە و نەشێت هەر پەیڤەکێ ل ژینگەهەکا تایبەت یانژی لێکدانەکا نوو ب وان دروستبکەت، واتە ئەگەر ئەو تووتی فێری (توتیێ بسکێتەك دڤێت) و (نان) و (ئاڤ)ێ بڤێت ئەو بخوە نەشێت رۆنانا (توتیێ ئاڤ دڤێت) دروستبکەت. ئەگەر ئەو فێری پەیڤێن (پشیك، پشیکان، سە، سەیان) ببیت و پاشی پەیڤا (تووتی) بزانیت ئەڤە نەشێت وێ پەیڤێ بکەتە کۆم و بێژیت (تووتیان).

- ئە نجامێن ڤان تاقیکرنان:

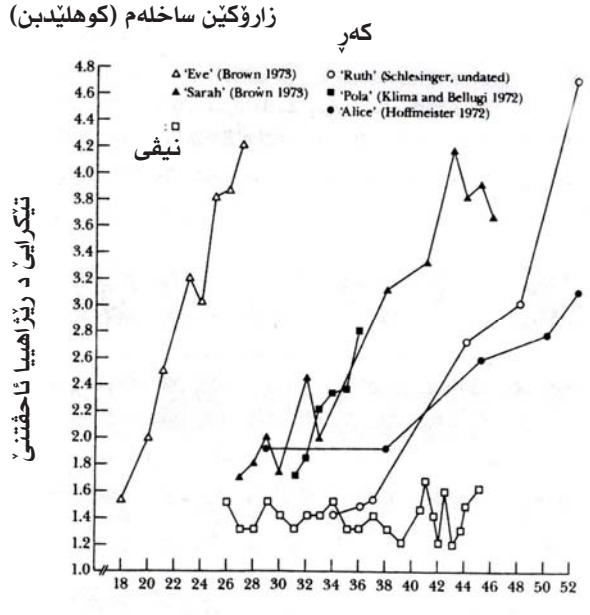
ئەرێ ئەڤە فێربوونا زمانیە؟ بۆ بەرسڤێ دوو نێرین هەنە:

١ - نێرینا رەشبین:

گەلەك ژ زمانڤانان ل سەر ئەنجامێن تاقیکرنان رەشبینن. بۆ نموونە ئەو باسی جیاوازییا زۆرا د ناڤبەرا رێژا فێربوونا زارۆکێ مرۆڤی و شامپانزان و تێکرایێ دریژاهییا ئاخڤتنێ (mean length of utterance = MLU) دکەن.

د هێلکارییا ژێریدا کو تێکرایێ دریژاهییا ئاخڤتنا (٥) زارۆکان (دوو زارۆکێن ئاسایی کو فێری ئاخڤتنێ دبن و سێ زارۆکێن کەڕ کو فێری زمانێ ئیشارەییێ ئەمریکی دبن) هەروەسان شامپانزا نیم (کو فێری (١٢٥) نیشانێن زمانێ ئیشارەییێ ئەمریکی ببوو و(٢٠٠) نیشانانژی دگەهشت) هاتینە نیشاندان، دێ بینین کو جیاوازییەکا زۆر د ناڤبەرا واندا هەیە. (گرور هادسن، ١٣٨٣، ٢٢٤).

زارۆکێن ساخلەم (کوهلێدبن)

تەمەن ب هەیف

٢ - نێرینا گەشبین:

ئەو پتر گرنگیێ ب وێ ددەن ئەوا ب دەستڤە هاتی نەك ئەوا ب دەستڤە نەهاتی، ئەو دبێژن :((شامپانزە پتر و پتر مفای ژ نیشانێن خوّیی یێن زمانێ مرۆڤی وەردگرن، و وان ب رێکەکا ئالوّزتر بکاردهینن. بەلگە نیشانددەن کو وان ئەو زانینا کو فێربووین ل گەل شامپانزێن دن ژی بکارهینایە. هەروەسان وان ئەو زانین بۆ ئەندامێن دنێن خێزانێ ژی ڤەگوهازتییە. لەوا پێدڤییە ئەم فێری رێکا گونجای ببین ژ بۆ فێرکرنا شامپانزان و ب فی رەنگی، رەنگە سەرکەڤتنێن مەزن ل پاشەرۆژێ بهێنە تومارکرن. دەمەکێ زوّر پێدڤییە داکو بریارێ بدەین کا د راستییا ئەم دشێین چ تشتەکی ئەنجامبدەین ... .)) (گرور هادسن، ١٣٨٣، ٢٢٥).

پشکا دووێ

گریمانێن پەیدابوونا زمانی

أ - بۆچوونێن خودایی و ئەفسانەیی:

١ - ئایینێ ئیسلامێ:

ل دویف نێرینا موسولمانان و ب پشت بەستن ب ئایەتا پیرۆزا (و علم آدم الاسماء کلها ثم عرضوا علی الملائکة...)، زمان دیاریا خودایێ مەزنە بۆ مرۆڤان.

٢ - تەورات:

د پەرتووکا Genesis، کەڤترین پشکا پەرتووکا تەوراتێدا، هاتییە کو خودایێ مەزن پشتی کو ئادەم ئافراندی، راسپارد کو گیانەوەر و رووەکان ناڤ بکەت. ل دویف باوەرا جوهییان، خودایێ مەزن ب زمانێ عیبری ل گەل ئادەمی ئاخڤتییە و ب ڤی رەنگی ئەڤە ئێکەم زمانێ مرۆڤایەتیێ بوویە.

هەروەسا د پشکا (١١) یا پەرتووکا Genesis دا ل دور هەمەرەنگییا زمانان هاتییە: دەمێ مرۆڤان ژ ئەنجامێ تەماعیێ پێکولکری بگەهنە ئەسمانان (کو سەرایا خودایێ مەزنە)، و ڤیان بورجا بلندا بابلێ ئافا بکەن، خوداوەندی خەفس لێکر و ژ بۆ هندێ کو نەشێن ڤی کاری بکەن زمانێ وان ژ هەڤ جوداکر و هەر مرۆڤەکی ب زمانەکی ئاخڤت، لەوا نەشیان بگەهنە ئارمانجا خوە. (پیدایش زبان - ٢٠١١/٨/١١).

٣ - هررودوت و فرعەون:

هرودوت دیروکنۆسێ یونانی دبێژیت: پاسماتیك - pasmatik، فرعەونێ مسرێ، بریاردا دوو زارۆك ژ لایێ کەڕولانڤە بهێنە پەروەردەکرن داکو بزانن کا دێ ب چ زمانەکی ئاخڤن. دەمێ کو ئەو هەر دوو زارۆك ئینانیە دەڤ وی، ئێك ژ وانان پەیڤەکا وەکی bekos گوت. ئەڤ پەیڤە د زمانێ کەڤنێ (فریگی) دا ب واتا (نان) ییە. لەوا فرعەون گەهشتە وی ئەنجامی کو (فریگی) ئێکەم زمانێ جیهانێ بوویە.

جێمزێ (٤) ێ پاشایێ سکوتلەندا، تاقیکرنەکا وەکی پاسماتیکی ئەنجامدا، راپورتا گەهشتی دبێژیت کو وان زاروکان ب زمانێ عیبری ئاخڤتیە. (پیدایش زبان - ٢٠١١/٨/١١).

٤ - هندوو و برەهما:

ل دویڤ نێرینا هندوویان، ل سەر دەمێن گەلەك کەڤندا، دارا زانینێ کو رھ و رشالێن وێ چبوونە د ناڤ کووراتیا عەردیدا، هند یا بلندبوو، کو نێزیکی ئەسمانان (سەرایا خوداوەندی) ببوو. دارا زانینێ دگەل خوەدا گوت: ((ئەز پێدڤییە سەرێ خوە ل ئەسمانی راگرم و تایێن خوە ل سەرانسەری عەردی بەلاڤ بکەم داکو مرۆڤ ل ژێر سیبەرا من خرڤە ببن و ئەز وان بپارێزم و نەهێلم بەلاڤ ببن.)) لێ (برەهما) ژ بۆ تەمبیھ کرنا ڤێ غرورا دارا زانینێ، تایێن دارێ برێن و هاڤێتنە سەر عەردی و ژ وان تایان، دارێن wata دروستبوون.

ئەڤ دارە بوونە، ئەگەرێ جوراوجوریا باوەر، زمان و داب و نەریتێن مرۆڤان، ب ڤی رەنگی مرۆڤ بوونە گرۆپ گرۆپ و ژ هەڤ جودا بوون.

هەر وەسان ل دویڤ نێرینا هندوویان زمان ژ لایێ خوداوەند ساراسواتی – sarasvari هەڤژینا (برەهمای Brahma) ئافرێنەرێ هەموو بوونەوەرانڤە، هاتیە ئافراندن.

٥ - کاسکی:

ل دویڤ ئێك ژ چیرۆکێن کەڤنارێن هندیێن سوورێن (کاسك - kaska)ی ل ئەمریکا باکوور: ((... رەشاتییەکا مەزن نێزیك بوو و هڕوبایێن دژوار هاتن و بەلەم بۆ ڤی لای و وی لای برن. خەلك ژ هەڤجودا بوون.... پشتی ماوەیەکێ درێژ، و پشتی ڤێ

گێژەڤانکێ و جھ گوھۆڕینا زۆر، خەلکی ب زمانێن جوراوجور ئاخڤتن و ئێدی دزمانێ ھەڤدوو نەگەھشتن.)) (پیدایش زبان - ٢٠١١/٨/١١).

٦ - تیکونا - Tikuna :

ل دویف چیرۆکەکا کەڤنارا خەلکێ تیکونا ل باکووری ئامازوون، ل سەردەمەکی خەلك ھەموو ئەندامێن ئێك عەشیرەت بوون و ب ئێك زمان د ئاخڤتن، لێ رووداندك بوو ئەگەرێ ژیکڤەبوون و ئاخڤتنا ب زمانێن جوراوجور. ئەڤ رووداندژی ل دەڤ تیکونا خوارنا دوو ھێکێن (بالندێ میێش خوار - Trochilnae) بوو. (پیدایش زبان - ٢٠١١/٨/١١).

٧ - خەلکێ رەسەنێ ئەمریکا ناڤەڕاست

خەلکێ رەسەنێ ئەمریکا ناڤەڕاست د وێ باوەرێدانە کو ل سەر دەمێن گەلەك کەڤندا، مرۆڤان ژ بۆ پاراستنا خوە ل وی دەمێ کو جیھانا دووێ وێران دبیت، پێکولکرن بورجەکا قاییم و ب ھێز (zacualli) ئافا بکەن. لێ زمانێ وان ھاتە گوھۆڕین و ئێدی نەشیان د ئاخڤتنا ھەڤدوو بگەھن؛ لەوا ھەر ئێك بۆ جھەکی مشەخت بوو. (پیدایش زبان - ٢٠١١/٨/١١).

ب - بۆچوونێن خۆیی:

١ - گریمانا دەنگێن سرۆشتی:

ئەڤ گریما دابەش چەند نێرنیان دبیت:

- **باو - باو (Bow – Bow)**

پەیف لاساییا وان دەنگێن سرۆشتییە یێن ل ژینگەھا دەوروبەرێ مرۆڤی ھەین. واتە دەمێ بالندەکی ب دەنگێ (کوکو – cuckoo) یێ ل بلنداھییەکا نزم دفری، مرۆڤی لاساییا دەنگێ وێ کر و ناڤێ وێ کر (کوکو)، بەلگێ لایەنگرێن وێ ژی ئەڤەیە کو

گەلەك پەیف هەنە، کو ژ لاساییا دەنگێن دەوروبەر هاتینە؛ مینا(تەق تەق، دنگ دنگ، قێژی ...) (جورج یول، ١٣٨٤ ، ٨).

کەواتە نێرینا سەرەکی ئەوە کو زمان ژ ئەنجامی لاساییکرنا دەنگێن ژینگەها دەوروبەرێ مرۆڤێ و ب تایبەتی دەنگێ گیانەوەران پەیدابوویە. (ابراهیم چگنی،١٣٨٢ ، ٨٥) لێ پا ئەو تشتێن کو دەنگ نینە چەوا هاتینە ب ناڤکرن؟

ئەڤ گریمانە ل گەل گریمانا (ding – dong) ئێك دگرن، چونکی ل دویف ڤێ گریمانێ زمان ژ ئەنجامێ کارڤەدان بەرامبەر بزوێنەرێن جیهانا دەوروبەر دروست بوویە، واتە مرۆڤی ب دەڤی هندەك دەنگ دروست کرینە کو لاساییا دەنگێن سرۆشتی بوویە. (ابراهیم چگنی، ١٣٨٢، ١٢٣).

- **پوھ - پوھ (Pooh - Pooh)**

بۆ جارا ئێکێ (شتاینتالێ) ئەلمانی و ژمارەکا روناکبیرێن سەدێ (١٩)ێ باس کریە. ((ژێدەرێ زمانی ل ڤێرێ بۆ وان فۆرمان دزڤریت یێن مرۆڤ ب شێوەیەکێ (غەریزی - خورستی) ژ خوە نیشانددەت؛ وەکی ئەو دەنگێن ژ ئەنجامێ ئێشانێ، تورەییێ و هەستێن دن ژ خوە نیشانددەت.)) بەلگێ وانژی ئەو دەنگن یێن مرۆڤ هندەك جارن بکاردهینیت. (ابراهیم چگنی، ١٣٨٢ ، ٣٥٨).

- **یۆ - ها - هۆ (Yo – heave – ho)**

((مرۆڤان ل دەمێ کارکرنێ هندەك دەنگ ژ خوە دەرهینانە کو هێدی هێدی بووینە سرود و هەر ئەڤ دەنگە ژی بووینە زمان، بەلگە ژی سیمایێن عەروزی (کێشی) و نا کەرتینە(هێز و ئاوازە) د ناڤ زمانیدا)) (ابراهیم چگنی ،١٣٨٢ ، ٤٥٤) واتە دەمێ مرۆڤان ب هەڤرا کار دکر و بۆ نموونە پارچەکا داریيا مەزن ڤەدگوهازتن هندەك هاوار و دەنگ بکارهینانە، کو هەر ئەڤ هاوار و دەنگە بووینە زمان. رەنگە باشییا ڤێ نێرینێ ئەو بیت کو رووبەکێ جڤاکی دایە زمانی. (جورج یول، ١٣٨٤، ٨).

٢ - گریمانا مۆسیقیێ:

بۆ جارا ئێکێ (یسپرسن)ی باسی کریه. زمان ژ ستراندێ هاتییه یان ژێدەرێ وان ئێکه. ب باوەرا وی زمان ژ چەند قۆناغان دەرباز بوویه:

- زمان ژ پەیڤێن درێژ و دەنگێن گران پێکهاتییه.
- زمان ستراندکا بێ پەیف بوویه و ب تنێ (ئاوازه) بوویه و هەست و مەبەستا خوه ب وێ ئاوازه دەربڕییه .
- زمانی وەرارکریه، ساده بوویه و ژ ئاوازا وێ کێم بوویه. (محمد معروف فتاح، ١٩٩٠ ، ١٢).

٣ - گریمانا تا - تا (Ta - Ta):

(چارلز داروین) د وێ باوەرێدا بوو زمانێ مرۆڤی، لاساییا وان ئیشارەت و ئاماژانه کو بەری پەیدا بوونا زمانی، مرۆڤان بکاردهینان.

٤ - گریمانا ئوه (uh - oh):

دەنگەکه کو ئنگلیزی ئاخێڤ ل دەمێ ترسێ یان شاشیێ دهینه سەر زمان. ئەڤ بۆچوونه د وێ باوەرێدایه کو ئێکەم پەیف دزمانیدا، ب هندەك هێمایان بۆ ترسێ دەست پێکریه. ئەو هێمایێن بۆ ترسێ، ئاگەهدار کرن ژ هاتنا گیانەوەرەکێ دڕندە و ... هتد هاتینه بکارهینان، ژێدەرێن زمانینه.

٥ - گریما کیمایی:

ل دویڤ ڤێ نێرینێ، ئاخڤتنا مرۆڤی ژ بەر هندەك (کڤارکان) بوویه. شرۆڤەکرنا لایەنگرێن ڤێ بۆچوونێ ئەوه کو: ئێك ژ ئەنجامێن نەخۆشییا (ترپیتامین) ێ گلاسولیایه. گلاسولالیا، واته ئاخڤتنێن بێ واتا و داهێنانینه، کو پتر ژ بەر شیزوفرنییێیه. ترپیتامین ژی ترشیاتیەکه کو ژ تریپتوفانێ دروست دبیت. لایەنگرێن

ڤێ نێرینێ د وێ باوەرێ دانە کو، دەمی هێدی هێدی ئەفریقا هشك بووی (جهێ ژیانا مرۆڤێن دەستپێکی) مرۆڤ ژ دارستانێ بەرەڤ دەشتێ هات کو جهێ ژیانا گیانەوەرێن گیاخواربوو. پاشی حەژ وان کڤارکان کر کو هەلگرێ ترپیتامین بوون و ل سەر پشکلێن ڤان جورە گیانەوەران شین دبیت و وەکی ژێدەرەکێ خوارنێ لێ هات، بکارهینانا بەردەوام ڤی ژێدەرێ خوارنێ ئەو هاندان باخڤن.

٦ - گریمانا پەیوەندیکرنێ - The contact Theory :

ژ لایێ (رێڤیز)یڤە هاتیە باس کرن، ب باوەرا وی زمان ژ ئەنجامێ وێ غەریزا ل دەڤ مرۆڤی هەی بۆ پەیوەندیکرنێ دروست بوویە. ب باوەرا وی زمان ژ چەند قۆناغان دەربازبوویە:

١ - قۆناغا فێژیان، ئارمانج ژی تێگەهاندن نەبوویە.

٢ - قۆناغا هاواران، ئارمانجدار بوویە و بۆ ب جهھینانا حەز و ئارەزووێن وی بوویە.

٣ - قوناغا پەیڤێ، دەنگ وەکی رەمزان بکار هاتینە.

ب باوەرا وی ئێکەم گوتن ل شێوێ فرمانێ بوویە و پاشی (زانیاریدان) و (پرسیار کرن) پەیدا بووینە. (محمد معروف فتاح، ١٩٩٠، ١٢ - ١٣).

٧ - گریمانا لڤینێ Gesture Theory :

(ڤونت)ێ ئەلمانی و (مار)ێ رووسی د وێ باوەرێدانە کو ل دەستپێکی تێگەهشتن د ناڤبەرا مرۆڤاندا ب رێکا لڤینان بوویە و پاشی ئەڤ لڤینە بووینە زمانێ نها. جورەکێ دن یێ ڤی گریمانێ (دەڤ لڤینە) کو ل سالا (١٩٣٠) ێ ژ لایێ (سر ریچارد پاگت – sir Richard paget) هاتییە باسکرن.

ب باوەرا وی پەیوەندی د ناڤبەرا لڤینا لەشی و دەنگێن دەڤیدا هەیە. (جورج یول، ١٣٨٤، ٩).

ل دویڤ ڤێ باوەری مرۆڤی ل دەستپێکی لڤینێن لەشی و ب تایبەتی دەستان بکارهیناینە بۆ گەهاندنا مەبەستا خوە لێ ژبەر کو ل دەمێ کارکرنێدا دەستێن وی مژوولی کارکرنێ بوون، ئەڤە ڤێربوو کو ئەگەر هەواێ د ناڤ دەڤێ خوەدا پال بدەتە

دەرفە و زمان و لێفێن خوە ژی ل گەل بلفینیت ئەفە دشێت دەنگان دروست بکەت. ب فی رەنگی زمان ژ ڤان (لفینێن لەشی و لفینێن دەڤی) پەیدا بوویە. (محمد معروف فتاح، ١٩٩٠، ١١).

٨ - گریمانا فیسیۆلۆجی -physiological adaptation:

ئەڤ نێرینە باسی تایبەتمەندییێن لەشی یێن مرۆڤی دکەت. ددانێن مرۆڤی د راستن و وەکێ یێن مەیمونان بەرەڤ دەرفە نینن. ڤان ددانان زێدەهیەك ژی هەیە کو ژبۆ خوارنێ هند پێدڤی نینە – لێ ژ بۆ دروستکرنا دەنگێن [f]، [v]، [th] ب مفانە. لێفێن مرۆڤی ژی هندەك ماسولکێن ئالۆز هەنە و ب فی رەنگی رۆلێ مەزن دبینن د دروستکرنا دەنگێن [p]، [b]، [v] دا، لێ گیانەوەرێن دن وەسا نینن. دەڤێ مرۆڤی بچووکە، ب لەز ڤەدبیت و دهێتە گرێدان و زمانەك تێدا هەیە کو ئازادە د لفینێدا و رۆلەکێ مەزن هەیە د دروستکرنا دەنگاندا. د سندوقا دەنگییا - voice box مرۆڤیدا کۆمەکا ژییان هەنە کو ژ یا مەیموونان جیاوازە. ژ بۆ پارستنا دۆخێ ئاسوویییێ لەشێ مرۆڤی سەرێ وی هاتییە پێشیێ و سندوقا دەنگی (حەنجەرە) هاتیە خوارتر. ئەڤە بوویە ئەگەرێ دروستبوونا ڤالاتیەکا درێژ بنافێ (حەفك)ێ ل پشکا سەر ژیێن دەنگی، داکو بشێت بۆ هەموو وان دەنگان یێن ب رێکا حەنجەرێ دروست دبن ئەرکێ (ریسۆناتۆر - resonator)[1]ەکێ ببینیت. لێ ئەڤە بۆ مرۆڤی گران تەمام بوو و گەلەك جاران ب ئەگەرا خوارنێ مرییە. مەیمون نەشێن ب حەنجەرا خوە دەنگان دروست بکەن لێ د بەرامبەردا ئاریشا خەندقین ب خوارنێ نینە. (جورج یول، ١٣٨٤، ١١ - ١٠).

(١) ئامیرێ دەستنیشانکرنا لەرینێن دەنگی.

پشکا سێیێ

ئەرکێن زمانی

مارتینێ (A . martinet)، هالیدای (M . A .k . Halliday) و یاکوبسن (R . Jakoson) ب هووری باسی ئەرکێن زمانی دکەن و هەر ئێکی ل دویف نێرینا خوە هندەك ئەرك دەستنیشانکرینە.

١- یاکوبسن

٢- هالیدای

٣- کارل بوهلەری

٤- ئیدوراد بیشونی

٥- ئاندرێ مارتینە

١ - ئەرکێن زمانی ل دەڤ (یاکوبسن)ی:

یاکوبسن ئاماژە ب ڤێ چەندێ ددەت کو ژ بوونا پێکهاتنا هەر پێوەندییەکا ئاخافتنێ پێدڤییە شەش پێبەلیسك هەبن و د هیلکاریەکا ب ڤی رەنگیدا نیشانددەت:

بابەت

پەیام

وەرگر ..... نێرەر

کەنال

هێما

(راجز فالر و سایرین، ١٣٦٩، ٧٣)

هەر ئیك ژ ڤان پێبەلیسكان ژی دبیتە ئەگەرێ پەیدابوونا ئەركەكێ زمانی (راجر فالر و سایرین، ١٣٦٩، ٧٤ - ٧٩) ئەڤ ئەركە ژی بریتینە ژ:

١ - ئەركێ سۆزداری

ل ڤێری رووین پەیامی ل فرێكەرییە و ئەڤ ئەركە نیشاندەرێ هەستێ تایبەتێ فرێكەرییە، ئەڤجا فرێكەری ب راستی ئەڤ هەستە هەبیت یانژی وەسان نیشان بدەت كو ئەڤ هەست هەیە، مینا گوتنا (تەحەم .... تەحەم ....)، (مخابن ...)، (هەیلا ل من ئەزێ ...).

٢ - ئەركێ هاندانێ:

ل ڤێری رووین پەیامێ ل وەرگرییە. فرێكەر پەیامەكێ ئارستەی وەرگری دكەت و دبیتە ئەگەر كو كارڤەدانەكێ ل دەڤ وەرگری دروست ببیت. ئەڤە ژی پتر د رستێن ئەمریدا دیار دبیت؛ بۆ نموونە، دەمێ دهێتە گوتن (هەرە دەرگەهی ڤەكە.) لێ زێدەباری رستێن ئەمری رەنگە هندەك رستێن (راگەهاندنێ) ژی كارڤە دانێ ل دەڤ وەرگری دروستبكەن؛ بۆ نموونە، دەمێ دهێتە گوتن (ئەزی برسیمە.) (كورش صفوی، ١٣٨٢، ٢٣) هەروەسان رەنگە د رستێن پرسیاری ژی دا ب هەمان شێوە كارڤە دان هەبیت، بۆ نموونە (ئەرێ دەستێ تە دگەهیتە خوێ؟)

لەوا ب نێرینا یاكوبسنی ئەم نەشێین ڕاستی و نەراستییا ڤان جورە رستان دیاربكەین؛ بۆ نموونە، دەمێ دهێتە گوتن (هەرە سەرێ خوە بشۆ.)، ئەڤە ئەم نەشێین راستی و نەراستییا ڤێ رستێ دیار بكەین كا ئەرێ راستە یان نە؟

٣ - ئەركێ لێزڤرینێ:

د ڤی ئەركیدا رووین پەیامێ ل بابەتێ (دەوروبەر) پەیامێیە. ئەڤ جورە رستە ژ بەركو راگەهاندنینە، لەوا ئەم دشێین ل دویڤ ژینگەهێ و دەورووبەری راستی و نەراستییا وان دیار بكەین (ئازاد چوو خویندنگەهێ.) (ئاناهیت چوو پەرتووكخانێ.)

(رەند کچەکا زیرەکە.) ئەم دشیێن رستێن راگەهاندنێ بکەینە پرسیار و ب ڤی رەنگی راستی و نەراستییا وان دیاربکەین؛ بۆ نموونە، (بیرهات چوو خویندنگەهێ.)

٤ - ئەرکێ میتا زمانی:

دڤی ئەرکیدا روویێ پەیامێ ل هێمایە، ئەوژی ل وی دەمی دبیت دەمێ کو فریکەر و وەرگر هەر دوو هەست ب ڤێ چەندێ دکەن، کو پێدڤییە پشت راست بن ژ وی هێمایێ هەڤبەش کو مفای ژێ وەردگرن، لەوا زمان ل ڤێرێ بۆ ئاخڤتن ل سەر زمانی بخوە دهێتە بکارئانین و ئەو پەیڤێن کو بکارئانینە شرۆڤە دکەت، بۆ نموونە د فەرهەنگا کوردستاندا هاتییە (قرالْ: پاشا، شا) (گیوی موکریانی، ١٩٩٩، ٧٠٤). ل ڤێرێ پەیڤا قرالْ هاتییە شرۆڤەکرن لەوا باسی زمانی بخوە هاتییەکرن. هەروەسان دشێین رستێن ژێری وەك نموونە بینین:

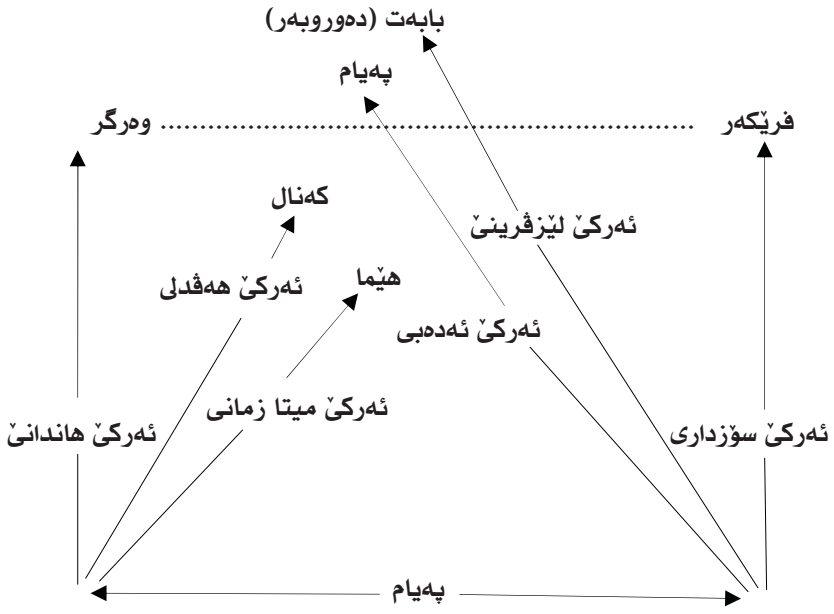
- پەیڤا دار ژ سێ فۆنیمان پێکهاتییە.
- بەراش واتە دوو کەس کە نافێن وان وەکهەڤ بن.
- ئارینا د (رستا ئارینا چوو باخچێ زارۆکان) دا بکەرە)

٥ - ئەرکێ هەڤدلیێ:

ل ڤێرێ روویێ پەیامێ ل کەنالێ پەیوەندییێیە، واتە هندەك پەیامان ئارمانج ژێ دروستکرنا پەیوەندیێ و بەردەوامبوونا پەیوەندییێیە، هەندەك ژی بۆ مەبەستا پشت راست بوون ژ دروست کارکرنا کەنالێ پەیوەندیێ دهێنە بکارهینان؛ بۆ نموونە، (شەڤ باش.) (ئەرێ تو دزانی چ بوویە؟...) یانژی دەمی فریکەر مژوولی ئاخافتنێیە بۆ هندی کو پشت راست ببیت وەرگر یێ گوهێ خوە ددەتێ دبێژیت: (گوهێ تە لێیە؟) وەرگر ژی بۆ هندێ کو بێژیتە فریکەری کو ئەزێ گوهێ خوە ددەمە تە دبێژیت: (ئەها .... ئێ ....).

٦ - ئەرکێ ئەدەبی:

ل ڤێری رووین پەیامێ ل پەیامێ ب خوەیە، واتە فرێکەر پتر گرنگیێ ب پەیامێ ب خوە ددەت. ب ڤی رەنگی ئەم دشێین ل سەر بنەمایێ بۆچوونا یاکوبسنی کو ژ شەش پشکێن پێکهێنەرێن پرۆسا پەیوەندیکرنێ و شەش ئەرکێن زمانی پێکهاتییە، هێلکاریا ژێری دروستبکەین:

(کورش صفوی ، ١٣٨٢ ، ٢٥)

ل داوییّ پێدڤییە بێژین کو مەرج نینە د رستێدا ب تنێ ئێك ئەرك هەبیت، چونکی هندەك جاران پتر ژ ئەرکەکی د رستێدا هەیە، بۆ نموونە دەمێ دهێتە گوتن (مال و عەیال چەوانن؟) ل ڤێرێ پێدڤیە ئەرکێ زانێ (ئەرکێ هەڤدلی) بیت لێ دگەل هندێدا وەرگر خوە نەچار دبینیت کو بەرسڤەکێ بدەت لەوا زێدەباری ڤی ئەرکی (ئەرکێ هاندانی) ژی هەیە. هەروەسان سنوورەکێ ڤەبڕژی د ناڤبەرا ئەرکێن زمانیدا

نینه؛ بۆ نموونه ئەرێ کا سنوورێ د ناڤبەرا (ئەرکێ سۆزداری و ئەرکێ ئەدەبی د ئافراندنا هۆزانێدا؟) هەروەسان چەوا ئەم دشێین جوداهیێ د ناڤبەرا (ئەرکێ میتا زمانی) و (ئەرکێ لێزڤرینێ) دا بکەین؟ (کورش صفوی،۱۳۸۲، ۲٦).

۲- ئەرکێن زمانی ل دەڤ (هالیدای):

۱- ئەرکێ مفا گەهاندنێ: ئەڤ ئەرکە گرێدای قۆناغا زارۆکینیێ و ب دەستڤەهینانا پێدڤییاتییانە.

۲- ئەرکێ ڕێکخستنێ: ئەڤ ئەرکە د فەرمان و داخوازی و نەهیکرنێدا دەردکەڤیت.

۳- ئەرکێ کارلێکرنێ: ئەڤ ئەرکە، ئەرکێ جڤاکیێ تاکەکەسییە د چارچووڤێ سەرەدەریکرنا وی د گەل گرۆپەکیدا.

٤- ئەرکێ کەسایەتی: زمان ڤێرێ دا ڕێکەکە بۆ تێگەهشتنێ و ئالاڤەکە بۆ هزرکرنێ و تومارکرنا هزر و نێرینان.

٥- ئەرکێ ئاشوپکرنێ: ئەڤ ئەرکە ڕێکێ ددەتە تاکەکەسی بچیتە د ناڤ ئاشوپێدا و ژدەرڤەی راستیێ؛ فرێکەر دشێت هەمان سەربۆر و هەست و سۆزێن خوە ل دەڤ مە دروستبکەت.

٦- ئەرکێ راگەهاندنێ یان هەوالدانێ: ئەڤ ئەرکە ب ڤەگوهازتنا پێزانینێن نوو ژ فرێکەری بۆ وەرگری رادبیت.

۷- ئەرکێ پشکنینکرنێ: د ڤی ئەرکیدا فرێکەر پرسیاران ژ وەرگری دکەت، بۆ هندێ داکو ئەوی تشتی بزانیت ئەوێ وەرگری ژێ ڤەشارتی.

۸- ئەرکێ هێمای: د ڤی ئەرکیدا پەیڤێن زمانی نواندنا هێمایان دکەن و ئەو هێما ئاماژێ ب تشتێ ژدەرڤەی زمانی دکەن. (أحمد دراج ، ۲۰۰۹ ، ٦۳ - ٦٤)

٩- ئەرکێ یاریکرنێ: د ڤی ئەرکیدا یاری ب پەیڤێن زمانی دهێتە کرن، بۆ دروستکرنا پەیڤەکا نوو یان بۆ گەهاندنا مەبەستەکا تایبەت. (سروە فیصل عزیز ، ٢٠١٠ ، ٩).

٣- ئەرکێن زمانی ل دەڤ (کارل بوهلەر)ی:

زانا (کارل بوهلەر) دبینیت زمان پێکهاتییە ژ زنجیرەیەکا هێمایێن درك پێکری (الادراکیە)، کو د ناڤەرۆکا خوەدا (٣) ئەرکان هەلدگریت، ئەو ئەرکژی بریتینە ژ:

١- **ئەرکێ دەربڕینێ:**

ئەڤ ئەرکە گرێدایە ب وی باری یان مەبەستێیە ئەوا نامە یان ئاماژە تێدا دهێتە هناردن.

٢- **ئەرکێ داخوازیێ:**

ئەڤ ئەرکە گرێدای گوهداریێە، ژ بەر کو ئەو ناما دهێتە هنارتن، دڤێت کەسەك هەبیت پێشوازیێ لێ بکەت و وەربگریت، ئەڤێ نامێ واتا و کارتیکرنا دیارکری هەیە و ئەڤ ئەرکە ب ئەرکێ کارلێکرنێژی دهێتە ب ناڤکرن.

٣- **ئەرکێ پێشکێشکرنێ:**

ئەڤ ئەرکە کەسێ دوویێ (گوهدار)ی ئاگەهداری تشت و ڕووداناں دکەت. (فیصل محمد خیر الزارد، ٢٠٠٩، ١٨).

٤ - ئەرکێن زمانی ل دەڤ (ئیدوراد بیشون)ی:

زانا (ئیدوارد بیشون) سێ ئەرکێن سەرەکی ددەتە پال زمانی، کو بریتینە ژ:

١ - **ئەرکێ ئازراندن - ورووژاندن - یان هاندان:**

ئەڤ ئەرکە هاندانێن زمانی بجھ دهینیت.

٢ - ئەرکێ ڕێکخستنا نامێ یان پەیامێ:

واتە زمان بۆ مەرەما ئەنجامدانا ئارمانجەکا دیارکری ب پروسێسا ڕێکخستنا نامێ یان هێمایان ڕادبیت.

٣ - ئەرکێ پراکتیکی یان کەتواری - واقعی:

واتە زمان دشێت راستەڤکرنێ یان گوهۆڕینێ د وی کەتوارێ - واقعێ - پراکتیکیدا بکەت ژ لایێ بەرسڤدانێ یان رەفتاریڤە.

هەروەسا بیشونی دیارکر کو زمانی ئەرکێ کەسایەتیژی هەیە؛ بۆ نموونە، مرۆڤ دشێت ل گەل خوە باخڤیت سەرەرای هەبوونا وی ئەرکی بۆ پەیوەندیکرنا جڤاکی ئەوا د ناڤ خەلکیدا دهێتە ئەنجامدان. (فیصل محمد خیر الزارد، ٢٠٠٩ ، ١٨)

٥ - ئەرکێن زمانی ل دەڤ (ئاندرێ مارتینە):

١ - دروست کرنا پەیوەندیێ.

٢ - زمان ستوین و پشتەڤانێ هزرێیە.

٣ - دەربڕینا دەروونێ خوە (ئەرکێ سۆزداری)

٤ - ئەرکێ جوانکاریێ (اندریە مارتینە، ١٣٨٠، ١٠ - ١١).

پشکا چارێ

یەکەیێن زمانی

زمان سیستەمە و بریتییە ژ یەکە و یاسا و وان پەیوەندییێن دەستهەلات ل سەر وان یەکەیان هەین. زمانڤانان دیارکرییە کو زۆربەیا زمانێن جیهانێ سیستەمێ فۆنۆلۆژی، مۆرفۆلۆژی و سینتاکسی هەیە و هەر سیستەمەکی ژڤان سیستەمان یەکە و یاسا و ئەو پەیوەندی هەنە کو کونترۆل و دەستهەلات ل سەر وان یەکەیان هەنە، ژبەر هندێ هاتییە گوتن : زمان سیستەمێ سیستەمانە. (محمد حسن عبدالعزیز، ۱۹۹۱، ۲۱۷) ب شێوەیەکی گشتی یەکەیێن زمانی بریتینە ژ:

۱ - فۆنیم - phoneme:

فۆنیم هەر وەکو هەموو یەکەیێن دنێن زمانی، زمانڤانان ب چەند شێوەیەکییێن جیاواز پێناسە کرینە، لێ زۆربەیا وان ل سەر هندێ ریککەڤتینە، کو فۆنیم بچوکترین یەکەیا زمانییە، کو ب رێکا ئالوگۆرکرنا وێ ل جهێ دەنگەکی دن د هەمان ژینگەهدا دبیتە ئەگەرێ گوهۆڕینا واتایێ. هەر وەکو د ڤان نموونێن ژێریدا دیار دبیت:

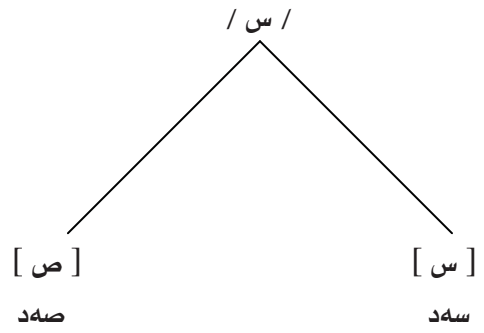
هار

دار

بار

مار

ئەڤ پەیڤێن ل سەری د هەموو دەنگاندا وەکو ئێکن ب تنێ دەنگەك نەبیت و ئەو جوداهیه د وی دەنگیدا بوویه ئەگەرێ گوهۆڕینا واتا وان، لێ ئەگەر ئەو دەنگێ جیاواز واتا نەگوهارت ل وی دەمی ئەو دەنگ دێ بیته ئەلۆفۆن. هەر وەکو د ڤی نەخشێ ژێریدا دیار دبیت:

د ڤی نەخشێ سەریدا، دەنگێن [س] و [ص] د پەیڤێن (سەد و صەد) دا واتا نەگوهارتییه، ژبەر هندێ ئەو هەر دوو دەنگە دێ بنه دوو ئەلۆفۆنێن فۆنیما / س /.

٢ - **برگه** - slayball:

برگه بریتییه ژ دەنگەکی یان چەند دەنگان، کو ب ئێك جار ژ دەڤی دهێته دەر، ئەڤجا ئەگەر دەنگێ دوماهیێ ژ برگێ ڤاول بوو ل وی دەمی ئەو برگه دێ ب برگەکا ڤەکری هێته ب نافکرن، لێ ئەگەر دەنگێ دوماهیێ ژ برگێ کونسۆنانت بوو، ل وی دەمی ئەو برگه دێ بیته برگەکا گرتی.

کور + دس + تان

خوه + سه + ری

٣ - مۆرفیما بەند - Bound morpheme:

مۆرفیما بەند بچویکترین یەکا واتاییە، کو ب تنێ ناهێتە بکارهینان و د گەل مۆرفیمەکا سەربەخۆ - Free morpheme دا دهێتە بکار هینان. وەکو:

کورد + ستان = کوردستان

مۆرفیما بەند

بێ + هێز = بێهێز

مۆرفیما بەند

٤ - پەیڤ - word:

پەیڤ گرنکترین یەکا زمانییە، چونکی گرنگترین ئاستێ بنچینەیی بۆ یەکەیێن واتایی دروست دکەت، هەر ئەڤە بۆ ئەگەر، هندەك زمانڤان پەیڤێ ب بچویکترین یەکەیا واتایی بهژمێرن. (أحمد مختار عمر، ١٩٨٢، ٣٣).

٥ - لێکدان - compound:

ئەڤ یەکە ژ ئەنجامێ لێکدانا چەند فۆرمەکان پێکهاتیە. ئەو ژی دبیتە سێ جور:

أ - پەیڤا دارشتی - Derived word:

ئەڤ جورە لێکدانە ژ پەیڤەکا سادە و زێدەهیەکێ پێکدهێت، ئەڤجا ئەو زێدەهییە چێدبیت پێشگر بیت یان پاشگر بیت یان پێشگر و پاشگر پێکڤەبن. وەکو:

داگرت.

گرتەڤە.

داگرتەڤە.

ب - پەیڤا لێکدانی و گرێیا ژ پەیڤەکێ مەزنتر:

١ - پەیڤا لێکدای - complex word:

ئەو جورە پەیڤەیە ئەوا ب کێمیڤە ژ دوو پەیڤێن سادە پێکدهێت. وەکو :

ئەنی گرێ

بەردەرەش

چم زراڤ

٢ - گرێیا ژ پەیڤێ مەزنتر:

ل ڤێرێ دڤێت گرێ ژ پەیڤێ مەزنتر بیت. ئەڤجا ئەو گرێ ژ دیارکری و دیارکەرەکی پێکهاتبیت یان ژ دیارکریەکی و چەند دیارکەران پێکهاتبیت. وەکو ل خوارێ دیار دبیت :

کوڕێ زیرەك،

ئەو کوڕێ زیرەك،

ج - ئیدیەم - Idiom :

ئیدیەم ئەو دەربڕینە ئەوا واتایەکا تایبەت هەی، کو جودایە ژ واتایێن وان پەیڤیێن دناڤ وێ دەربڕینێدا هاتین (ن . ی . کولنج، ١٤٢١، ١٠١٦). ب واتایەکا دن ئەو واتایا ئیدیەم ددەت یا دویرە ژ واتایێن ئەو ئیدیەم ژێ دروست دبیت هەر وەکو د ڤان ئیدیەمێن ل خوارێدا دیاردبیت:

ئەزمان پیس.

دل رەش.

د ڤان هەر دوو نموونێن سەریدا ئەو واتایێن ئەو هەر دوو ئیدیەم ددەن، جودا و دویرە ژ وان واتایێن پەیڤێن ئەو هەر دوو ئیدیەم ژێ دروست بووین، کو ئیدیەما (ئەزمان پیس) ب واتایا (خەبەر رەش)ی دهێت و ئیدیەما (دل رەش) ب واتایا (چاوچنوکی و حەسیدی) دهێت.

٦ - رستە - sentence:

هندەك زمانڤان رستێ ب گرنگترین یەکەیا واتایی دهژمێرن، هندەك زێدەتر دچن و رستێ ب گرنگتر ژ پەیڤیێ دزانن، ب دیتنا وان پەیڤێ ب تنی واتا خوە نینە بەلکو واتا وێ دناڤ وێ رستێدایە ئەوا تێدا بکاردهێت. ئەگەر بێژین ئەڤ پەیڤە یان گرێیە هلگرا واتایێیە، ئەڤە وێ چەندێ دگەهینیت، رستەك یان چەند رستەك هەنە، ئەو پەیڤ و گرێیە تێدا هاتینە و ئەو رستە هلگرێن واتایێنە. (أحمد مختار عمر، ١٩٨٢، ٣٤) واتا هەر رستەیەکێ ژی ((.... بریتییە لە (واتا پەیڤان + کاریگەرییا رێزمانی))). (عەبدولواحید موشیر دزەیی ، ٢٠٠٥ ، ٤٢) هەر وەکو دڤان هەر دوو رستاند دیاردبیت:

ئازادی نەوزاد دیت.

نەوزادی ئازاد دیت.

د ڤان هەر دوو رستێن ل سەریدا هەر چەندە هەمان پەیڤ دوبارە بووینە، لێ واتا وان هەر دوو رستان ژ هەڤدوو جودانە، ژبەر کو ئەرکێ رێزمانیێ وان پەیڤان د وان هەر دوو رستاندا وەکو ئێك نینە.

٧ - گوتن - Utterance :

گوتن رستەیەکا بکارهاتییە د دەوروبەرەکێ دەست نیشانکریدا، ئەڤە ژی واتا هندێ ددەت، کو گوتن بەرهەم و واتا، رستێ و دەوروبەرییە. (محمد محمد يونس على، ٢٠٠٧، ١٣٩) وەکو رستا:

ئەزێ برسیمە.

ئەڤ رستا سەری ئەگەر بێخینە د دەوروبەریدا، ل وی دەمی ئەو رستە دێ بیتە گوتن و دێ ل دویڤ ئەوی دەوروبەرێ تێدا دهێتە بکارهینان چەند واتایەکان ددەت. وەکو ڤان واتایێن ل خوارێ:

١- زادی بۆ من بینە.

٢- ئەز دێ چمە مالێ.

٣- ئەز دێ زادی ل گەل هەوە خوەم.

٤- ئەز ناهێمە نێچیرێ.

٥- دابچینە خوارنگەهێ.

... هتد

٨ - دەق - Text :

دەق پێکهاتەکا زمانییە یان شێوێ ئاخڤتنێیە، بریتییە ژ زنجیرەکا رستێن د دویڤ ئێکدا هاتی، کو د ناڤ وان رستاندا هەڤگرتنەك و پێکڤە گرێدانەك هەیە (محمود عكاشه ، ٢٠٠٥ ، ٤٣ – ٤٤)، ئەو رستە ب رێکا فرێکەری بۆ وەرگری دهێنە ڤەگوهاستن، وەرگر وان رستان دەقاودەق وەردگریت. (روبرت شولز ، ١٩٩٤ ، ٢٥١ – ٢٥٢) چونکی د ناڤ دەقیدا ئەو بارودۆخ و مەبەستێن هەین ل بەرچاڤ ناهێنە وەرگرتن. (عبد الهادي بن ظافر الشهري، ٢٠٠٤، ٣٩) ئەڤەژی واتا هندێ دگەهینیت، کو د ڤەکۆلینا دەقیدا دەوروبەر دهێتە پشت گوه ئێخستن.

٩ - گوتار - Discourse:

گوتار دەقەکێ بکارهاتییە د ناڤ دەوروبەرەکیدا (عبدولواحید موشیر دزەیی، ٢٠٠٥، ٤٤) یان گرێدانا دەقییە ب دەوروبەرێ وێڤە (دومینیك مانغونو، ٢٠٠٨، ٤٠) بەرهەمهینان و دروستکرن و راڤەکرنا گوتارا زمانی ب رێکا رەگەزێن دەروبەرێ وێ ب دەستڤە دهێت، ئەو رەگەزژی بریتینە ژ فرێکەر، وەرگر و رەگەزێن هەڤپشك مینا پەیوەندی د ناڤبەرا هەر دوو لایەنێن گوتارێدا و زانینا هەڤپشك و بارودۆخێن جڤاکیێن گشتی، کەواتە سنووورێ گوتارێ هەموو ئەوێ زارکرنێ ب خوەڤە دگریت، ئەوا ب رەنگەکێ تایبەت و مەبەستدار بۆ لایەنێ بەرامبەر دهێتە ئارستەکرن بۆ وێ مەرەمێ دا کو ئەو تێبگەهیت (عبد الهادي بن ظافر الشهري، ٢٠٠٤، ٣٩) ژبەر هندێ گوتار زێدەباری ئەوێ چەندێ، کو پێکهاتەکا زمانییە دیسان پشکدارێن ئاخڤتنی، مەبەست، دەم و جھ ژی تێدا ل بەرچاڤ دهێنە وەرگرتن (محمود عكاشة، ٢٠٠٥، ٤٥).

زێدەباری ڤان هەر رەگەزەکێ دن کو پەیوەندی ب وێ یەکێڤە هەبیت ل بەرچاڤ دهێتە وەرگرتن.

یەکەیێن واتایی

زمانڤانێن نوو ل سەر پێناسا یەکەیا واتایی ئێك ناگرن و ل سەر زارافی ب خوەژی رێکەڤتی نینن. هندەك ژ وان زارافێ (semanticunit) بکاردهینن و هندەکێن دیتر زارافێ (sememe) بکاردهینن. زارافێ (sememe) بۆ جارا ئێکێ دناڤ زمانڤانییدا ل سالا (١٩٠٨ ز) ژ لایێ زمانڤانێ سویدی (ئەدولف نورین - Adolf Noreen) ڤە هاتە بکارهینان، پاشی ل سالا (١٩٢٦ ز) دناڤ زمانڤانییا ئەمریکیدا و ژ لایێ زمانڤان (بلومفیلد Bloom field) یڤە هاتە بکارهینان. (أحمد مختار عمر، ١٩٨٢، ٣١).

دیتنێن زمانڤانان ل دور پێناسا یەکەیا واتایی جودانە، ژوان پێناسان:

١- **یەکەیا واتایی:** بچوکترین یەکەیا واتایێیە.

٢- **یەکەیا واتایی:** کومبوونا چەند سیمایێین جوداکەرە.

٣- **یەکەیا واتایی:** هەر درێژبوونەك د ئاخڤتنێدا جوداهیەکا واتایی نیشاندەت. (أحمد مختار عمر، ١٩٨٢، ٣١).

جوداهی د ناڤبەرا (یەکەیێن زمانی) و (یەکەیێن واتایی) دا د وێ چەندێدایە، کو هەموو یەکەیێن واتایی کو بریتینە ژ (مۆرفیما بەند ، پەیف ، لێکدان ، رستە ، گوتن ، دەق ، گوتار) دبنە یەکەیێن زمانی، لێ هەموو یەکەیێن زمانی نابنە یەکەیێن واتایی وەکو (فۆنیم)ێ کو یەکەیەکا زمانییە نەکو واتاییە، چونکی فۆنیم ب تنێ واتایێ نادەت، سەبارەت برگێ هەموو گافان یەکەیەکا زمانییە لێ هەموو گافان نابیتە یەکەکا واتایی چونکی هەموو دەمان برگێ واتا نینە بۆ نموونە د پەیڤا (کوردستان) دا سێ برگە هەنە. کو بریتینە ژ: (کور)، (دس) و (تان). خوە ئێك ژوان برگان واتانینە، لێ پەیڤا (کورد) ئێك برگەیە و واتادارە، لەورا برگا (کورد) دێ بیتە یەکەیەکا واتایی و برگەیێن (کور)، (دس) و (تان) نابنە یەکەیێن واتایی. ژبەر هندێ یەکەیێن زمانی ژ فۆنیمێ دەست پیدکەت هەتا دگەهیتە گوتارێ، کو بریتینە ژ (فۆنیم، برگە، مۆرفیما بەند، پەیف، لێکدان، رستە، گوتن، دەق، گوتار).

پشکا پێنجێ

رێبازێن ڤەکۆلینا زمانی

سیما و مەرجێن پێدڤی بۆ ڤەکۆلینەکا زانستی:

بۆ هندێ داکو ڤەکۆلینا هەر بابەتەکی- وەکو زمانی - یا زانستی بیت، پێدڤییە هندەك سیما و مەرجێن پێدڤی تێدا هەبن، گرنگترین سیما و مەرجژی بریتینە ژ:(ئاشکەرایی، هووری، هەبوونا سیستەمەکی، بابەتی، سەرلەبەری(ڤەگر) و باوەری).

١- ئاشکەرایی:

ئاشکەرایی د هەر قۆناغەکا ڤەکۆلینا زمانیدا، وەکو کومکرن و پۆلینکرنێ... مەرجەکێ پێدڤییە، دیسان ئاشکەرایی یێ گرنگە ل دەمێ ڤەکۆلەر ب هەلبژارتنا رێبازێ رادبیت، ژ بەرکو ڤەکۆلەر ل دویڤ وێ رێبازێ ب ئەنجامدانا کارێ خوە رادبیت، ژبەر هندێ یا پێدڤییە بنەمایێن وێ رێبازێ ئاشکەرابن، دیسان پێدڤییە ڤەکۆلەر یێ هشیار بیت ژ وان بۆچوون و دیتنێن پشت پێدبەستیت.

٢- هووری:

د زانستیدا یا رەوا نینە، دەربڕینەکێ بهێلی، کو ب هووری نەهاتبیتە دەستنیشانکرن، یانژی مەسەلەك هاتبیتە بکارهینان، کو تەم و مژی تێدا هەبیت. هووری د ڤەکۆلینێدا یا پێدڤییە و چێنابیت بهێتە پشت گوھ هاڤێتن. زانایان بۆ هندێ داکو ئەڤێ خالێ بجھ بینن، زمانێ ماتماتیکی، واتە زمانێ (چەند) بکاردهینن، کو ئەڤ

زمانه هاریکاره بۆ هندێ، کو زێدەتر دەربڕینێ ژ راستییێن زمانی بکەت. (محمد حسن عبدالعزیز، ۱۹۹۱، ۲۵- ۳۸)

زمانڤانیێ مفا ژ زمانێ (چەند) د هندەك بیاڤێن دنێن ڤەکۆلینێژیدا وەرگرت، هەروەکو د دەنگسازییێدا دیاردبیت، بۆ نموونە یا گونجای نینە، باسی بلنداهییا دەنگی یان پلەیا وی بهێتەکرن، بێیکو باسی زمانێ چەند بهێتە کرن. (أحمد مختار عمر، ۱۹۷٦، ۱۲- ۱۳).

۳- هەبوونا سیستەمەکی:

ئێك ژ سیمایێن گرنگێن هزرکرنا زانستی، رێککخستنە، ل دەمێ ئەم هزرێن خوە بەلاڤدکەین، پێدڤییە ب رێبازەکا دیارکریڤە گرێبدەین، و ب هوشیاری رێکبێخین، هەروەسان بۆ سەلماندنەکا باشتر رەنجەکا زور بمەزێخین.

ل دەمێ ڤەکۆلەرێ زمانی بڤێت ڤەکۆلینا وی بۆ زمانی ڤەکۆلینەکا زانستی بیت، پێدڤییە خوە ژ ڤان خالان دوور بێخیت:

أ- ڤەکۆلینێ ل پێکهاتا زمانی بکەت، هەروەکو چەوا رێکبکەڤیت.

ب- ڤەکۆلینا وی یا تەمام نەبیت.

ج- زاراڤان بەروڤاژی بکاربینیت.

د- دیاردان ب راڤەکرنەکا رەنگدانەڤەیی(أنطباعي) راڤەبکەت.

٤- بابەتی:

بابەتی، سیمایەکێ سەرەکییە ژ سیمایێن هزرکرنا زانستی و مەبەست پێ ئەوە، کو ئەو مەسەلێن دهێنە ئازراندن یان ئەو ئەنجامێن ب دەستڤە دهێن پێدڤییە شیانا تێبینیکرنێ هەبن، دیسان ئەو بەلگە و گرۆڤێن پشت بەستن پێ دهێتەکرن، پێدڤییە ب رێکا سەربۆران بیت. دیسان ڤەکۆلنینا زانستی هەتاکو یا بابەتی بیت، نابیت پشت بەستن ب ئارەزوویێن خودی و هەست و سۆز و دیتن و باوەرییا تاکەکەسی بهێتەکرن.

٥- سەرلەبەری:

مەبەست پێ زانینا زانستییە ب زانینەکا سەرلەبەر، ئەوژی د چارچوفێ ڤەکۆلینەکا دیارکریدا.

٦- باوەری:

هەر مێشکەکی پێدڤییە باوەری، ب وێ راستییا ب رێکا بەلگە و گرۆڤەیان دهێتەپێشکێشکرن هەبیت. باوەری ل ڤێرێ باوەرییەکا بابەتییە، ل وی دەمی دێ باوەری یا بابەتی بیت، ل دەمێ جەخت ل سەر بەلگەیەکێ لۆجیکیێ رازیکەر بۆ هەر مێشکەکی بهێتەکرن و بۆ گەهشتنا هەر باوەرییەکا بابەتی، پێدڤییە هەر جورەکێ باوەرییا تاکی نەمینیت. ل دەمێ دهێتەگوتن، کو باوەرییا زانستی پشت بەستنێ ب بەلگە و گرۆڤێن لۆجیکی دکەت، مەبەست پێ ئەو نینە، کو باوەری یا جیگیرە یان یا داوییە، لێ مەبەست پێ ئەوە، کو بەلگێ زانستی دشێت هەر کەسەکی رازیبکەت، کو بشێت د وی بەلگەی بگەهیت. (محمد حسن عبدالعزیز، ١٩٩١، ٤٠ - ٦١).

بۆ بجھ ئانینا ڤان پێنگاڤێن ل سەری دڤێت ئەڤان خالان ب جھ بینین:

أ- کومکرنا داتایان.

ب- شرۆڤەکرن و پۆلینکرنا داتایان.

ج- دارشتنا گریمانان.

د- ئەنجام. (یوسف شەریف سەعید، ٢٠٠٦ - ٢٠٠٧)

- ڕێبازێن ڤەکۆلینا زمانی:

زانایێن زمانی د ڤوکۆلینا زمانیدا چەند ڕێبازەکان بکار دهینن، ژ گرنگترین وان ڕێبازان ئەڤێن ل خوارێنە:

١ - ڕێبازا پێڤەری:

د ڤێ ڕێبازێدا هندەك پێڤەر و یاسایێن نەگۆر هەنە، کو پێدڤییە پێگیری پێ بهێتە کرن و نابیت ژ وان یاسا و پێڤەران دەربکەڤین، ئەڤجا هەر یاسایەك وەکو وان یاسا و پێڤەران بیت دێ یێ ڕاست و دروست بیت و ئەگەر نە دێ ب یاسایەکێ شاش هێتە هژمارتن . ڕێزمانڤێسێن کەڤن زمانێ یونانی و لاتینی کربوونە نموونێن ئایدیالی، و ژ بوونا تێگەهشتن و شرۆڤەکرنا زمانی ب ڕێکا وان زمانان ڤەکۆلین ل زمانی دکرن. (نادية رمضان النجار، ٢٠١٠، ٧٨ - ٧٩).

ئەڤ ڕێبازە پشت ب چەند بنەمایەکان دبەستیت، ژ وان بنەمایان:

١- زمان ل دەڤ وان دیاردەیەکە نەلڤە و وەرارێ ناکەت، واتە ل دەڤ وان زمان جێگیر و نەگۆرە.

٢ - دڤێ ڕێبازیدا یاسایێن جێگیر هەنە، کو پێدڤییە بهێنە پەیرەوکرن.

٣- لایەنگرێن ڤێ ڕێبازێ هندەك ئەحکامێن هەلسەنگێنەر، بۆ زمانی دەرئێخستن، ب دیتنا وان ئەڤ ئەحکام و بریارە نموونەکا بەرز و ئایدیالینە و پێدڤییە پێگیری پێ بهێتەکرن، ب دیتنا وان ئەڤ بریار و ئەحکامە نواندنا راستییا زمانی دکەن، لەوا پێدڤییە ل سەر ئاخڤتنکەران بهێتە سپاندن. (نادية رمضان النجار ، ٢٠١٠، ٧٩).

٤- لایەنگەرێن ڤێ ڕێبازێ، ئەڤ ڕێبازە د بیاڤێ فێرکرن و خواندنێدا پەیرەودکرن.

٥- بەرهەمهینان نموونان ل دەڤ لایەنگەرێن ئەڤێ ڕێبازی دروستکری بوون، بێیکو تەماشەی درکاندن و ئاخڤتنا دروست بکەن، ئەڤ چەندە بۆ ئەگەرێ هندێ ئەو رستێن وان بەرهەم دهینان زۆر دەگمەن د زمانیدا بهێنە بهیستن. (روبنز، ١٩٩٧، ١٣٠).

٦- زانا و لایەنگەرێن ڤێ رێبازێ نموونێن بەرزێن ئەدەبی بۆ خوە کربوونە داتایێن پراکتیکرنێ، ئەڤجا چ هۆزان یان پەخشان بیت ئەو ژی ژ بەر هندێ بۆ دا دروست بهێنە خواندن و نڤێسین و هەروەسا بۆ مەبەستێن فێرکرنێ بوو. (نادية رمضان النجار، ٢٠١٠، ٧٩).

٧- ئەوان زمانێ نڤێسی، هەروەسان ئەو زمانێن کو مربوون، کربوونە بناغێ ڤەکولینێن خوە. (روبنز، ١٩٩٧، ١٥٦).

هەژی گوتنێیە بێژین، ئەڤ رێبازە هەتا پەیدابوونا رێبازێن زمانییێن نوو زالبوو ب سەر هەموو ئارستەیێن ڤەکۆلینێن زمانی. (نادية رمضان النجار، ٢٠١٠، ٨٠).

٢ - رییازا وەسفی:

ئەڤ رێبازە ل دەستپێکا چەرخێ بیستێ، ل سەر دەستێ (فرینان دی سوسێری) پەیدابوو، وی د جووتێن خوە دا ئەوێن مینا وانە داینە قوتابێن خوە، داخوازا هندێ کربوو کو جوداهیێ د نافبەرا ڤەکۆلینێن وەسفی (سینکروونیك) و ڤەکۆلینێن دیروکی (دایکروونیك) دا بهێتە کرن. وی رێبازا خوە ل سەر (٣) بنەمایان دانا، ئەوژی بریتینە ژ :

١- دەستنیشانکرنا جهێ ڤەکۆلینێ : واتە پێدڤییە ل سەر ڤەکۆلەرێ زمانی د وەسفا خوەدا بۆ بکارهینانێن زمانی ئەوێن پەیوەند ب ژینگەهەکا زمانییا دیارکریڤە یان جهەکێ جوگرافیێ دەست نیشانکریڤە هەی سنووردارییێ بەرچاڤ وەربگریت، کەواتە پێدڤیە جهەکێ گەلەك بەرفرەه وەرنەگریت کو ببیتە ئەگەرێ هەبوونا نموونێن ژێك دویر بۆ وێ دیاردا زمانییا ئەو ڤەکۆلینێ لێ دکەت، چونکی ئەڤە دبیتە ئەگەرێ تێکچوونا وان یاسایێن زمانییێن ب دەستڤە هاتین.

٢- دەست نیشانکرنا دەمێ ڤەکۆلینێ : واتە پێدڤییە ڤەکۆلەرێ زمانی ل دەمێ ڤەکولینێ ل دیاردەکا زمانی دکەت دەمەکێ دیارکری وەربگریت و ئەگەر نە، ئەڤە ئەڤ دەمێ درێژ دێ بیتە ئەگەرێ پەیدا بوونا دوو نموونێن ژێك دویر و جودا بۆ ئێك دیاردا زمانی یان ژ بەر گوهۆڕینا زمانی ئەڤە دێ دوو نموونە بۆ ئێك دیاردە هەبن، ئەڤە ژی بێ گومان دبیتە ئەگەرێ تێکچوونا ئەنجامێن ڤەکۆلینێ.

٣- دەستنیشانکرنا وی ئاستێ زمانی یێ ڤەکۆلین لێ دهێتەکرن، واتە پێدڤییە ڤەکۆلەرێ زمانی بەرەڤ ڤەکۆلینا دیاردەکا دیارکری د زمانێ هوزانێدا یان د زمانێ پەخشانێدا یان جوداهیێ بکەت د ناڤبەرا ئاستێ ستاندەر و ئاستێ دیالێکتان و ئێکێ هەلبژێریت یان جوداهیێ د ناڤبەرا زمانێ زانستێ و ئەدەبی یان هونەریدا بکەت واتە هەتا وی رادەی ڤەکۆلینا خوە بەردەوامیێ پێبدەت هەتا دگەهیتە وی ئاستی یێ ئەڤ دیاردە ب شێوەیەکێ جیاوازتر دەردکەڤیت یان هەتا وی ئاستی یێ کو ئەرکێن زمانی تێدا ژ هەڤ جودا دبن. (عمرو خاطر عبدالغني وهدان، ٢٠١٠ ، ١٠٦).

هەژی گوتنێیە بێژین، کو د ڤێ رێبازێدا پێدڤییە ل سەر ڤەکۆلەری، وەسفا زمانی هەر وەکو هەی بکەت، نە کو پەنایێ ببەتە بەر گریمانەکێ، کو بکارهینانا خوە نەبیت، هەروەسان پیدڤییە د راڤەکرنا ئەوێ دیاردا ڤەکولینێ لێ دکەت پشتا خوە ب گریمانەکێڤە گێنەدەت کو ببیتە ئەگەرێ دەرکەڤتن و دویر کەڤتن ژ راستی و دروستیێ هەروەسا ئەڤ رێبازە پابەند نینە ب دیارکرنا راستی و شاشییان د زمانیدا. (عمرو خاطر عبدالغني وهدان ، ٢٠١٠ ، ١٠٧) بەلکو پابەندە ب وەسفکرنا دیاردە و کەرستێن زمانی هەروەکو هەین و بکاردهێن، ب ڤی رەنگی کو ئێکەم جار ب کومکرنا ڤان کەرەستە و دیاردان رادەبیت پاشی ڤان کەرستە و دیاردان وەسفدکەت ل داویێ ژی ریسا و یاسایان ژ ڤان کەرستە و دیاردان دەرئێخیت.

٣ - رێبازا دیروکی:

ئەڤ رێبازە ڤەکۆلینێ ل گوهۆرینا زمانی دەدەمێن ژێکجودادا و ل سەر ئاستێن دەنگسازی وپەیڤسازی و رستەسازی و واتاسازی دکەت، ئەڤەژی وێ چەندێ دگەهینیت، کو دەنگسازییا دیروکی و پەیڤسازییا دیروکی و رستەسازییا دیروکی و واتاسازییا دیروکی هەنە. (نعمان بوقره ، ٢٠٠٩ ، ٢١)

ئەڤ رێبازە ل داویا چەرخێ (١٨ ز) پەیدابوو و ل چەرخێ (١٩ ز) و بەرەڤ پێش چوو، ل داویا چەرخێ (١٩ ز) پیشکەڤتنەکا مەزن ل سەر دەستێ قوتابخانا رێزمانڤێسێن نوو ل ئەلمانیا ب خوەڤە دیت. (عمرو خاطر عبدالغني وهدان، ٢٠١٠ ، ١١١).

ئەگەر رێبازا وەسفی دچارچووڤێ هەر سێ تەوەراندا واتە (جھ و دەم و ئاست) ڤەکۆلینێ ل زمانی بکەت ئەڤە رێبازا دیروکی ب ڤەکۆلینەکا درێژ ڤەکۆلینێ ل زمانی دکەت، واتە د چەرخێن ژێکجودادا و ل ئێك جھ و ئاستی زمانیدا ل دویڤ دیاردەیەکی دگەڕیت بۆ هندێ بزانیت چ گوهۆڕین ب سەردا هاتینە، پێکولا هندێ دکەت کو ب سەر نهێنییا ئەوێ گهۆرینێ و یاسایێن وێ یێن ژێکجودا هلبیت. (عمرو خاطر عبدالغني وهدان ، ۲۰۱۰ ، ۱۱۱).

ب واتایەکا دیتر ئەڤ رێبازە پێکولێ دکەت کو نهێنییا ئەوێ گوهۆڕینێ و یاسایێن ژێکجودایێن وێ گهۆڕینێ بزانیت. هەروەکو بەری نها مە ئاماژە پێدای ئەڤ رێبازە ل دەڤ دی سوسێری ب (دایکروونی) دهاتە ب نافکرن.

هندەك زانا د ۆی باوەرێدانە، کو یا بزەحمەتە ڤەکۆلینێن وەسفی و دیروکی ژهەڤ جودا بکەین چونکی ڤەکۆلینا دیروکی پشت ب ڤەکۆلینا وەسفی دبەستیت، زمانڤانییا دیروکی گرنگیێ ب گوهۆڕینێن زمانی یێن جوداجودا ددەت.ئەو گوهۆڕینێن ب ئەگەرا بورینا دەمی و تایبەتمەندییا خۆڕسکییا وان دناڤ زمانیدا دروست دبن. دهەمان دەمدا دشیاندا هەیە ڤەکۆلینا ئەڤێ گوهۆڕینێ ب ڤەکۆلینەکا وەسفی بهێتە ئەنجامدان. هەروەسا ئەم دشێین وان زاراڤێن ل ژێر ناڤ و نیشانێ وەسفیدا دهێنە بکارهینان بۆ لقێ دیروکی ژی بکاربینین. (ماریو پای، ۱۹۹۸، ۱۳۷).

ب دیتنا دی سوسێری یا گونجای نینە ڤەکۆلینا وەسفی تێکەلی ڤەکۆلینا دیروکی بهێتەکرن چونکی ڤەکۆلینا وەسفی نابیت پشت ب ڤەکۆلینا دیروکی بەستیت، خۆ ئەگەر ڤەکۆلینا دیروکی د هندەك لایەنێن خوەدا پشت ب ڤەکۆلینا وەسفی ژی ببەستیت، چونکی ڤەکۆلینێن دیروکی ب واتا خوە یا گشتی گرنگیێ ب ڤەکۆلینێن وەسفی ددەت نەکو بەروڤاژی. (عمرو خاطر عبدالغني وهدان، ۲۰۱۰، ۱۱۳).

ب کورتی ئەو بنەماێین رێبازا دیروکی پشت پێ دبەستیت ئەڤێن ل خوارێنە:

۱- پشت ب وەسفا دیاردەکا زمانی دبەستیت د دوو ماوەیێن جیاواز یان زێدەتردا ب مەرجەکی گوهۆڕینەکا زمانییا دیارکری رووداً بیت، کو دشیاندا بیت بهێتە تێبینیکرن.

٢- وەسفا وێ دیاردێ ل جهەکێ دیارکری بهێتە کرن، دا ئەو ئەنجامێن رەچاڤکری نەهێنە تێکدان.

٣- پێدڤییە دەستنیشانکرنا ئاستێ زمانیێ ڤەکۆلین لێ دهیتە کرن ژ دوو ماوەییێن ژیکجودا بهێنە هەلبژاردن، بۆ نموونە ئەگەر ڤەکولینێ ل هۆزانا جاهلی و هۆزانا عەباسی و هۆزانا نوو ل دەڤەرا حجاز بکەین. (عمرو خاطر عبدالغني وهدان، ٢٠١٠، ١١٣).

٤ - رێبازا بەراورد:

مەبەست ژ ئەڤێ رێبازێ ئەوە، کو بەراوردیەکا زمانی د ناڤبەرا دوو یان زێدەتر ژ دوو زمانێن ئێک خێزاندا بهێتە کرن مینا زمانێ کوردی و فارسی ب مەبەستا هندێ لایەنێن جیاواز و هەڤپشک دناڤبەرا ئەوان زماناندا بهێتە دیارکرن، و هەروەسان چێدبیت ئەو بەراوردە ژ لایێ کەرەستەکێ یان حالەتەکێ یان ئاستەکێ زمانیڤە ژی بیت . ئەڤە ژی وێ چەندێ دگەهینیت کو دەنگسازیيا بەراورد و پەیڤسازییا بەراورد و رستەسازییا بەراورد و واتاسازییا بەراورد هەنە.

هەر ب رێکا رێبازا بەراورد، ئەم دشێین بەراوردا دیاردەیەکێ یان حالەتەکێ یان کەرەستەکێ یان ئاستەکێ دناڤبەرا دیالێکت یان شێوەزار یان دەڤوکێن ئێک زماندا بکەین. بۆ نموونە ڤەکۆلەرێ زمانی دشێت بەراوردەکێ دناڤبەرا دیالێکتێن ژووری و ناڤەڕاستێن کوردیدا بکەت یان هەر دوو شێوەزارێن بادینی و بوتانی یان هەر دوو دەڤوکێن دهوك و سێمێلێ بەراورد بکەت، و هەروەسان د ڤێ رێبازێدا ئەم دشێین بەراوردا دوو دیالێکتێن دوو زمانێن سەر ب ئێک خێزانا زمانیڤە بکەین.

٥ - رێبازا بەرامبەری:

جوداهییا ڤێ رێبازێ ژ رێبازا بەراورد ئەوە، کو د ڤوکۆلینێن بەراوردا پێدڤی بوو دەمێ بەراورد دناڤبەرا دوو زمانان یان زێدەتردا دهێتەکرن، ئەو هەر دوو زمان سەر ب ئێک خێزانا زمانێڤەبان هەر وەکو زمانێ کوردی و فارسی لێ د رێبازا بەرامبەریدا دڤێت ئەو زمان سەر ب ئێک خێزانا زمانیڤە نەبن وەکو زمانێ کوردی و عەرەبی، کو

زمانێ کوردی سەر ب خێزانا هندو ئەورپیڤەیە و زمانێ عەرەبی سەر خێزانا سامیڤەیە، ل وی دەمی ئەو ڤەکۆلین دێ بیتە ڤەکۆلینەکا بەرامبەری. هەروەسان د ڤێ رێبازێدا ئەگەر ئەم ڤەکۆلینێ ل دیالێکتان بکەین پێدڤییە ئەو هەر دوو دیالێکت سەر ب ئێك زمانڤە نەبن و هەروەسان خێزانێن وان هەر دوو دیالێکتان ژی ژ هەڤ جودا بن.

رێبازا بەراورد پشت ب رێبازا وەسفی دبەستیت، چونکی رێبازا بەراورد داخوازا هندێ دکەت ڤەکۆلینەکا وەسفییا سەربخۆ ل هەر زمانەکی بهێتەکرن و ب زمانەکی یان چەند زمانەکان بهێتە بەراورد کرن، هەروەسان رێبازا بەرامبەری ژی پشت ب رێبازا وەسفی دبەستیت چونکی ل دەمێ ڤەکۆلینەکا بەرامبەری دهێتە ئەنجامدان وەسفا دوو زمانان دهێتەکرن، ئەڤجا ل سەر ئاستێ دەنگسازی یان پەیڤسازی یان رستەسازی یان واتاسازی بیت و چێدبیت بەرامبەری کرن د ناڤبەرا دوو زماناندا ل سەر ئاستەکی بیت یان زێدەتر ژ ئاستەکی بیت. (عمرو خاطر عبدالغني وهدان، ٢٠١٠، ١١٧).

ل داوییێ دشێین بێژین هەر سێ ڤەکۆلینێن دیروکی، بەراورد و بەرامبەری پشت ب ڤەکۆلینا وەسفی دبەستن، نە بەروڤاژی.

٦ - رێبازا بەرهەمهینان و ڤەگوهاستن:

ئەو بیرۆکا ئەدوارد سابیری ئازراندی ل دور جەختکرنا وی ل سەر مێشکی یان هزرێ یا هاریکار بوو ، بۆ پەیدابوونا رێبازا بەرهەمهینان و ڤەگوهاستنێ، ڤێ قوتابخانا نوو هندەك ژ بنەمایێن قوتابخانا بونیادگەری(وەسفی) رەتکرن، ژ ئالیێ:

١- بابەت: ئەڤ رێبازە، بابەتێ خوە ژ شیانا ئاخڤتنکەری ل دور دروستکرن و بەرهەمهینانا وی بۆ وان رستێن، کو وی چ جاران گوهـ لێ نەبیت، وەردگریت لێ رێبازا بونیادگەری بابەتێ خوە ژ دەقێن زمانی وەرگریت.

٢- ئارمانج: د رێبازا بەرهەمهینان و ڤەگوهاستنێدا، لایەنگەرێن وان ب دیارکرنا یاسایێن سینتاکسی رادبن، ئەوێن ژ رستان پەیدادبن، لێ لایەنگەرێن بونیادگەریێ، ئارمانجا وان ئەوە رەگەزێن زمانی پۆلین بکەن.

٣- لایەنگەرێن ڤێ رێبازێ دبینن، زمان ل سەر ئاستێن مەبەستدار (پێکهات یان رووبێ ژ ناڤدا) وەکهەڤن، لێ لایەنگەرێن رێبازا بونیادگەری دبینن، کو هەر زمانەکی پێکهاتا خوە یا جیاواز هەیە، کو وی زمانی ژ زمانێن دن ژ ئالیێ پێکهاتا زمانیڤە جودا دکەت.

٤- رێبازا ئێکێ گرنگیێ ب واتایێ د شرۆڤەکرنا زمانیدا ددەت، لێ پترپا زانایێن بونیادگەری زێدەتر گرنگیێ ب رۆخسار(فۆرم)ی ددەن. (موسی حامد موسی خلیفه: ٢٠٠٩ : ٣٧ - ٣٨).

دامەزرێنەرێ قوتابخانا بەرهەمهینان و ڤەگوهاستنێ هاریسه، کو وی جوداهی د ناڤبەرا دوو گرۆپێن رستاندا کر، ئەوژی رستا کرۆك و رستا نەکرۆکن، کو رستا نەکرۆك ب رێکا یاسایێن ڤەگوهاستنێ ژ رستا کرۆك دروست دبیت (موسی حامد موسی خلیفه: ٢٠٠٩: ٣٨). وەکو ل خوارێ دیاردبیت:

من خانی ئاڤاکر.

رستا ل سەری، رستەکا بکەر دیارە (کرۆك)، کو ب رێکا یاسایێن ڤەگوهاستنێ رستا بکەر نەدیار (نەکرۆك) ژێ دروست دبیت، ئەوژی دبیتە:

خانی هاتەئاڤاکرن.

ژ هەژییە بێژین، کو قوتابخانا ناڤبری، ل سەر دەستێ چومسکی پێنگاڤێن مەزن هاڤێتینە، ئەو بەروڤاژی دیتنا قوتابخانا بونیادگەری بوو، ژ بەرکو قوتابخانا بونیادگەری د ڤەکۆلینێدا، پشت ب فۆنیم و مۆرفیمان دبەستیت و چومسکی دیت ئەڤ پشت بەستنە یا گونجای نینە، ژبەرکو ژمارا فۆنیم و مۆرفیمان د هەموو زماناندا سنووردارن، لێ ژمارا رستان د هەر زمانەکیدا چ دوماهیك بۆ نینە، ئانکو شیانا بەرهەمهینانا رستێن نوو د هەر زمانەکیدا یا سنووردار نینە، هەروەسا تێبینییا هندێژی کر، کو قوتبخانا بونیادگەری، شیانا هندێ نینە ب شرۆڤەکرنا وان پەیوەندییان رابیت، کو چێدبیت د ناڤ رستێن جیاوازدا پەیدابن، چێدبیت رستەکێ

پتر ژ واتایەکێ هەبیت. (موسی حامد موسی خلیفة : ۲۰۰۹ : ۳۸) وەکو رستا (مریشك یا ئامادەیە) ئەڤێ رستێ دوو واتا هەنە، ئەوژی:

۱- مریشك جارەکێ ب واتا بالندەی دهێت.

۲- مریشك جارا دن ب واتا گوشت دهێت. (محەمەد مەعروف فەتاح: سینتاکس: ۲۰۰۹- ۲۰۱۰).

ئەڤ فاکتەرێن ل سەری بوونە ئەگەر، چومسکی جوداهیێ د ناڤبەرا دوو رووبێن(پێکهاتێن) رستێدا بکەت، ئەوژی:

۱- رووبێ سەرڤە (ژدەرڤە) - Surface structure: ئەوژی روو یان پێکهاتا ژ دەرڤە یا رستێ ب خوەڤە دگریت، بریتییە ژ وان پەیڤێن ل دویڤ ئێك هاتی ئەوێن ئاخڤتنکەر بەرهەمدهینیت.

۲- رووبێ ژنافدا - Deep structure: ئەڤەژی روو یان پێکهاتا ژنافدا یا رستێ ب خوەڤەدگریت، کو د ناڤ میشکێ ئاخڤتنکەریدایە، کو ژێدەرێ هەموو یاسایێن سینتاکسی و پێزانین و راڤەکرنێن واتاییە. ب رێکا یاسایێن ڤەگوهاستنێ رستە ژ رووبێ ژنافدا بۆ رووبێ ژدەرڤە دهێتەڤەگوهاستن.

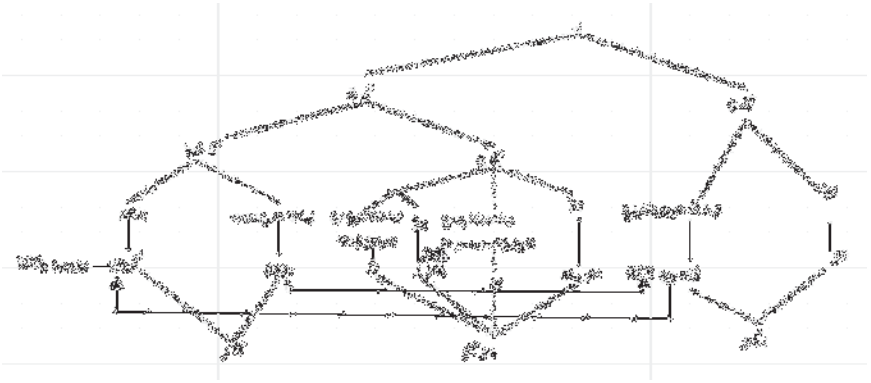
رێبازا بەرهەمهینان و ڤەگوهاستنا چومسکی ل سەر دوو بنەمایان هاتییەدانان، ئەوژی بریتیینە:

۱- بەرهەمهینان - Generative: مەبەست پێ ئەوە، کو ئاخڤتنکەرێن هەر زمانەکی شیانێن هندێ هەنە، کو هژمارەکا بێ دوماهیك ژ رستێن رێزمانییێن دروست بەرهەمبهینیت،کو چ کەسان ئەو رستە نەگوتبن و گوهێ لێ نەبن، ئەڤجا ئەو رستە ژ لایێ واتاییڤە گونجای بن یان گونجای نەبن.

۲- ڤەگوهاستن - Transformation: ئەوژی بریتییە ژ ڤەگوهاستنا هندەك پێکهێن و کەرەستێن رستێ ژ جهێن وان ییێن رەسەن بۆ هندەك جهێن دن د ناڤ رستێدا، ئەڤەژی ل دویڤ هندەك پەیوەندییێن سینتاکسییێن دیارکری دبیت. (موسی حامد موسی خلیفة : ۲۰۰۹ : ۳۸).

پێدڤییە وێ چەندێژی دیاربکەین، کو ڤەگوهاستنا کەرەستە و پێکێنێن رستان د هەموو زمانانداب تنێ د رووبارێ سەرڤە(ژدەرڤە) روودەت، واتە د رووبارێ ژنافدادا هەر کەرستە و پێکهێنەك ل جهێ خوەیێ رەسەنە، هەروەکو د ڤێ دایاگرامێدا دیاردبیت:

رووبارێ ژدەرڤە - ئەز ژی دێ دەرگەهێ وێ گرم.

چومسکی د ڤێ ڕێبازێدا رستێ ب مەزنترین یەکا زمانی دهژمێریت، ب واتایەکا دن چومسکی د ڤەکۆلینا زمانیدا ژ رستێ دەستپێدکەت و بەرەڤ یەکەیێن بچویکتر دهێت، ئەڤەژی بەروڤاژی دیتنا دی سوسێرییە، کو د ڤەکۆلینا زمانیدا ژ دەنگی دەست پێدکەت هەتا دگەهیتە رستێ.

ل دەڤ چومسکی ڕێزمان ب تنێ وەسفکرنا زنجیرا دەنگان و دیاردەیان نینە، بەلکو ب دیارکرن و دەرئێخستنا جورێ پەیوەندییا د ناڤبەرا کەرەستاندا رادبیت. ئارمانجا سەرەکییا ئەڤێ ڕێبازێ شرۆڤەکرن و لێکدانا رستێن زمانییە ب شێوەکێ زانستی و لۆجیکی و بیرکاری، ئەڤەژی دبیتە بنەمایەکێ پتەو بۆ بەرهەمهینانا هەر رستەکا راست و دروست د زمانیدا، د هەمان دەمدا رێکێ ل بەرهەمهینانا رستێن نەرێزمانی دگریت، و گرنگییەکا زۆر ب یاسایێن سینتاکسی ددەت و شرۆڤەکرنا زمانی ژ دەوروبەری دوور دئێخیت. (هێمن عەبدولحەمید شەمس: ٢٠٠٦: ٩).

- رێبازێن ڤەکۆلینا رێزمانێ:

پشتی باسێ رێبازێن ڤەکۆلینا زمانی هاتییەکرن، پێدڤییە ئاماژێ ب وێ چەندێژی بدەین، کو رێزمان دبیتە دوو بەش، ئەوژی شێوەبەند و ئەرکینە. هەموو تیۆرێن چومسکی وەکو(GB، ستاندەرد...)، بلومفیلد، ساپیر، هوکێت.... شێوەبەندن، بەلێ رێزمانا هالیدای، ڤالینی، سایمەنتیکی...هتد. ئەرکینە. هەرچەند هندەك جاران سوود ژ هەر دووکان دهێتەدیتن، بەلێ ژ هەڤدوو جیاوازن. (محەمەد مەعروف فەتاح: رێبازێن سینتاکسی: ۲۰۰۹ - ۲۰۱۰).

۱ - رێزمانا شێوەبەند:

۱- پترێا جاران د ڤێ رێزمانێدا (واژە، پەیڤ) رۆلێ سەرەکی دبینیت.

۲- گرنگیێ ب فۆرم و رۆنانا پێکهاتان ددەت، بێیکو گرنگیێ ب واتایێ بدەت.

۳- چێدبیت باوەری ب رووبێ ژدەرڤە و ژنافدا هەبیت.

٤- ئەڤ رێزمانە، زمانی وەکو کومەلەکا یاسایان دبینیت، کو پێکهاتێن رێزمانی ب رێڤەدبەت.

٥- جیاوازییەکا مەزن د نافبەرا رستێن رێزمانی و نەرێزمانیدا دبینیت.

٦- نموونێن وێ ب زۆری رستێن دەستکردن، و ژدەرڤەی دەوروبەرینە، واتە ژ رستێن رۆژانە و د نافْ دەقیدا نینن.

ئەڤەژی دبینە ئەگەر، کو هندەك رستە تەم و مژاوی بن، وەکو رستا (پێم دەخورێ.)ژ بەرکو رستەکا دروستکریە و د نافْ دەق و دەوروبەریدا نینە، و هەر گافەکا بچیتە د نافْ دەوروبەریدا ئەو تەم و مژییە نامینیت.

۲ - رێزمانا ئەرکی:

۱- زمانی وەکو پەیرەوکێ پەیوەندیکرنێ (تێگەهاندن) دبینیت، بەلێ رێزمانا شێوەبەند باسی تێگەهشتنێ ناکەت.

۲- گرنگیێ ب واتایێ ددەت، بێیکو گرنگییەکێ ب رۆنانا پێکهاتان بدەت.

٣- ڕێزمان ب وێ مەبەستێ دهێتە شرۆڤەکرن، داکو بهێتە زانین، کا چەوا ئەو پەیرەو دهێتە ڕێکخستن، و ب ڕێکا وێ ڕێکخستنێ ئاخڤتنکەر و گوهدار چەوا واتایێ دروست دکەن و ل گەل هەڤ دگوهۆڕن.

بۆ نموونە:

- ئاخڤتنکەر بۆ گوهداری:حکومەتێ بریار دایە، قوتابخانەکی ل ڤی گوندی دروست بکەن. (ئاڤاهییە).
- ئاخڤتنکەر بۆ گوهداری:قوتابخانا مە بۆیاغکر.(دیوار).
- ئاخڤتنکەر بۆ گوهداری:کەس نەمابوو، هەتاکو قوتابخانەژی ل سەر جادێ بوو.(ماموستا و قوتابی).

٤- ل جهێ ڕێزمانی و نەڕێزمانی جەختێ ل سەر پەسەند و نەپەسەندییا پەیڤێ یان فۆرمی دکەت، د وی دەوروبەرێ تێدا بکارهاتی. کەواتە جەختکرنا تەمام ل سەر پێکهاتان نینە، بەلکو ل سەر واتا و ئەرکێ وانە د ناڤ رستاندا.

بۆ نموونە ئەگەر ب رۆژێ بێژیە کەسەکی:(شەڤ باش)ئەڤە نەپەسەندە، چونکی دڤێت بێژیێ:(رۆژ باش). دیسان ئەگەر پەنجەر ڤەکری بیت و تۆ بێژیێ:(دەرگەهی ڤەکە.) ئەڤەژی نەپەسەندە(نەگونجایە)، کو پەیوەندی ب ڕێزمانی و نەڕێزمانیێڤە نینە،ئەگەر بهێتەگوتن: (* ڤەکە دەرگەهی.) ئەڤە رستەکا نەڕێزمانییە، بەڵێ رستەکا پەسەندە، چونکی ئەم تێدگەهین.

٥- داتایێن ڤێ ڕێبازێ رستێن رۆژانەنە و د ناڤ دەقی و دەوروبەریدانە و مینا ڕێبازا سەری رستێن دەستکرد نینن. (محەمەد مەعروف فەتاح: ڕێبازێن سینتاکسی: ٢٠٠٩ - ٢٠١٠).

پێدڤییە ئەو چەندەژی بهێتەدیارکرن، کو هەر شرۆڤەکرنەکا شێوەبەندی دڤێت د قۆناغەکێدا گوهـ ب ئەرك و واتا پێکهاتان بدەت، هەروەسا ڕێبازێن ئەرکیژی گوهـ ب فۆرم و رۆڵێ فۆرمی بدەن، پترپا بۆچوونێن ڕێزمانی دچنە د خانا ئێك ژ ڤان ڕێبازاندا. (محەمەد مەعروف فەتاح: ڕێبازێن سینتاکسی: ٢٠٠٩ - ٢٠١٠).

پشکا شەشێ

هێمالۆجی - semiotics

چارلس مۆریسی د پەرتووکا خوەدا ئەوا ب ناڤێ (هێمالۆجی - semiotics)، هێمالۆجیێ دکەتە سێ لق، کو بریتییینە ژ:

۱- **سینتاکس:** ڤەکۆلینێ ل وێ پەیوەندییا د نافبەرا هێمایاندا دکەت.

۲- **سیمانتیك:** ڤەکۆلینێ ل پەیوەندییا هێمای ب تەنێ ژ دەرڤەدا دکەت.

۳- **پراگماتیك:** ڤەکۆلینێ ل وێ پەیوەندییا د نافبەرا هێما و راڤەکەرێ وێدا دکەت. (levinson, 1997,1-2).

دابێشا هەر دوو رەگەزێن هێمایێ (فۆرم) و (واتا) کاریگەرییەکا زۆر ل ڕەوتا زمانڤانیێ کرییە، هەروەسان ب حوکمێ (فۆرم) و (واتا) هێمایێ ، نها زانستەك هەیە کو ڤەکۆلینێ ل هێمایێ دکەت، ئەو ژی هێمالۆجییە. ژ ڤی روانگەهێڤە هەست ب پەیوەندیێ د نافبەرا (هێمالۆجی) و (زمانڤانی) ییدا دهێتەکرن (سەلام ناوخۆش، ۲۰۰۵، ۳۵) لێ جیاوازی د نافبەرا واندا د وێ چەندێدایە، کو زمانڤانی هەر وەکو ژ نافێ وێ دیار ب تنێ ڤەکۆلینێ ل هێمایێن زمانی دکەت، لێ هێمالۆجی ئەو زانستە ئەوێ ڤەکۆلینێ ل هەموو جورێن هێمایان دکەت.

ب دیتنا دی سوسێری هێمالۆجی ئەو زانستە ئەوێ ڤەکۆلینێ ل رۆلێ هێمایان دکەت ب وێ وەسفێ کو بەشەکە ژ ژیانا جڤاکی ((هەروەسان دی سوسێر د وێ باوەرێدایە، کو زمانڤانی پشکەکە ژ هێمالۆجییێ، لێ ئەنترۆبۆلۆجییێ ئەمریکی بیر دوستەل و رەخنەگرێ فەرەنسی ڕۆلان بارت هێمالۆجییێ ب لقەکێ ژ زمانڤانییێ دهژمێرن، چونکی

ئەو دبێژن سیستەمێ هێمایان ئەوێ جڤاك دزانیت هەتا پلەیەکا زۆر وەکو سیستەمێ زمانییە، زێدەتر دچن و دبێژن ئەو ب خوە زمانە، ئەگەر کەرەستێ وێ یێ جوداژی بیت)) (عبدالقادر عبدالجليل، ٢٠٠٦، ٤٢ - ٤٣).

- پێناسا هێمایێ:

هێما ئەو ئازرێنەرێ جێگیرە، کو نواندنا تشتەکی دکەت ددەمەکیدا ئەو تشت یێ ئامادەبیت یان یێ ئامادەنەبیت، ژبەر هندێ دبێژن پەیف هێمانە ، چونکی ئەو تشتێ پەیف ئاماژێ پێ دکەت و نواندنا وی دکەت چێدبیت یێ ئامادە بیت یان ئامادە نەبیت هەروەسان ئەو تشتێ پەیف نواندنا وی دکەت ئەو ب خوە نینە. (أحمد مختار عمر ، ١٩٨٢ ، ١٢)

مەبەستا مە ژ ئامادەبوون و ئامادەنەبوونا تشتێ ئەوە، هێمایێ ئەو شیان هەنە نواندنا تشتەکێ بکەت ب ئامادەبوون یان بێی ئامادەبوونا وی تشتی. هەر وەکو ئاخفتنکەر و گوهدار باسی مێزەکێ بکەن بێیکو ئەو مێزە ل بەر چاڤێ وان بیت. هەروەسان چێدبیت ئەو مێز یا ئامادەبیت و ل بەر چاڤێ وان بیت.

- جورێن هێمایێ:

ب شێوەکێ گشتی هێما دبیتە دوو جور:

أ - هێمایا زمانی (هێمایا جڤاکی):

یەکەیەکا زمانییە پترپا جاران پەیڤە، ئەڤ هێمایە ئاماژێ ب تشتەکێ هەستپێکری یان هزرەکا نە بەرجەستە دکەت (رمزى منير بعلبكي ، ١٩٩٠ ، ٤٥٣) ئەو هزر و تشتێ ئاماژە پێ دهێتە کرن، د بنەرەتدا ئەو ب خوەنینە، بەلکو ئەو پەیوەندیە ئەوا د ناڤبەرا

ڕەگەزێن وێدا و ژ ئەنجامێ ڕێکەفتنا جڤاکی دا هەی، واتە ئەو پەیوەندییا د ناڤبەرا (دەنگی)، (ڕۆخسار)، (فۆرم) و (هزر)، (ناڤەڕۆك)، (واتا) ییدا ژ ئەنجامێ ڕێکەفتنا جڤاکی هەی، ژبەر هندێ فۆرمێ پەیڤەکا مینا (شێر) ژ جڤاکەکی بۆ جڤاکەکێ دن دهێتە گوهۆڕین؛ بۆ نموونە، دزمانێ ئینگلیزیدا دبێژنە (شێر)ی (lion) کو ژ دەنگێن (l + i + o + n) پێکدهیت و د زمانێ عەرەبیدا دبێژنێ (أسد)، کو ژ دەنگێن (أ ، س ، د) پێکدهێت.

فۆرم و واتا د ناڤ هێمایا زمانیدا پەیوەندی و گرێدانەکا ب هێز و موکوم ب هەڤدووڤە هەیە و هەر ئێك ب یا دیڤە گرێدایە، هزرکرن د هەر ئێك ژواندا داخوازا یا دیتر دکەت و چ فۆرم نابیتە فۆرم ئەگەر واتا نەبیت و چ ئاخڤتنەکێ ژی واتا نابیت ئەگەر فۆرم نەبیت. فۆرم بێ واتا ب تنی وەکو تشتەکێ بێ بەها دهێتە هژمارتن، واتا بێ فۆرم ناهێتە هزرکرن و ب جهـ هینان. (نور الهدى لوشن، ٢٠٠٦ ، ٢٦ - ٢٧) ژبەر ئەوێ پێکڤە گرێدانا ب هێز ئەوا د ناڤبەرا فۆرم و واتایێدا هەی، دی سوسێر رژد بوو ئەڤان هەر دوو ڕوویان (رەگەزان) - فۆرم و واتا - ب دوو ڕووێین پەرەکێ پارەی ب شوبهینیت. (شكور كاظم العوادي، ١٩٩٠، ٩٣) لێ ئەڤە وێ چەندێ ناگەهینیت کو لێکچوونەك د ناڤبەرا فۆرم و واتا هێمایا زمانیدا هەبیت، بەلکو پەیوەندییەکا خۆبخۆییە.

سەبارەت سنووری هێمایا زمانی ((سنوور دانانرێ بۆ درێژی هێمای زمانی . وشەیەکی کورتی وەك (بال) دەتوانین بە هێمایەك دابنێین، هەر وەك دەتوانین رستەیەکی درێژ یان تەنانەت پارچە ئاخاوتنیش هەمووی بە تاکە هێمایەك دابنێین. هەر وەها دەشتوانین بڵێین ڕستە یان پارچەیەك ئاخاوتن بریتی یە لە لیکدانی دەیان و سەدان هێمای زمانی جیا جیا)). (محمد معروف فتاح، ١٩٩٠، ٤٠ - ٤١) بۆ نموونە د رستەکا وەکو (ئازادی دیوار بۆیاغ کر) دشێین هەموویێ وەکو ئیك هێما سەرەدەریێ د گەلدا بکەین یان دشێین بێژین ئەڤ رستەیە ژ هێمایێ: (ئازادی)، (دیوار)، (بۆیاغکر) پێکهاتییە.

تایبەتمەندییێن هێمایا زمانی:

۱- ئەڤ جورێ هێمایێ پێدڤی ب شارەزابوون و فێربوونێ هەیە. (محمد حسن عبدالعزیز، ۱۹۹۱، ۱۵).

۲- شروڤەکرن و راڤەکرنا ئەڤی جورێ هێمایێ ژ جڤاکەکێ بۆ جڤاکەکا دیتر دهێتە گوهۆڕین.

۳- پەیوەندی د ناڤبەرا فۆرم و واتا ڤێ هێمایێدا پەیوەندییەکا خۆبخۆیە و چ لێکچوونەك د ناڤبەرا فۆرم و واتایێدا نینە.

ب - هێمایا نەزمانی (سرۆشتی):

هێمایا نەزمانی ئەوان ئاماژە، نیشانە و وێنەیان ب خوەڤەدگریت، کو دەربڕینێ ژ واتایەکێ دکەن بێیکو نڤێسین یان ئاخڤتن تێدا پشکداریێ بکەن.

ب باوەرا هندەك زمانڤانان وەکو (ڤونت، مار و پیاجە) زمانێ دەستپێکێ زمانێ بزاڤێ بوویە، وەکو: سەرهەژاندن، لێف گڤاشتن و چاڤ نقاندن... (محمد معروف فتاح، ۱۹۹۰، ۱۰ - ۱۱) کو هەتا نها ئەڤ هەول و بزاڤە ماینە و دهێنە بکارهینان.

تایبەتمەندییێن هێمایا نەزمانی:

۱- ئەڤ جورێ هێمایێ پێدڤی ب زانیارییێن سرۆشتی هەیە.

۲- ڕاڤەکرن و شرۆڤەکرنا ئەڤی جورێ هێمایی ل دەڤ هەموو خەلکی وەکو ئێکە، ئانکو ژ کەسەکی بۆ کەسەکێ دن ناهێتە گوهۆڕین.

۳- پەیوەندی د ناڤبەرا فۆرم و واتا ڤی جورێ هێمایێدا پەیوەندییەکا خۆبخۆیی نینە، بەلکو جورە لێکچوونەك هەیە. (عەبدولواحید موشیر دزەیی و زێرین خورشید سەلیم، ۲۰۱۰، ١٤).

- جورێن هێمایا نەزمانی:

١ - نیشانە:

جورەکە ژ جورێن هێمایا نەزمانی کو تێدا پەیوەندی د ناڤبەرا فۆرم و واتایێدا لێکچوونە، وەکو وێ پەیوەندییا د ناڤبەرا (دویکێل و ئاگری) یدا، (عەور هاتن و باران) یدا و (گلوپێن هاتن و چوونێ و واتایێن وان) دا و...هتد ژبەر کو (دویکێل) نیشانەیە بۆ (ئاگر)ی و (عەور هاتن) نیشانا (باران) یێیە.... (عەبدولواحید موشیر دزەیی و زێرین خورشید سەلیم ، ٢٠١٠ ، ١٤). و گلوپا سوور ل تەرافیکان نیشانا راوستانێیە و گلوپا زەر نیشانەیە بۆ هوشیاریێ و گلوپا کەسک نیشانەیە بۆ دەربازبوونێ.

٢ - وێنە:

د ڤی جورێ هێمایدا ، پەیوەندی د ناڤبەرا فۆرم و واتایێدا جورە لێکچوونەکا وێنەیی هەیە. وەکو وێنێ ب دەست چێکری یێن سەروچاڤێن کەسکی، (کوروش صفوی ، ١٣٨٣ ، ٣٥) تابلۆیان، نەخشەیان، وێنێ فۆتۆگرافی، کارایکاتوران ... هتد. د ڤی جورێ هێمایێدا ئەم دشێن بێژین فۆرم د هندەک لایەنانداً مینا (سیما، دەنگ، هەست، بێهن) وەکو واتایێیە. (کامیران ئیبراهیم خەلیل مشەختی، ٢٠٠٨، ٢٥).

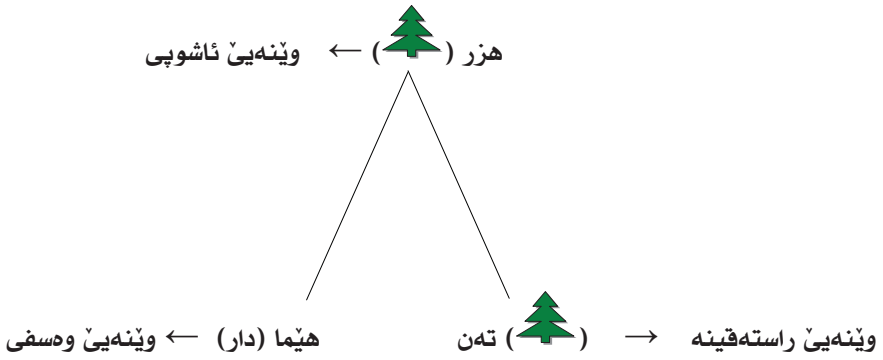
٣ - ئاماژە:

ئەو جورە هێمایێیە، کو واتا وێ ب رێکا بزاڤ و لڤینا ئەندامێن لەشی مینا سەر، چاڤ، لێڤ، دەست و... هتد ب دەستڤە دهێت. چونکی زمانێ جەستەیی مل ب ملێ زمانێ مرۆڤیڤە پشکداریێ د کریار پەیوەندیکرن و گەهاندنا واتایێدا دکەت.

پ - هێما و واتا:

هەر وەکو بەری نها هاتییە دیارکرن هێما یەکەیەکا زمانییە و پترپا جاران پەیڤە، و ئەڤ پەیڤە ب رێکا دەنگی نواندنا تشتەکێ دکەت، کو دبنەرەتدا ئەو ب خوە نینە.

هێما د سیمانتیکێدا پەیوەندی د گەل دونیایا ژ دەرڤەدا هەیە و گوھ نادەتە هندێ، کا ئەو هێمایە ژ چ کەسەکی بۆ چ کەسی و بۆ چ مەبەستێ بکارهاتییە، بەلکو ب وێ واتایێ بکاردهێت ، کو رێکەفتنا خەلکی ل سەرە. (هێما) بەرامبەر (تەن = لەش)ی ب رێکا پەیوەندییەکا نە راستەخۆ ل گەل (هزر)ێ رادوەستیت. (عەبدولواحید موشیر دزەیی ، ۲۰۱۰ ، ۳۹) وەکو د ڤێ سێگوشا واتاییدا دیاردبیت:

هێما د ئاستێ پراگماتیکێدا بریتییە ژ پەیوەندییەکا چار قۆلی د ناڤبەرا (هێما، تەن، بیر، کەس) یدا. د ڤێرێدا شرۆڤەکرنا واتایێ ب رێکا کەسییە و ئەو شرۆڤەکرنە ب رێکا (ئاخڤتنکەر، گوهدار، دەوروبەر) ی دهێتە گوهۆڕین (محمد معروف فتاح، ۱۹۹۲، ٤٤). کەواتە هێما د ئاستێ پراگماتیکێدا واتایەکا جێگیر نینە. (عەبدولواحید موشیر دزەیی، ۲۰۱۰، ۳۹) ب واتایەکا دن هێمایا زمانی د ڤی ئاستیدا ب وێ رێکا د ئاستێ سیمانتیکێدا ب دەستڤە دهێت، دیار نابیت، ئانکو (تەن و هزر) ب تنێ نەشێن وێ واتا هێمای دیار بکەن ئەگەر (کەس) نەبیت، ئەو ژی ب رێکا وی دەوروبەرێ ئەو هێما تێدا دهێتە گوتن، واتا و مەبەستا ئاخڤتنکەری ل دەڤ گوهداری دیاردبیت. بۆ نموونە ئەگەر قوتابیەکی تاقیکرن ئەنجام دا ودەرنەچوو و نمرەکا کێم وەرگرت و ل وی دەمی ماموستایێ وی بێژیتێ: (دەست خۆش بیت). ل وی دەمی ئەڤ گوتنە دێ واتا خوە بەروڤاژی دەت، چونکی گوتنا (دەست خۆش بیت) بۆ قوتابیێ زیرەك دهێتە گوتن نە بۆ قوتابییەکی دەرنەچووی.

هەژی گوتنییە بێژین، کو هێما د ئاستێ پراگماتیکێدا هەر دوو جورێن هێمایێن زمانی و نەزمانی ب خوەڤە دگریت (محمد علي الخولي، ۱۹۸۲، ۲۲۲).

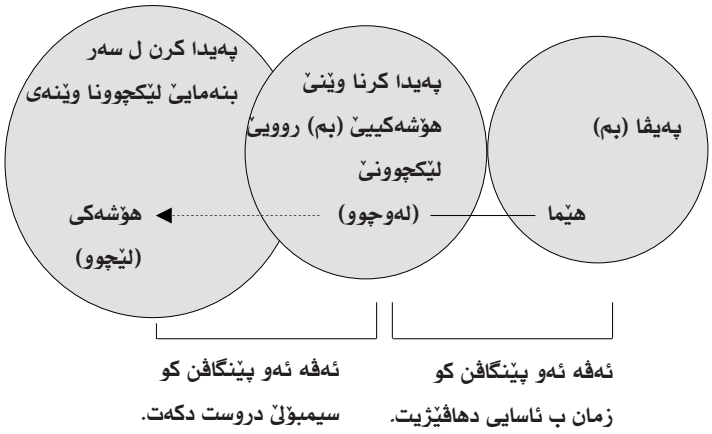
سەبارەت هێمایێن نەزمانی، زانایێ زمانی (دافید ئەمبروکرۆمبی) دبێژیت: ((ئەم ب رێکا وان ئەندامێن پشکداریێ د چێکرنا دەنگاندا دکەن د ئاخڤین، لێ ئەم ب رێکا هەمی ئەندامێن لەشی دان و ستاندنێ دکەین)).(هدسون، ۱۹۸۷، ۲۲۸). وەکو سەری، چاڤان، دەستان و لێڤان و... هتد؛ بۆ نموونە، د دەوروبەرەکێ گونجایدا دناڤبەرا هەڤپشکێن ئاخڤتنێدا، ئاخڤتنکەر و گوهدار دشێن ب رێکا بزاڤ و لڤاندنا ئەندامەکێ لەشی دان و ستاندنێ ل سەر بابەتەکی بکەن و د وی بابەتی بگەهن. ئەڤجا چ ب چاڤ نقاندنێ بیت یان ب لێڤ گڤاشتنێ یان ب مل هەژاندنێ بیت.

دیسان ئەڤ هێمایێن نەزمانی ((زۆر جار... واتا سیمانیکییەکانی پێچەوانە دەکەنەوە... بۆ نموونە کاتی بە (چاوتروکاندن) یەکەوە و بە ئامادەبوونی کچەکە و چەند کەسانێکیتر و بێئاگایی کچەکە پێی بڵێێ:

زۆر جوانی!

ئەمە واتاکەی پێچەوانە دەکاتەوە و دەبێتە توانج بووی ئەگەر ئاگاشی لێبێت ئەوا تووڕە دەبێت.)) (عەبدولواحید موشیر دزەیی، ۲۰۱۰، ٤١).

هەتا نها مە باسێ هێما و جورێن وێ کر، نها دێ پێکولێ کەین ل دویڤ بۆچوونا (پۆل ڕیکۆر) ی جوداهیێ د ناڤبەرا هێما و سیمبۆل (جەڤەنگ) یدا بکەین. ناڤبری دبێژیت: ((سیمبۆل هێمایە بەلێ هێما سیمۆل نینە، هێمایێ ئێك رەهەند هەیە، ڕوون و ئاشکەرایە، ئێك واتا و ئێك ئارمانج هەیە، لێ سیمبۆلێ بەروڤاژی هێمایێ دوو رەهەند و دوو ئارمانج هەنە.)) (اروین مهرگان، ۱۳۸۵، ١٤٦) دشیاندایە بێژین کو (فۆرم) دوو جاران و ب دوو شێوەیان بکارهاتییە جارا ئێکێ بۆ واتا فەرهەنگی؛ بۆ نموونە، وەکو (بم) ئەڤە ژی هەر بالندەیەکە و ل کاڤل و جهێن وێران دژیت، لێ ئەڤ واتایە ب خوە فۆرمە بۆ واتایەکا دن مینا (وێرانی، کاڤلبوون، نەمانا ژیانێ و... هتد) (عەبدولسەلام نەجمەدین عەبدوڵلا، ۲۰۰۸، ۳۰) لەوا (پۆل ڕیکۆر) دبێژیت: ((د سیمبۆلێدا واتایا دەنگان دکەینە فۆرمێ واتایەکا دیتر و هەر ئەڤ واتا دووێیە دبیتە سیمبۆل.)) (اروین مهرگان، ۱۳۸۵، ١٤٧) ئەم دشێین ڤێ پرۆسێ د ڤی وێنێ ژێریدا نیشان بدەین:

(اروین مهرگان، ۱۳۸۵، ۱٤۷)

پشتی باسی هێمایێ هاتییە کرن، دێ پێکولێ کەین بزانین هێما د زمانێ رۆژانە و ئەدەبیدا چەوان کاردکەت. د زمانێ رۆژانەدا هێما وەکو سندوقەکا سەر گرتینە و ژ سیمایێن سۆزداری و واتایی پێکهاتینە و بۆ ئاخڤتنکەری و گوهداری نینە دەستکاریێ د ڤان هێمایاندا بکەن، لێ د ئەدەبێدا و ب تایبەتی د هۆزانێدا ئاخڤتنکەر و گوهدار دەستکاریێ د سیمایێن هێمایێدا دکەن. ب واتایەکا دن فۆرم وەکو زمانێ رۆژانە بکاردهێت بەلێ واتاوێ یا جیاوازە. (عەبدولسلام نەجمەدین عەبدوللا، ۲۰۰۸، ۳۱)

((زێدەباری ئەڤێ زێدەتر گرنگی ب واتایێ دهێتە دان هەر ژبەر هندێ سیمبۆلییە واتە زمانێ هۆزانێ بەری ب رێکا فۆرمی بگەهتە واتایێ و ژ وێرێ بەرەڤ تەنیڤە(لەشی) بچیت، پێکولێ دکەت واتایەکێ ب واتایەکا دنڤە گرێ بدەت. لێ زمانێ رۆژانە، هەر دەمێ ب رێکا فۆرمی گەهشتە واتایێ ئێکسەر بەرەڤ تەنیڤە دچیت ب ڤی شێوەی هۆزان فۆرمێن بەرنیاسێن رۆژانە بکاردهینیت و ب واتایا فۆرمەکێ دیڤە گرێددەت و پەیوەندی و رێکەڤتنا خۆبخۆیبا د زمانێ رۆژانەدا تێکددەت و ژ ئارمانجا زمانێ رۆژانە کو گەهاندنا زانیاریانە دوور دکەڤیت و بەرەڤ سیمبۆل بوونا زمانی دچیت.)) (اروین مهرگان، ۱۳۸۵، ۵۹) بۆ نموونە، دزمانێ رۆژانەدا دەمێ پەیڤا (گول) دهێتە گوتن، گوهدار بەرەڤ واتا وێ و ژ وێرێ بەرەڤ تەنێ وێ دچیت، لێ د ناڤ دەقێ هۆزانێدا دەمێ پەیڤا (گول) دهێتە گوتن ئێکسەر واتا (جوانیێ) دگەهینیت، هەر ژبەر هندێ زمان دهۆزانێدا سیمبۆلیە.

ت - هێما ژ لایێ تاریکی و روناکییێڤه :

ئێك ژ هزرێن هەرە گرنگێن دی سوسێری، ئەوە کو زمانێ مرۆڤی پەیرەوەکێ هێمایییێ تاریك و خۆبخۆییە. (محمد معروف فتاح، ۱۹۹۰، ٤١) هەر وەکو بەری نها مە دیارکری، پەیوەندی د ناڤبەرا فۆرم و واتا هێمایا زمانیدا پەیوەندییەکا خۆبخۆییە.ئەوژی ژبەر ئەڤان خالێن ل خوارێ دیارکری:

۱- فۆرمێ پەیڤەکێ ژ زمانەکی بۆ زمانەکێ دی دهێتە گوهۆڕین.
۲- ب بوورینا دەمی فۆڕم و واتا پەیڤێ دهێتە گوهۆڕین.

ژ هەژییە بێژین هەموو پەیڤێن سادە تاریکن. روناکییا هێمایان ب چەند ڕێکان ب دەستڤە دهێت، کو بریتینە ژ:

۱- ڕێکا دارشتنێ
۲- ڕێکا لێکدانێ
۳- ڕێکا تێکەلکرنی

(محمد معروف فتاح ، ۱۹۹۰ ، ٤٢)

۱ - ڕێکا دارشتنێ:

د ڤێ ڕێکێدا دەمێ گیرەك (پێشگر، پاشگر و ناڤبەند) ل گەل پەیڤا سادە دهێن، هێما رون دبیت. وەکو:

ب + هێز ——— بهێز
ئاسن + گەر ——— ئاسنگەر
ئاڤ + ە + ماست ——— ئاڤەماست.

٢ - ڕێکا لێکدانێ:

مەبەست ژ ڤێ ڕێکێ ئەوە ل دەمێ دوو پەیڤ یان زێدەتر دهێنە لێکدان و د ئەنجامدا پەیڤەکا لێکدانی دروستدکەن.

دل + خواز ——— دلخواز
تاریکە تاریکە ڕووناکە

شێر + دل ——— شێردل
تاریکە تاریکە ڕووناکە

٣ - ڕێکا تێکەلکرنێ:

بریتییە ژ تێکەلکرنا دوو پەیڤان و د ئەنجامدا پەیڤەکا نوو دروست ببیت، ئەو پەیڤا نوو ب هێمایەکێ روناك دهێتە هژمارتن. وەکو:

تیلیفۆن + کۆمپانی ——— تیلیکۆم
تاریکە تاریکە روناکە

ڕۆژنامە + گۆڤار ——— ڕۆڤار
تاریکە تاریکە روناکە

چایخانە + ئەنترنێت ——— چاخنێت

سۆرانی + کرمانجی ——— سۆرمانجی
تاریکە تاریکە روناکە

ژ لایێ تاریکی و روناکیێڤە هێمایێن زمانێن جیهانی دابەشی ئەڤان جورێن ل خوارێ دبن:

١- ئەو زمانێن کو بەهرا پترا هێمایێن وان تاریکن وەکو فەرەنسی.

٢- ئەو زمانێن کو بەهرا پترا هێمایێن وان روناکن وەکو زمانێ ئەلمانی.

٣- ئەو زمانێن دکەڤنە دناڤبەرا هەر دووك جوراندا وەکو زمانێ کوردی. (محمد معروف فتاح، ١٩٩٠، ٤٣)

پشکا حەفتێ

دیالێکتولۆجیا (زارناسی)

دەستپێکا سەرهلدانا دیالێکتۆلۆجیایێ بۆ سەدێ نوزدێ ڤەدگەڕیت، واتە بنەمایێن ڤی زانستی ل دەوروبەرێ سالا (۱۸۷۰ ز) دەست پێکریە، ئەو ژی ل سەر دەستێ ڕێزمانڤێسێن ئەلمانی، کە ب (ڕێزماننڤێسێن لاو - گەنج) دهێنە نیاسین. ڤان زانایان گرنگییەکا تایبەت ب ڤەکۆلینا هەبوونا زاران (دیالێکتان) دایە، چونکی ب باوەرا وان ئەڤ ڤەکۆلینە دشێن باشترین بەلگە دەربارەی تێۆرێن تایبەت ب گەشەکرنا زمانی و بەراوردکرنا زمانێن ئێك خێزان ب تایبەتی خێزانا زمانێن هندوئەوروپی ب دەستڤە بهینن. (عەبد الوهاب خالد، ۲۰۰۹، ۷۸).

بەلێ ئەڤە ئەوێ چەندێ ناگەهینیت کو بەری ڤی سەردەمی چ ڤەکۆلین ل سەر دیالێکتان نەهاتینەکرن، بەلکو دشێین بێژین هەبوون لێ ب ڤی ڕنگی نەبوون، چونکی ل سەر دەمێ ڕێزماننڤێسین ئەلمانی ب شێوەیەکێ زانستی ڤەکۆلین ل دیالێکتان هاتە کرن.

هەر د بواری دیالێکتۆلۆجییێدا ل سەر دەستێ (جاستۆن پاریس) ێ فەرەنسی و (تۆرتۆلۆن) و (ئەلبێرت دۆزات)ێ فەرەنسی پێنگاڤێن گەلەك مەزن هاتینە هاڤێتن، هەروەسان (رۆسلۆ) و (چیلیروون) ژوان زمانڤانێن هەرە ب ناڤ و دەنگن د بیاڤێ ڤەکۆلینا دیالێکتۆلۆجیاییێدا. (رۆسلۆ)ی د ڤەکۆلینێن خوە دا گرنگی ب لایەنێ دەنگسازییا دیالێکتان دایە و (چیلیروون)ی گرنگی ب لایەنێ واتاسازییا دیالێکتان دایە. (عەبدولەناف ڕەمەزان ئەحمەد، ۲۰۰۹، ۱۸) زێدەباری ڤان چەندین زانایێن دیتر د بیاڤێ دیالێکتۆلۆجیاییێدا هەنە کو هەتا نها گرنگییەکا زۆر ب ڤی زانستی دانینە؛ ل ڤی

سەردەمی پتر ژ دیالێکتێن جوگرافی گرنگی ب دیالێکتێن جڤاکی (کۆمەلایەتی)[1] دهێتە دان. زمانڤان ل سەر پێناسا دیالێکتۆلۆجیایێ خودان ئێك را و بۆچوون نینن، بەلکو ب چەند شێوەیێن جیاواز پێناسەکرینە. وەکو ل خوارێ دیاردبیت:

١- دیالێکتۆلۆجیا: لقەکە ژ لقێن زمانڤانیێ، کو ڤەکۆلینێ ل زمانەکێ دیارکری، ژ لایێ شرۆڤەکرن و وەسفکرنا هەمەجوریا ناوچەیی یان جڤاکی یان رۆژگاری دکەت، دیاردکەت کا چەوا ئەڤ هەمەجوریە د درکاندن یان د رێزمان (پەیڤسازی یان سینتاکس)دا یان د فەرهەنگێدا پەیدادبن، هەروەسا دیاردکەت کا چەوا ئەڤ هەمەجوریا جوگرافی پەیدا دبیت. (محمد حسن عبد العزيز، ١٩٩١، ١٥٥).

٢- دیالێکتۆلۆجیا: لقەکێ زمانڤانییە ڤەکۆلینێ ل دابەشبوونا جوگرافییا دیالێکتێن زمانەکێ دیارکری دکەت. (محمد علي الخولي ١٩٨٢، ١٥٦)

٣- دیالێکتۆلۆجیا: لقەکە ژ لقێن زمانڤانیێ، ڤەکۆلینێ ل دابەشبوونا دیالێکت و زمانان ل سەر بنەرەتێ جوگرافی دکەت، هەروەسان ڤەکۆلینێ ل دابەشبوونا دیالێکتێن زمانەکێ دیارکری و جیاوازیێ د ناڤبەرا ئەڤان دیالێکتاندا دکەت. هەروەسان ئەڤ زانستە ب جوگرافییا دیالێکتان یان ب جوگرافییا زمانی دهێتە ب ناڤکرن. (احمد شفيق الخطيب، ٢٠٠٦، ٤٢)

٤- دیالێکتۆلۆجیا: ڤەکۆلینێ ل جیاوازیێن زمانی ژ لایێ درکاندن و سینتاکس و پەیڤان ل دەڤەرێن دیارکری دکەت، هەروەسان گرنگیێ ب فەرهەنگا زمانییا دیالێکتێن دیارکری ددەت ، هەروەسان چێدبیت گرنگیێ ب دانانا نەخشێن جوگرافییێن دیالێکتێن زمانەکی بدەت. (سامي عياد حنا وأخرون، ١٩٩٧، ٣٨ - ٣٩).

٥- دیالێکتۆلۆجیا: ئەو زانستە یێ ڤەکۆلینێ ل تایبەتمەندییێن دیالێکتێن زمانەکێ دیارکری دکەت، و جوداهی دناڤبەرا وان دیالێکتان د ئاستێ دەنگسازی و پەیڤسازی و رستەسازی و واتاسازییێدا دیاردکەت. (نعمان بوقره، ٢٠٠٩، ١٩).

---

(١) دیالێکتا جوگرافی : ئەو گرۆپا خەلکییە ئەوا ل دەڤەرەکا جوگرافییا دیارکری دژیت ، کو ب دیالێکتەکا دیارکری د ئاخڤن . بەلێ دیالێکتا جڤاکی : مەبەست پێ ئەو گرۆپا خەلکییە ئەوا ب سەر چینەکا دیارکرییا جڤاکیڤەیە وەکو چینا جوتیاران ، ماموستایان ... هتد

ژ ڤان پیناسێن ل سەری دگەهینە وێ باوەرێ کو (دیالێکتۆلۆجیا) ئەو زانستەیە ئەوێ ڤەکۆلینێ ل دیالێکت و شێوەزار و دەڤوکێن زمانەکێ دیارکری دکەت ژ لایێ ئاستێ دەنگسازی و رێزمان و فەرهەنگێڤە.

أ - دیالێکت (زار):

گریگی ئێکەم کەس بوون زارافێ (Dialetos)، (patois) بکارهیناین، کو (Dialetos) بۆ زمانی فەرمی و ئەدەبی بکارهینانە و (patois) بۆ زمانێ چینێن نزم بکارهینانە، هەروەسان هەمان زاراڤ ژ لایێ رۆمانیانڤە بۆ هەمان مەبەست بکارهاتینە، پشتی ئەوان ئەورۆپیان هەمان زاراڤ بکارهینان، دناڤ ئەورۆپیاندا ب تنێ ئینگلیزییان زارافێن جیاواز ژ گریکییان بکارهینانە و ل جهێ زارافێ (Dialetos) ێ یونانی، زارافێ زمانێ ستاندەرد یان دیالێکتا ستاندەرد بکارهینایە و ل جهێ زارافێ (patois) ێ یونانی، زارافێ (Dialetos) بکارهینانە. (عەبدولەناف رەمەزان ئەحمەد، ۲۰۰۹، ۱۰)

سەبارەت پێناسا دیالێکتێ، زمانڤانان ب چەند شێوەیێن جیاواز پێناسە کرینە، ل ڤێرێ دێ پێکولێ کەین چەند پێناسەکان رێز بکەین:

۱- دیالێکت یان ((زار بەو جیاوازییانە دەوترێ، کە لە نێوان جورەکانی یەك زماندا هەیە، وەك جیاوازیی رێزمان و لایەنی پێکهاتەی وشە و چۆنیەتی دەربڕین)). (سەلام ناوخۆش و هیتر، ۲۰۰۹، ۷۱)

۲- ((دیالێکت شێوە زمانی ئاخاوتنی گروپێکی لاوەکی جیاوازی خەلکە. زمانەوانەکان زاراوەی دیالێکتیان وەك نەریتێکی باو بۆ جیاوازی زمانی ناوچە جوگرافیە جیاوازەکان بەکارهێناوە، بەلآم لە بەکارهێنانی ئێستادا دەکرێ ئەو زاراوەیە تایبەتمەندی جیاوازی گۆتاری گرۆپە کۆمەلایەتییە لە یەك نەچوەکانیش بگرێتەوە)). (بێرنارد کەمری و هیتر، ۲۰۰۷، ۲۳)

۳- دیالێکت: کومەکا سیمایێن دەنگییە دژینگەهەکا تایبەتدا و هەموو تاکەکەسێن ژینگەها تایبەت سەر ب وێ دیالێکتێ بشکداریێ د وان سیمایاندا دکەن، ئەو سیمایێن دیالێکتەکێ ژ دیالێکتەکا دن جودا دکەن پەیوەندی ب جیاوازییا دەنگی د

درکاندنا پەیڤاندا هەیە، هەروەسان پەیوەندی ب سیمایێن مۆرفۆلۆژیڤە - کو پەیوەندی ب پێکهاتاپەیڤانڤە هەیە - و سیمایێن واتایی - کو پەیوەندی ب واتا پەیڤانڤە هەیە - هەیە. (سامي عياد حنا وآخرون، ١٩٩٧، ٣٧)

٤- دیالێکت: رێکا ئاخڤتنا خەلکێیە دزمانەکیدا، کو زۆربەی جاران ڤەدگەریتەڤە بۆ ئەگەرێ جوگرافی یان جڤاکی یان رەوشەنبیری، ژبەر هندێ چێدبیت دیالێکت جوگرافی بیت یان جڤاکی بیت و هەر زمانەکی چەند دیالێکت هەنە و هەر دیالێکتەکێ سیمایێن تایبەت هەنە، کو وێ دیالێکتێ ژ لایێ دەنگی یان پەیڤی یا سینتاکسی ژ دیالێکتەکا دن جودا دکەت، و چێدبیت دیالێکت ب دەربازبوونا دەمی هەروەسان ب رێکا ئەگەرێن ڕامیاری و رەوشەنبیری و جوگرافی بەرەڤ پێشڤە بچیت و ببیتە زمانەکێ سەربخۆ. (محمد علي الخولي، ١٩٨٢، ١٥٦).

٥- دیالیکت: سیستەمەکێ زمانییە، ب رێکا ئەکسێنت[1]، پەیف و پێکهاتێن تایبەت ژ وی زمانێ ژێ دابەش بووی، جودا دبیت، هەروەسان دیالێکت ب هندێ دهێنە وەسفکرنی کو ب ناچاری ژ ئەنجامێ دەربازبوونا دەمی پەیدا دبیت و ب ناچاریڤە دابەشی دیالێکتێن لقی (شێوەزاران) دبیت. دیالێکت ژی ل دویڤ دەڤەرێن تێدا بکاردهێن، ل دویڤ چینێن جڤاکی یێن پێ دئاخڤن، ل دویڤ دویری یان نێزیکی ژ زمانی یان دیالێکتا ستاندەرد دهێتە پۆلینکرن. (رمزي منير بعلبكي، ١٩٩٠، ١٤٧)

---

(١) ئەکسێنت (اللكنه): مەبەست پێ جیاوازیە د درکاندنێدا، گرێدایە ب باکرەوەندێ هەرێمی یان جڤاکییا ئاخڤتنکەرانڤە، زاناییێن زمانی جەختێ ل سەر هندێ دکەن، کو (ئەکسێنت) ب تنێ جوداهییە د درکاندنێدا بەروڤاژی (دیالێکت) یێ کو هەردیالێکتەکی رێزمان و درکاندن و واژەییێن تایبەت ب خوەڤە هەنە ب واتایەکا دیتر دیالێکت ژ لایێ رێزمان و درکاندن واژەیانڤە ژێك جودابن. چێدبیت ئەکسێنت هەرێمی بیت (regional accent) یان جڤاکی بیت (social accent) یان بیانی بیت (foreign accent). ئەکسێنتا بیانی، ژ ئەنجامێ رەنگڤەدانا ئەکسێنتا پەیڤێن بیانی ل سەر درکاندنا ئاخڤتنکەرێ رەسەندا پەیدا دبیت. هەر وەکو ل ئوستڕالیا و ئەمریکا و کەنەدا و نیوزیلەندە .... هتد دهێتە دیتن" و ئەکسێنتێن هەرێمی بریتییە ژ شێوازێن زمانێن بکارهاتی کو رەنگڤەدانا دورهێل و راستییا جڤاکێ گوندنشین یان شارنشنینە" لێ ئەکسێنتێن جڤاکی رەنگڤەدانا باکرەوەندێ ئاخڤتنکەری یێ فێرکاری و شارستانییە هەروەکو نها ل هندێ یان ژاپونێ، ئەکسێنت دبیتە ئەگەرێ دەستنیشانکرنا چینان د ناڤ تاکەکەساندا. (محمد سعيد احديد، ٢٠٠٨، ١٨٨)

د دیالیکتۆلۆجیاییدا ژبلی زاراڤێن (زمان) و (دیالێکت) وەکو دیالێکتا ناڤەڕاست و ژووری.... هەروەسان زاراڤێ (شێوەزار) ژی هەیە، کو بەرامبەر زاراڤێ (گوڤەر) رادوەستیت وەکو شێوەزارێ بادینی یان گوڤەرا بادینی، دیسان شێوەزارێ ناوچەیی ژی هەیە. (عەبدوللا حوسین رەسول، ۲۰۰۹ - ۲۰۱۰) کو بەرامبەر زاراڤێ (دەڤۆك) رادوەستیت وەکو شێوەزارێ ناوچەیا دهوك یان دەڤوکا دهوکێ.

ب - جوداهی د ناڤبەرا (زمان) و (دیالێکت) یێدا :

بۆ جوداکرنا (زمان) و (دیالێکت) یێ ژ هەڤدوو، دێ پێکولێ کەین ب چەند خالەکان جیاوازییا د ناڤبەرا واندا بدەینە دیارکرن:

۱- دەڤەرا جوگرافییا زمانی ژ دیالێکتی بەرفرەهترە، چونکی هەر زمانەك ژ چەند دیالێکتان پێکدهێت، ژ بەر هندێ رووبەرێ جوگرافیێ زمانی مەزنتر دبیت ژ رووبەرێ جوگرافیێ دیالێکتێ؛ بۆ نموونە، ئەگەر تەماشەی نەخشێ کوردستانێ بکەین، دێ بینین زمانێ کوردی هەموو نەخشەیێ ڤەگرتی، لێ ئەگەر سنوورێ جوگرافییێ هەر دیالێکتەکێ جودا دیار بکەین، ئەڤە هەر دیالێکتەك سنوورەکێ بچووکتر ب خوەڤەدگریت (قیس کاکل توفیق، ۲۰۰۷، ٦۳).

۲- زمان ئەگەرێ دەڕبرینا گشت نەتەوەیە، لێ دیالێکت شێوازێ دەربڕینا پشکەکێ ژ نەتەوەیە، کو ب رێکا پچرانا دەڤەرێن وێ و خزمایەتییا وان و چەند هۆکارێن دن ئەو دیالێکتە پەیدابووینە. (عەبدولەناف رەمەزان ئەحمەد، ۲۰۰۹، ۳۱)

۳- ئەگەر ئاخڤتنکەرێن دوو دیالێکتان دهەڤدوو گەهشتن، وی دەمی ئەو هەر دوو دیالێکتە زمانەکی پێکدهینن، لێ ئەگەر ئاخڤتنکەرێن وان هەر دوو دیالێکتان د هەڤدوو نەگەهشتن، ل وی دەمی رەنگە ئەو هەر دوو دیالێکتە بەرەڤ دوو زمانێن جودا بچن. (قیس کاکل توفیق، ۲۰۰۷، ٦۳) هەر وەکو ئاخڤتنکەرێن دیالێکتێن ژووری و ناڤەڕاست، ئاخڤتنکەرێن ڤان هەر دوو دیالێکتان ئەگەر هەڤدوو گەهشتن ل وی دەمی ئەو هەر دوو دیالێکت دێ بنە دوو دیالێکتێن زمانێ کوردی، لێ ئەگەر ئاخڤتنکەرێن وان هەر دوو دیالێکتان د هەڤدوو نەگەهشتن، ل وی دەمی رەنگە هەر ئێك ژوان بەرەڤ زمانەکێ سەربخۆ بچیت.

٤- جوداهی دناڤبەرا زمان و دیالێکتێدا ب تنی جوداهی دناڤبەرا تایبەتی و گشتیدایە، ب بۆچوونا زۆر ژ زمانڤانان، نابیت باسی زمانی بهێتە کرن، بەلکو پێدڤییە باسی دیالێکتین زمانی بهێتە کرن واتە باسی وان دیالێکتان بهێتە کرن، کو بووینە زمانێ ستاندەرد، ئەگەر نە ئەو ژی وەك ئەوێن دن هەر دیالێکتە، بەلێ ب رێکا ستاندەرد بوونێ سیفەتێ زمانی پێ هاتیەدان. (عەبدولەناف رەمەزان ئەحمەد، ٢٠٠٩، ٣١).

٥- ل دوور پرسگرێکا تێگەهشتنێ، دشێین ڤێ خالێ ژی زێدەبکەین کو کەس گلە و گازندان ل سەر تێگەهشتنا زمانی - زمانێ ستاندەرد - ل دەمی ئاخڤتنێ ناکەت ب تایبەتی ل دەڤ چینا ڕەوشەنبیر؛ بۆ نممونە، دەمێ ڕەوشەنبیرێ زمانەکی بچیتە دەڤەرەکا دی یا وی زمانی و ب زمانێ ستاندەرد ل گەل ڕەوشنبیرێن ئەوێ دەڤەرێ باخڤیت تووشی چ گرفتان نابیت. بەروڤاژی دیالێکتێ، کو تێگەهشتن ب ریکا دیالێکتێ ل دەڤەرەکا دی یا ئەوی زمانی گەلەك گازندە هەنە؛ بۆ نموونە، دەمێ عەرەبەکێ جەزائیری بهێتە عیراقێ، ئەگەر ب دیالێکتا خوە باخڤیت واتە ب دیالێکتا جەزائیری باخڤیت ل وی دەمی ڕەنگە عەرەبێن عیراقێ ب سانەهی تێنەگەهن، لێ ئەگەر ب زمانێ عەرەبیێ ستاندەرد باخڤیت ب تایبەتی ل گەل چینا ڕەوشەنبیر ل وی دەمی چ گرفت ناکەڤنە د رێکا تێگەهشتناواندا.

پشکا هەشتێ

ئاستێن شرۆڤەکرنا زمانی

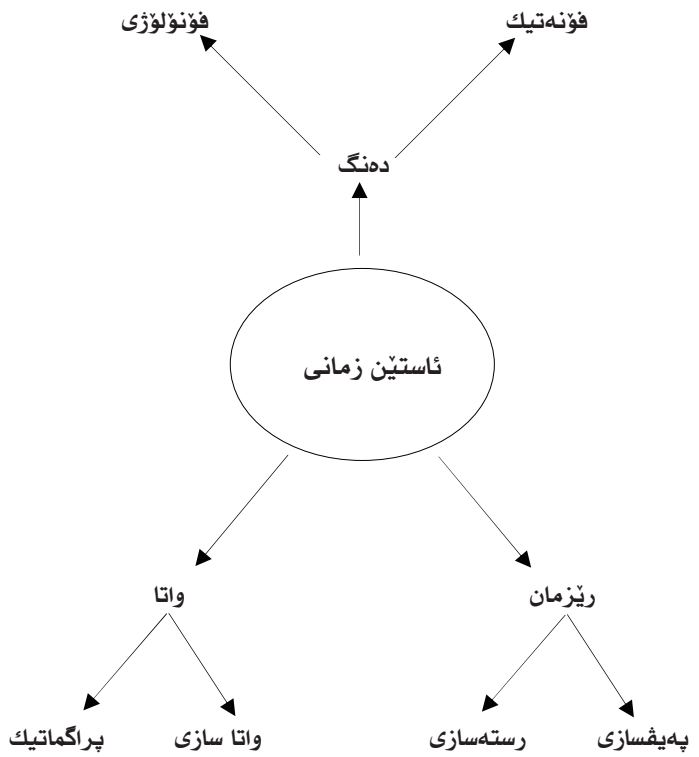
زانا ب شێوەیەکێ گشتی د دەستنیشانکرنا ئاستێن زمانیدا یەکناگرن، ئەڤەژی گرێدای ب هەلوێست و ئامانجێن وی کەسی یان گرۆپیڤە یێ کو ڤەکۆلینێ ل زمانی دکەت، واتە ئەو گرنگیێ ب وی ئاستی یان ئاستان ددەن یێ کو وان دگەهینیتە ئەنجامەکی. بۆ نموونە، ل دویڤ بۆچوونا چۆمسکی ((سینتاکس بەری واتاسازی و فۆنۆلۆژیێ دهێت چونکی پێدڤییە د دەربڕینا دیاردێن فۆنیمی و واتاییدا مفا ژ راستییێن سینتاکسی بهێتە وەرگرتن لێ هیچ دیاردەیەکا سینتاکسی نینە کو گرێدای راستییێن فۆنیمی و واتایی بیت.)) (نیل اسمیت، دیردری ویلسونك، ۱۳۷٤، ۹۷) زانایان پتر ناکوکی ل سەر هەر دوو ئاستێن دەنگی و واتایێ هەیە؛ بۆ نموونە، هندەك زانا مینا (چین ئچسون)[۱] ی فۆنەتیکێ ب پشکەك ژ زمانڤانیێ نزانن و هەندەك زمانڤانێن دن مینا (بلۆمفید)ی[۲] واتایێ پشت گوھ دهاڤێژن و فراموش دکەن لەوا ل دویڤ نێرینا وان فۆنەتیك و واتاسازی سەر ب زانستێ زمانی نینن. لێ دگەل ڤی چەندێ ژی ئەڤ زمانڤانە نەشیاینە د ڤەکۆلینێن خوەدا ب تەواوی خوە ژ ڤان هەر دوو بابەتان بدەنە پاش چونکی فۆنەتیك و واتاسازی ب تەواوکەرێن زانستێ زمانی دهێنە هژمارتن.

---

(۱) بۆ زانیاریێن پتر: (جین اچسون، ۱۳۸۰، ۹).

(۲) بۆ زانیاریێن پتر: (لئونارد بلومفیلد، زبان ترجمه علی محمد حق شنایی، چاپ اول، مرکز نشردانشگاهی، تهران، ۱۵۷، ۱۳۷۹).

ئەڤ دابەشکرنا نها دهێتە پەیرەوکرن و بەربەلاڤە ئەڤەیە کو زمان دابەش سێ ئاستان دبیت و هەر ئاستەك ژی ژ دوو پێکهاتان پێکدهێت وەکی د ڤێ هێلکاریێدا دهێتە دیتن:

ژبلی هەبوونا بیر و بۆچوونێن جودا ل سەر دیارکرنا ئاستێن زمانی، زمانڤان د ڤەکۆلینێن خوەدا ژ لایەکێ دنژیڤە رێك ناکەڤن واتە ((هندەك ژ سەریڤە (ئاستێ رستەسازی) بۆ خوارێ (فۆنۆلۆژی) دچن و هندەکێن دن بەروڤاژی ژ خوارێ بۆ سەریڤە دچن. ژبەر کو ئاستێن زمانی ب تەواوەتی چووینە د ناڤ ئێکراو تێکەل بووینە لەوا ب تنێ ل وی دەمی د وان ئاستان دگەهین دەمێ ب هەڤرا بن، لەوا گرنگ نینە د ڤەکۆلینێدا ژ کیڤە دەست پێ بکەین و بەرەڤ کیڤە بچین)). (محمد معروف فتاح: ۱۹۹۰ : ۵۱)

ژ لایەکێ دنڤە هەر ئەڤ تێکەلیە دناڤ ئاستاندا بوویە ئەگەر کو ئەم نەشێین ب تەواوی سنووری د ناڤبەرا ئاستاندا دیار بکەین ((چونکی دەنگێن زمانی د کەڤنە ژێر کاریگەریيا دارشتنان و دەنگ و دارشتن ژی دکەڤنە ژێر کاریگەریيا واتایێ. هەروەسان ئالوگوری هەیە د ناڤبەرا مۆرفۆلۆژی و سینتاکسێدا لەوا مۆرفۆلۆژی(پەیڤسازی) و سینتاکس ل ژێر ریزمانێ دهێنە باسکرن)). (محمد حسن عبد العزیز، ۱۹۹۱، ۲۵).

۱- ئاستێ دەنگی:

أ - فۆنەتیك:

فۆنەتیك ب تایەکێ زانستێ زمانی دهێتە هژمارتن کو د شێین بەروڤاژی تایێن دن کو تایبەتە ب زمانەکێ دیاریکریڤە ب تایەکێ گشتی بهژمێرین، چونکی دشیاندایە کو ڤەکۆلین و ئەنجامێن وێ بۆ زمانێن جیاواز بهێنە بکارهینان. فۆنەتیك زانستێ نیاسینا دەنگییە و د پیناسا فۆنەتیکێدا دشێین بێژین: ((زانستەکە کو ڤەکۆلینێ وان دەنگان دکەت یێن ژ لایێ مرۆڤیڤە دهێنە دروستکرن ب تایبەتی ئەو دەنگێن د ئاخڤتنێدا بکار دهینیت. هەروەسان فۆنەتیك پێکولێ دکەت هندەك شێوازان بۆ وەسفکرن، پۆلکرن و رێنڤێسا دەنگی پەیدا بکەت.)) (دیوید کریستال، ۱۳۸۲، ١٤) کەواتە فۆنەتیك پێکولێ دکەت ڤەکۆلین و وەسفا زانستییا دەنگێن زمانی بکەت، پێکولێ دکەت بزانیت کا دەنگێن زمانی چەوان دروست دبن؟ چ ئەندامەك د دروستکرنا واندا یێ پشکدارە؟ سرۆشتێ فیزیکییێ دەنگان چییە؟ چ هۆکارەکێ فیزیکی دبیتە ئەگەر کو دەنگەك ژ دەنگەکی دن جیاواز بیت؟ چەوان ژ ئاخڤتنکەری بۆ گوهداری دهێتە ڤەگوهاستن؟ و.... هتد. فۆنەتیك بۆ ب دەستڤەهینانا ڤان ئارمانجان پێکۆلێ دکەت مفای ژ زاراڤ و کەرەستێن زانستێن دن وەربگریت؛ بۆ نموونە، د شرۆڤەکرن و نیشاندانا چەواتیا کارکرنا ئەندامێن ئاخڤتنێ دا مفا ژ ئاناتۆمییا لەشی و لەشناسیێ دهێتە وەرگرتن، بۆ نیشاندانا چەواتییا ڤەگوهاستنا دەنگان مفا ژ زانستێ فیزیۆلۆژی دهێتە وەرگرتن و کەرەستێن ڤان زانستان بکار دهینیت.

پێدڤیاتیا بکارئانینا ڕێنڤێسا دەنگی:

ژ بۆ هندێ کو ئەنجامێن ڤەکۆلینێن دەنگسازی ب شێوەیەکی بهێنە نڤێسین کو ب تنێ ئێك ب لێڤکرن هەبیت، مە پێدڤی ب جورەکێ تایبەتێ ئەلفابێیان هەیە. ئەڤ کارە ژی ب ئەلفابێ یێن نها هەین ناهێتە ئەنجام دان، چونکی هەموو ڤان ئەلفابێیان کێماسی تێدا هەنە و ئەم ب هاریکاریا وان نەشێین هەموو هوورکاریێن ب لێڤکرنا وان توماربکەن (علی محمد حق شناسی، ۱۳۸۳، ۲۳). هندەك ژ کێماسێن ڤان ڕێنڤێسان:

۱- رەنگە ئێك دەنگ ب چەند هێمایان بهێتە نڤێسین؛ بۆ نموونە د زمانێ فارسیدا دەنگی[z]ب شێوێن ((ز))، ((ظ))، ((ذ)) و ((ض)) دهێتە نڤێسین. دزمانێ ئینگلیزیدا دەنگێ[i:]ب شێوێن ((ee))، ((ea))، ((eo))، ((ie)) و ((e)) دهێتە نڤێسین.

د زمانی ئینگلیزیدا: (see)، (machine)، (sea)، (people)، (field)، (pate)

د زمانی فارسیدا: (حوض)، (لذت)، (ظلم)، (زن)

۲- رەنگە چەند دەنگ ب ئێك هێما بهێنە نڤێسین؛ بۆ نموونە، د ئەلفابێیا فارسیدا دەنگێن [v]،[u]، [o]هەموو ب هێمایێ (و) دهێنە نڤێسین. د زمانێ ئینگلیزیدا دەنگێن [s] و [k] ب هێمایێ (c) دهێتە نڤێسین.

د زمانێ فارسیدا: (سوار)، (سود)، (تو)

د زمانی ئینگلیزیدا: (cat)، (receive).

۳- هندەك جاران چەند هێما پێکڤە بۆ نیشاندانا ئێك دەنگ دهێنە بکارئانین. د ئینگلیزیدا هێماییێن (c) و (h) پێکڤە دهێن و دەنگێ [ʤ] نیشاندەن. وەکی church.

٤- هندەك جاران دوو دەنگێن ل دویف ئێك، ب ئێك هێما دهێنە نیشاندان ، بۆ نموونە د ئینگلیزیدا پترا جاران دوو دەنگێن ل دویف ئێکێن [k] و [s] ب هێمایێ (x) دهێنە نیشاندان، وەکی box.

۵- هندەك جاران ئێك یان چەند دەنگەلەك د نڤێسینیدا ناهێنە نیشاندان. د زمانێ فارسی و عەرەبیدا دەنگێن [æ]، [e] و [ʊ] ل ناڤەڕاستێ وێنە نینە، وەکی:

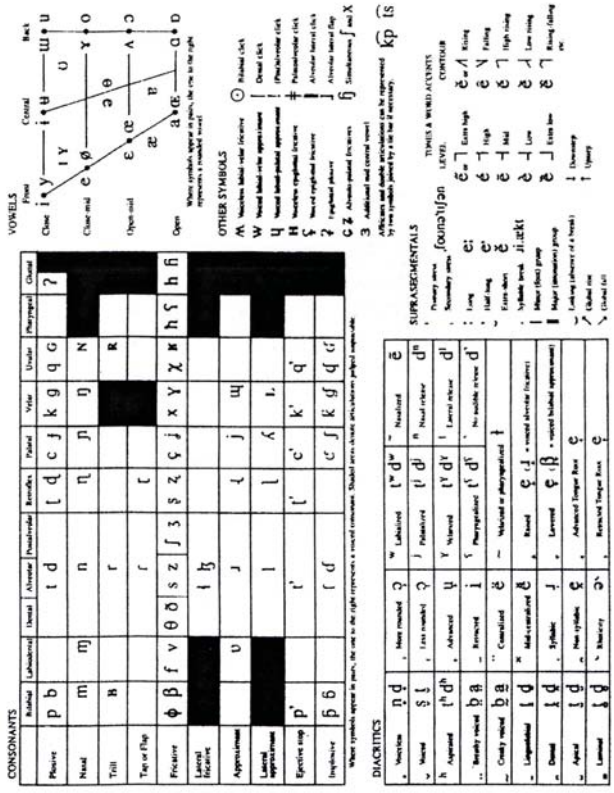
د زمانێ فارسی دا: (سر)، (مهر)، (دسر)

د زمانی عەرەبیدا: (ذهب)، (رفع)، (کتب)

٦- هندەك جاران هێمایێن نڤیساری نوونەراتییا چ دەنگەکی ناکەن، بۆ نموونە هێمایێن ((gh)) و ((k)) د پەیڤین ئینگلیزی یێن (thought) و (know) دا بهایێ دەنگی نینە و نوونەراتییا چ دەنگەکی ناکەن .(علی محمد حق شناسی، ۱۳۸۳ ، ۲۳ - ۲٤)

ئەلفابێیا دەنگییا جهانی IPA (International Phonetic Alphabet):

رێکخەراوا International Phonetic Association ژ لایێ هندەك دەنگناسێن ئەورۆپیڤە مینا (پل پاسی) ل سالا ١٨٨٦ ێ ب ئارمانجا خزمەتا دەنگسازیێ هاتییە دامەزراندن. ڤێ رێکخراوێ ل سالا ١٨٨٩ ێ ئەلفابێیا دەنگییا جیهانی (IPA) بەلاڤ کر کو نها ئەو ئەلفابێ هاتیە راستڤەکرن و بکار دهێت. (دیوید کریستال : ۱۳۸۲ : ۲۷)

ئەلفابێیا دەنگیا جیهانی (IPA)

د ڤێ ئەلفابێدا مفا ژ هێمایێن لاتینی هاتیه وەرگرتن و ئەگەر نیشانەك د لاتیندا نەبوویه ئەڤه هێمایەك هاتییه دروستکرن، دا نێزیکی هێمایێن لاتینی بیت. لێ ژ بلی ڤان هێمایێن سەرەکی هندەك نیشانێن لاوەکیژی هەنه کو بۆ نیشاندانا(خشوکی، گروڤری، کونسۆنانت و ... هتد) دهێته بکارئانین؛ بۆ نموونه:

c گروڤر (خر) = C^{w}	c ڕاکێشای = : C	کونسونانت = C
v خشووك = $v^{\sim}$	v ڕاکێشان = : V	ڤاول = V
c (هجایی) = C_{l}	c (کپ) = C_{o}	لایی = L
پڤدار = c^{h}	v هێزدار = $\acute{v}$	

(ویکتوریا فرامکین، ۱۳۸۰، ۹۱)

د خشتێ ژێرێ دا ئەو هێمایێن ژ ڕێنڤیسا (IPA) کو دڤێ پەرتووکێدا مفا ژێ هاتینه وەرگرتن، هاتینه نیشان دان:

k	ك	ɾ	ڕ	b	ب
g	گ	z	ز	p	پ
l	ل	ʒ	ژ	t	ت
L	ڵ	s	ش	dʒ	ج
m	م	ʕ	ع	t s	چ
n	ن	ɣ	غ	ħ	ح
h	ھ	f	ف	x	خ
w	و	v	ڤ	d	د
j	ی	q	ق	r	ر
				ʔ	ئ

u	وو	i	يـ
o	ۆ	I	أ
ʊ	و	e	ێ
ā	ا	æ	ـه

-لقێن فۆنەتیکیٚ:

بۆ ڤەکۆلین ل هەموو لایێن دەنگی، فۆنەتیك دابەشی سێ پشکان دبیت:

١- فۆنەتیکا دروستکرنێ

٢- فۆنەتیکا بهیستنێ

٣- فۆنەتیکا فیزیکی

١ - فۆنەتیکا دروستکرنیٚ:

پشکەکە ژ زانستێ فۆنەتیکێ کو ڤەکۆلینێ ل چەواتییا دروستکرنا دەنگێن گوتنێ ژ لایێ ئەندامێن ئاخڤتنێڤە دکەت. زاراڤێن وەسفی یێن ڤی بیاڤی پتر ژ پشکا فیزیۆلۆژی و ئاناتومییێ هاتینە وەرگرتن و هندەك جاران ژی ب فۆنەتیکا فیزیۆلۆژی ژی دهێتە نیاسین. هندەك ئامیرێن مینا (eletromygraphic) ڤەکۆلینێ ل پێك گەهشتنا زمانی و پەحنکێ دکەت و (پیڤەرێ هەوای یێ ئەلکترونی) رێژا هەواییٚ دناڤ دەڤی و دفنێدا دپیڤیت و (palatogram) بزاڤا ماسولکان ل دەمی ئاخڤتنێدا دپیڤیت. (دیوید کریستال، ١٣٨٢،١٢).

٢ - فۆنەتیکا بهیستنێ:

پشکەکە ژ زانستێ فۆنەتیکێ کو ڤەکۆلینێ ل وەرگرتنا دەنگان و هنارتنا وان بۆ میشکی و شرۆڤەکرن و پاراستنا وان د ناڤ میشکیدا دکەت، کەواتە گوهـ، دەمارێن بهیستنێ و میشکی رۆلێ خوە هەیە لەوا ڤەکۆلین لێ دهێتەکرن، لێ چونکی زانا د دەستنیشانکرن و پیڤانا وێ تووشی ئاستەنگان دبن لەوا ئەڤ پشکا فۆنەتیکێ ب هووری ڤەکۆلین لێ نەهاتیەکرن. (دیوید کریستال،١٣٨٢، ١٤).

٣ - فۆنەتیکا فیزیکی:

پشکەکە ژ زانستێ فۆنەتیکێ کو هندەك جاران ب فۆنەتیکا ئاکوستیك ژی دهێتە نیاسین. کو بریتییە ژ ڤەکۆلینا تایبەتمەندییێن دەنگێن گۆتنێ ل دەمێ ژ دەڤی بۆ گوهی دهێنە ڤەگوهازتن. ئەڤ زانستە پێدڤی ب شێواز و کەرەستێن تایبەت ب زانستێ ئەلکترونییە. ئەنجامدانا ڤەکۆلینەکا سەرکەفتی د ڤێ پشکێدا پێدڤی ب هەبوونا شارەزایی د بیاڤێن بیرکاری و فیزیکێدا هەیە. (دیوید کریستال، ١٣٨٢، ١٦).

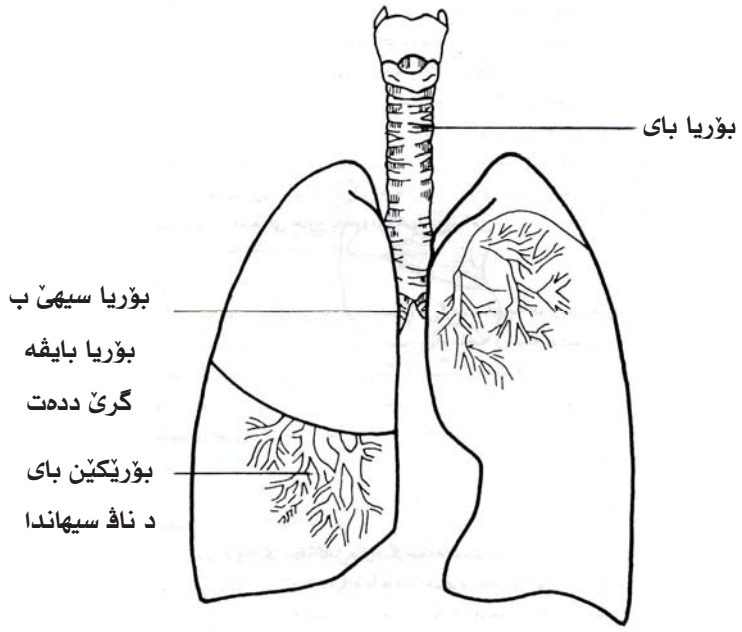
ژ ڤان هەر سێ پشکێن فۆنەتێکی پتر گرنگی ب فۆنەتیکا دروستکرنێ هاتیەدان، چونکی کێمتر ژ وانێن دن پێدڤی ب ئامیران هەیە. د فۆنەتیکا دروستکرنێدا گرنگی ب ئەندامێن ئاخڤتنێ دهێتە دان چونکی ئەڤ دەنگە ب هاریکاریا ڤان ئەندامان دهێنە وەسفکرن.

- ئەندامێن ئاخڤتنی:

هەر وەکی بەری نها مە گوتی فۆنەتیکا دروستکرنێ ڤەکۆلینێ ل چەواتییا دروستکرنا دەنگێن گوتنێ ژ لایێ ئەندامێن ئاخڤتنێڤە دکەت، لەوا دێ پێکولێ کەین ب کورتی ئەندامێن ئاخڤتنێ بدەینە نیاسین. ((ئەو ئەندامێن کو پشکداریێ د بەرهەمهینانا ئاخڤتنێدا دکەن ب ئەندامێن ئاخفتنێ organs of speech دهێنە نیاسین.)) (مهدی باقری، ١٣٨٤، ٩٥) ئەم دشێین ڤان ئەندامان ب ڤی رەنگی دەستنیشانبکەین:

١ - ئەندامێن هەناسەدانێ

ئەندامێن هەناسەدانێ بریتینە ژ هەر دوو سیهان کو وەکی ئیسفەنجینە، بەراسی کو سیە دکەڤیتە د ناڤ واندا و دوو (بۆرییێن بچووکێن هەوای) کو هەر دوو سیهان ب بۆریا سەرەکییا هەوایڤە گرێددەن. ئەڤ (بۆرییێن بچووکێن هەوای) ب خوە ژی دابەشی بوورییێن بچووکتر دبن و ل سەرانسەری سیهاندا بەلاڤ دبن. پێکهاتا دیوارێ سیهان ئیسفەنجیە کو ئەگەر قورمچیت جارەکا دن دشێت بزڤریتە ڤە دۆخێ بەرێ. (یدالله ثمره، ١٣٨٥، ١١).

ئەندامێن هەناسە دانێ

چونکی ژ وی هەواییێ ژ سیهان دەردکەڤیت د بەرهەمهینانا دەنگاندا مفا دهێتە وەرگرتن لەوا ئەڤ دەنگە ب دەنگێن سیهی یان هەناسەدانێ – palmonic دهێنە نیاسین، و چونکی ل دەمێ بەرهەمهینانا ڤان دەنگاندا هەوا ژ سیهان دەردکەڤیت ئەڤە ب (بۆ دەرڤە یان هەناسە بۆ دەرڤە - egressive) دهێنە نیاسین. پرانییا دەنگێن

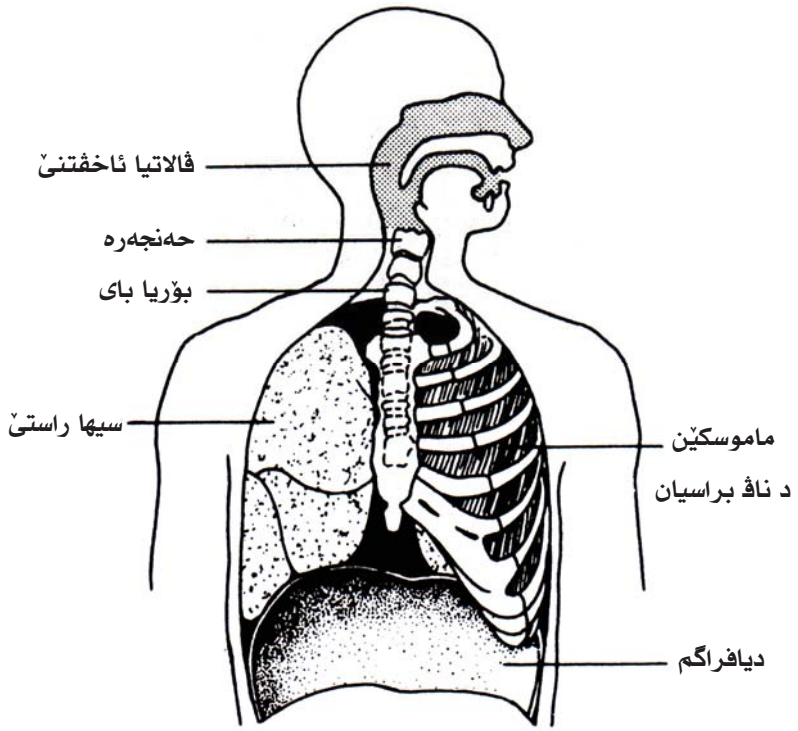
جیهانێ ب هاریکاریا ڤێ پرۆسێ دروستدبن. لێ د هندەك زمانداندا مفا ژ چەند پرۆسەیەکێن دن مینا(گرکانی - ejective)، (میتن - implosive) و (دەنگێ نچی - click) دهێتە وەرگرتن. واتە ل شوونا هەوایێ سیهان دشێین وی هەوایێ د ناڤ دەڤیدا بلڤینین. دەمێ هەوا ل شوونا دەرکەڤتنێ بۆ ژ ناڤدا دهێتە میتن ئەڤە ب دەنگێن (بۆ ناڤدا یان هەناسە بۆ نێڤ - ingressive) دهێنە نیاسین وەکی (دەنگێن میتنێ و نچێ) و دەمێ هەوایێ دناڤ دەڤیدا بۆ دەرڤە دهێتە هاڤێتن ب دەنگێن گرکانی دهێتە نیاسین. دەنگێن گرکانی (هاڤێتنا هەوای بۆ درڤەنە). دەنگێن میتنێ و گرکانی ب میکانیزما هەوایێ گلوتسێ دروست دبن و دەنگێن نچی ب میکانیزما هەوایێ پەحنکا نەرم دروستدبن. دەنگێن گرکانی د زمانێن رەسەنێن ئەمریکەی، ئەفریقەی و قەفقازیدا هەنە و دەنگێن میتنێ د زمانێن (هندی یێن سوورێن ئەمریکایێ و هەموو ئەفریقایێ و هند و پاکستانیدا هەیە و دەنگێن نچی ژی د زمانێن بانتویا باشوور[1] (وەکی خوسا، زولو، بوشمن[2] و خویخوییدا[3]) هەنە. (ویکتوریا فرامکین، ۱۳۸۰، ۵۱ - ۵۲).

۲ - دیافراگم - diaphragm

((پەردەیەکا مەزنا ماسۆلکەییە کو ڤالاتیا قەفەسا سینگی ژ زکی جودا دکەت)). (ولیام اگرادی، ج ۱، ۱۳۸٤، ۲۹) ئێك ژ میکانیزمێن سەرەکی ژ بۆ ژێك راکێشانا سیهان ل دەمێ هەناسەدانا ئارام و ئاخڤتنێ دیافراگمە. ئەڤ قورمچینە دبیتە ئەگەر کو دیافراگم بهێتە خوارێ و ڤالاتیا قەفەسا سینگی فرەهتر ببیت، میکانیزمەکا دن ژ بۆ فرەهبوونا ڤالاتییا قەفەسا سینگی ماسۆلکێن دناڤ ڤالاتیا پەراسیاندایە. قورمچینا ڤان ماسۆلکان دبیتە ئەگەرێ بلند بوونا پەراسیان و بۆ رەخی ژ دەرڤە دهێنە راکێشان، ب ڤی رەنگی قەبارێ ڤالاتییا قەفەسا سینگی پتر لێ دهێت. چونکی سیە ب دیوارێن ڤالاتییا قەفەسا سینگیڤە نووساینە ئەڤە سیە ژێك دهێنەراکێشان، دەمێ سیە ژێك دهێنە راکێشان هەوا دچیتە دناڤ سیهاندا. د هەناسەدانا ئارامدا دیافراگم د ڤی دۆخیدا دمینیت و سیە

(1) southern banto
(2) Bushman
(3) khoikhoi

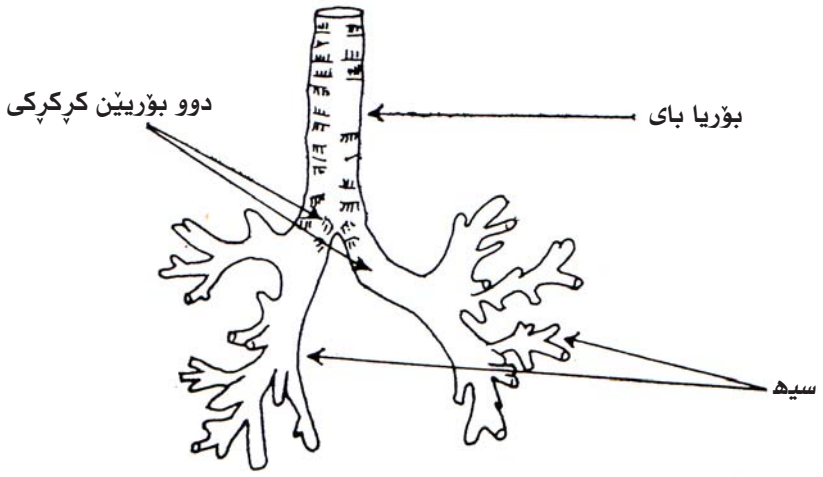
جارەکا دن هێدی هێدی قورمچن و هەوا ژێ دەردکەڤیت. لێ ل دەمێ ئاخڤتنێدا ئەڤە دیافراگم و پەراسی هەر چالاکن و ناهێلن هەوا ب لەز ژ سیهان دەربکەڤیت. ئەگەر هوسا نەبیت ئەڤە ئاخڤتن دێ ل دەستپێکی بلند بیت و ب دەرکەڤتنا هەوای ئەڤە دەنگی مرۆڤی نزم دبیت. (ادریان اکماجیان، ۱۳۸۲، ٦٨).

۳ – windpipe – **بۆریا هەوای**

سیە ب هاریکاریا دوو بۆریێن کڕکڕکی - (بۆرییێن بچووکێن هەوای) - ب بۆریا سەرکییا هەوایڤە هاتینە گرێدان . بۆریا سەرکییا هەوایژی ب گەوریێڤە هاتیە گرێدان. بۆریا سەرکییا هەوای ژ خەلەکێن ناتەواوێن کڕکڕکی دروست بوویە. ئەو خەلەك ژی ب هاریکاریا پێکهاتەکا ماسۆلکەیی ب هەڤدووڤە دهێنە گرێدان، پشکا ناتەواوا هەر

خەلەکەکا کڕکڕکی دکەڤیتە پشتێ واتە ئەو جهێ (بۆریا خوارنێ – oesophagus) د کەڤیتێ. کەواتە بۆریا سەرکییا هەوای ژبلی پشکا داویێ، بازنەییە. درێژاهییا بۆریا سەرکییا هەوای ژ وی جهێ ب (بۆرییێن بچووکێن هەوای)ڤە دهێتە گرێدان هەتا (حەنجەرێ)ێ نێزیکی (١١) سانتیمەترانە. (تیرا - قطر) وێ ژی دناڤبەرا ٢ هەتا ٢,٥ سانتیمەترانە. (یدالله ثمره، ١٣٨٥، ١٣)

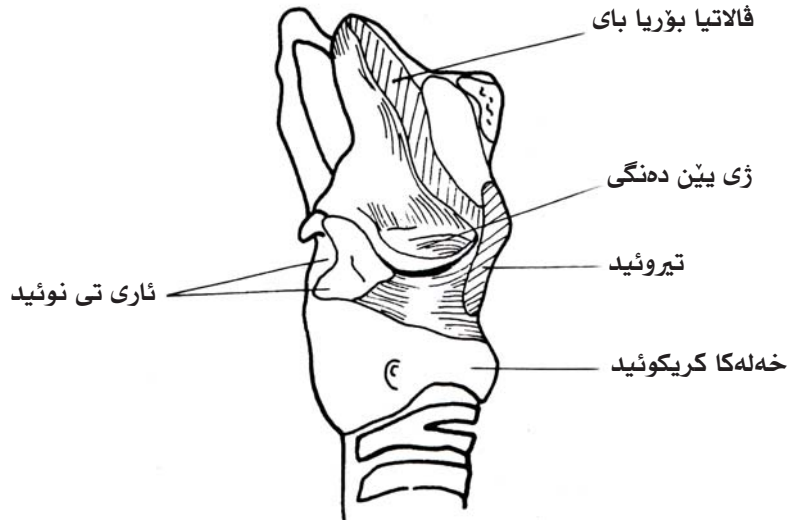

ئەندامێن هەناسەدانێ

٤ - حە نجەرە - largnx

هەواییێ کو ژ سیهان دەردکەڤیت ل حەنجەرێ تووشی بەرگرییێ دبیت. حەنجەرێ پێکهاتەکا ماسۆلکەیی و کڕکڕکی هەیە کو دکەڤیتە داویا پشکا سەرییا بۆریا سەرکییا هەوای. ئەڤ بەرگری و رێگرییا کو ل هەمبەر دەرکەڤتنا هەوای دهێتەکرن یا کۆنترۆلکرییە و ئەڤ کۆنترۆلکرنە ژی ب هاریکارییا ژییێن دەنگی – vocal cords دهێتە ئەنجام دان. (ادریان اکماجیان، ١٣٨٢، ٧٠). ((حەنجەرە ژ (٤) کڕکڕکان پێکدهێت و مینا سندوقەکا کڕکڕکیە کو تێدا هندەك پەردێن نازك بشێوێ ئاسۆیی هەنە و چونکی ئەڤ پەردەیە د دروستکرنا دەنگان – sound دا رۆلەکێ مەزن دبینن ب ژییێن دەنگی دهێنە

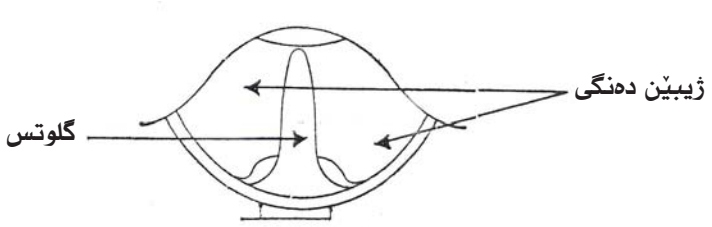
نیاسین.)) (مهدی باقری، ۱۳۸٤، ۹۷) یان دشێین بێژین کو ئەڤ ژیێن دەنگی مینا دوو لێڤین گەلەك نازکن کو ب شێوێ ئاسۆیی د کەڤنە د ناڤ حەنجەرێدا. ئەڤ دووراتییا د ناڤبەرا ڤان هەر دوو لێڤاندا ب (glottis) دهێتە نیاسین.

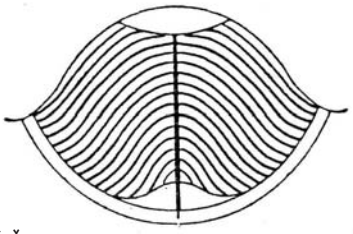
حەنجەرە

٥ - دۆخێن گلوتسێ:

دۆخێ کپی: دەمێ پەردێن دەنگی ژ هەڤ دوورن، هەوا راستەوخۆ ژ ناڤ گلوتسێ دەردکەڤیت. هەر دەنگەکێ کو ب گلوتسا ڤەکری دروست ببیت ب (کپ) دهێتە نیاسین. تو دشیێ تلا خوە دانییە سەر(حەنجەرا) خوە و هەست ب کپیا هندەك دەنگان بکەی واتە ل دەمی دروستبوونا وان هیچ لەرینەك ژ لایێ ڤان ژیێن دەنگیڤە دروست نابیت. (ولیام اگرادی، ۱۳۸٤، ۳۱).

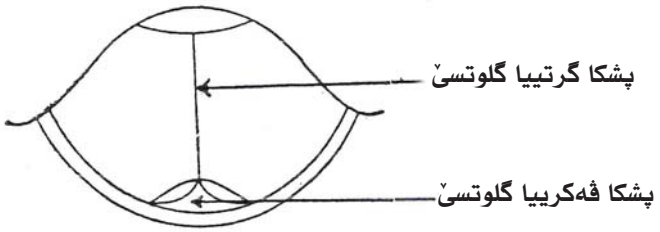

دۆخێ گڕی: دەمی ژیێن دەنگی نێزیکی هەڤ دبن، لێ قاییم پێکڤە نەنووسن، ئەو هەواییێ ژ ناڤ واندا دەرباز دبیت، دبیتە ئەگەرێ لەرینێ و ئەڤ دەنگێن کو ل دەمێ دروستبوونا وان لەرین هەبیت ب (گڕ) دهێنە نیاسین. (ولیام اگرادی، ۱۳۸٤، ۳۱)

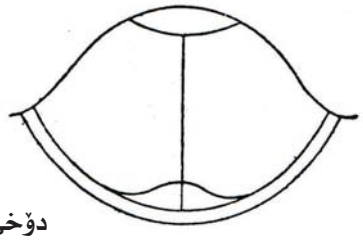

دۆخێ گڕساز

دۆخێ ئاهی: ل ڤی دەمی پشکەکا ژییان نێزیکی هەڤ دبن و پشکەکا دن ژ هەڤ جودا دمینن ب شێوەیەکی کو نیڤەکا گلوتسێ گرتیە و نیڤەکا دنژی ڤەکریە. د ئەنجامدا رێکا دەرکەڤتنا هەوای تەنگ دبیت و ل دەمێ دەرکەڤتنا هەوای ئەڤە ئەو هەوا ل دیواریێن پشکا ڤەکری دخشیێت و دەنگەکێ وەکی[H]دروستدبیت. ئەو دۆخێ کو گلوتس ل دەمێ دروستکرنا دەنگێ ئاهیدا تووشی دبیت ب دۆخێ ئاهی دهێتە نیاسن. (علی محمد حق شناسی، ۱۳۸۳، ٤۳).

دۆخێ گرتی: ل ڤی دەمی ژیی بتەواوی دگەهنە هەڤ و بۆ ماوەیەکی رێکا هەوا دگرن و رێکا دەرکەڤتنا هەوای ب تەواوی دهێتە گرتن، ژ ئەنجامێ فشارا هەوایێ کو ژ سیهان دەردکەڤیت ئەڤ ژییە ژێکڤە دبن و دەنگێ پەقینێ ژی دهێت، ئەو دەنگێ ب ڤی رەنگی دروست دبیت ب پەقیێ گلوتسی[•]دهیتە نیاسن، ئەم دبێژینێ هەمزە. (علی محمد حق شناسی، ١٣٨٣، ٤٤).

دۆخێ پەقی

ئەرکێ فیزیۆلۆژیێ ژییان رێکخستنا هەناسێ و داعوورانە برێکا ڤەبوون و گرتنێ. ئەرکەکێ دن یێ وان ئەوە کو ل دەمێ هەلگرتنا تشتەکێ گران، ب داییێخستن و رێگریکرن ژ دەرکەڤتنا هەوایێ سیهان، ناهێلیت قەفەسا سینگی تێك بشکێت (حق شناسی، ١٣٨٣، ٤١) چونکی ل دەمێ ئەم تشتێ گران ڕادکەین، ئەگەر ئەڤ رێگریە نەهێتەکرن ئەڤە هەوا ژ سیهان دەردکەڤیت و قەفەسا سینگی دێ قورمچیت و تێك

دشکێت . ژیێن دەنگییێن زەلامی ستوورتر و درێژترن ژ یێن ژنکان لەوا فریکانسا دەنگێ زەلامی کێمترە ژ یا ژنکێ، ب واتەیەکا دن دەنگێ زەلامی ستووترە و یێ ژنکێ نازکە. (یدالله ئمرە، ۱۳۸۵، ۱۵).

٦ - گەوری (قۆرگ) - throat :

ژ حەنجەرێ بۆ سەری هەتا دگەهیتە ڤالاتییا دفنێ ب گەوری دهێتە نیاسین، ئەم دشێین وێ دابەشی سێ پشکان بکەین:

أ - گەری

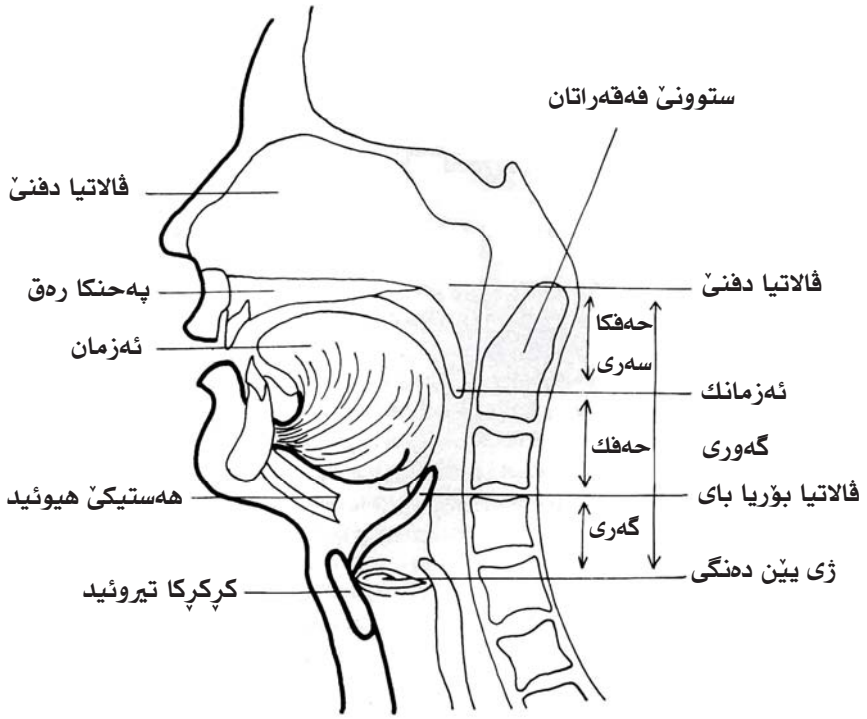
ئەو پشکە یێ کو ژێرییا وێ خەلەکا (کری کوئید) و ل ژوور یا وێ کرِکرِکا (هیوئید – hyoid)ـە. تلّێ وێیێ پشتێ ب دیواری فەقەراتانڤە و تلّێ وێ یێ پێشییێ ب (ئپی گلوتیس - epiglottis) یڤەیە. ئەڤ پشکە (5 cm)ـە و ب گەری دهێتە نیاسین. چونکی دیوارکێ پێشیێ یێ گەریێ ب هاریکارییا (ئیپی گلوتیس)ێ ب رِها زمانیڤە دهێتە گرێدان، لڤینێن زمانی دبیتە ئەگەرێ هندەك لڤینان ل دیواری گەریێژی .

ب - حەفك - pharynx :

ژ هەستیێ (هیوئید) هەتا ئەزمانکی ب (حەفك – pharynx) دهێتە نیاسین. درێژاهییا وێ (4 cm)ـە. حەفك ژ پێشیێ ب ڤالاتییا دەڤی یان ڤالاتییا دفنێ کو دکەڤیتە سەر ڤالاتییا دەڤیڤە، دهێتە گرێدان. دیواری پێشیێ یێ حەفکێ رها زمانییە و لەوا قەباری وێ ب پێشڤەهاتن یان پاشڤەچوونا زمانی دهێتە گوهۆرین.

ج - حەفکا سەری upper pharynx:

ژ ئەزمانکی بۆ سەری هەتا دگەهیتە ڤالاتییا دفنێ ب حەفکا سەری دهێتە نیاسین. ئەڤ پشکە نێزیکی(4cm)انە، لێ ب بەرز و نزم بوونا ئەزمانکی، درێژاهییا وێژی دهێتە گوهۆرین.

گەوری و دەڤ

لەرینا ژییێن دەنگی دبیتە ئەگەرێ لەرینا هەوایێ گەوریێ و ئەڤە دبیتە ئەگەر کو هێزا دەنگی پتر لێ بهێت و کاریگەریێ بکەتە سەر چەواتیا دەنگی. د راستیدا پەیوەندییا د ناڤبەرا ژییێن دەنگی و گەوریێ وەکی پەیوەندییا د ناڤبەرا تێلێن ڤیۆلۆنێ و لەشێ (کابلوخکێ) ڤیۆلۆنیێیە. دەنگێ ژ لەرینا تێلان دروستدبیت گەلەك کێمە و ئەڤ لەرینا هەوایێ لەشێ ڤیۆلۆنیێیە کو ڤی دەنگی ب هێز دئێخیت. (یدالله ثمره، ۱۳۸۵، ۱٦ - ۱۷).

- ئەندامێن ب لێڤکرنێ (درکاندنێ):

أ – ڤالاتییا دفنێ

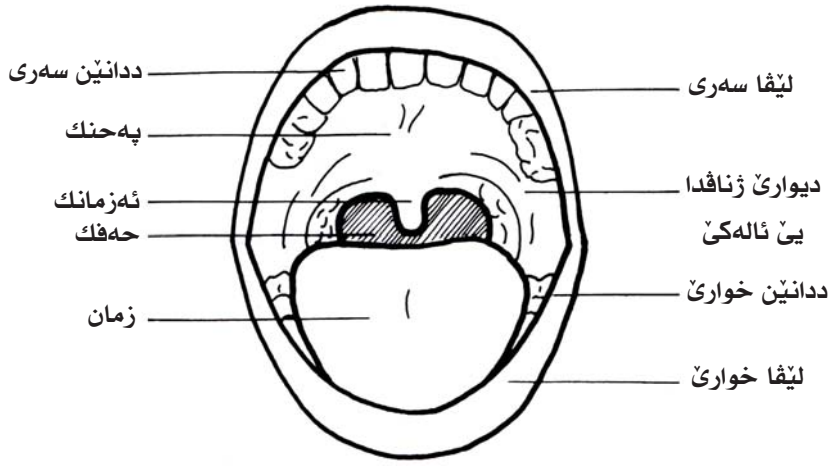
((ڤالاتییا دفنێ دکەڤیتە سەر گەوریێ. ڤالاتییا دفنێ ژ پێشیێ دگەهیتە هەر دوو کونێن دفنێ و ژ پاشیێ ژی دگەهیتە گەوریێ)) (یدالله شمره، ۱۳۸۵، ۱۷) ئەزمانك کو دکەڤیتە سەر ریکا هەر سێ ڤالاتییێن (دفنێ، دەڤی، حەفکێ)، رەنگە بەرز ببیت و ریکا دفنێ بگریت ل وی دەمی ڤالاتیا دفنێ رۆل د دروستکرنا دەنگان دا نینە. هەروەسان رەنگە نزم ببیت و ل وی دەمی ڤالاتییا دفنێ یا ڤەکریە و هەواینێ سیهان ژ وێرێ دەرباز دبیت. مینا دەنگێن [M] و [N] ل ڤی دەمی ڤالاتییا دفنێ ب رۆلێ خوە رادبیت، ئەڤ دەنگە ب دەنگێن دفنێ دهێنە نیاسین. (علی محمد حق شناسی، ۱۳۸۳، ٤٥).

ب - ڤالاتییا حەفکێ

دیوارێن ڤالاتییا حەفکێ دشێن قورمچن و ژێك بهێنە راکێشان، دەمێ دیوارێن حەفکێ و قورمچن، ڤالاتییا حەفکێ تەنگ دبیت، لەوا دەمێ هەواینێ ژ سیهان دەردکەڤیت، ب دیوارێن ڤالاتییا حەفکێ دخشیت. ئەو دەنگێن ب ڤی رەنگی دروستدبن ب دەنگێن خودان سیمایێ حەفکی دهێنە نیاسین؛ وەکی دەنگێن [ع] و [ح]. (علی محمد حق شناسی، ۱۳۸۳، ٤٦).

ج - ڤالاتییا دەڤی:

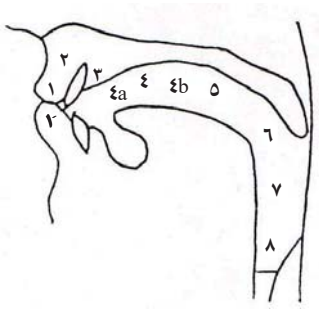
((ڤالاتییا دەڤی ژ پێشیێ دگەهیتە لێڤان و ژ پاشیێ دگەهیتە ئەزمانکی و ژ سەری ب پەحنکا دەڤی و ژخوارێ دگەهیتە لاما خوارێ و ژ رەخان ژی دگەهیتە دیوارکێن نافداییێن ئالەکان)) (یدالله ثمره، ۱۳۸۵، ۱۹) ئەم دشیێن ڤالاتییا دەڤی ب ڤی رەنگی دابەش بکەین:

(دەڤ)

١ - جهێن دروستکرنا دەنگان:

ئەم نەشیێن ل دویڤ ئەزمانی دەڤی دابەش بکەین چونکی گەلەکێ لڤوکە و شێوێ وێ دهێتە گوهۆڕین. ئەم ڤێ دابەشکرنێ دێ ل دویڤ بانێ دەڤی ئەنجامدەین، چونکی جێگیرە و شێوێ وێ ناهێتە گوهۆڕین. (علی محمد حق شناسی، ١٣٨٣، ٤٨)

جهێن ئاخافتنێ

١ و ١': دوو لێف
١' و ٢: لێف و ددان
٢ : ددان
٣ : پدوی
٣ و ٤a: پدوی - پەحنك
٤a و ٣: پەحنك - پدوی
٤a : پەحنکا پێشیێ
٤ : پەحنك
٤b : پەحنکا پاشیێ
٥ : پەحنکا نەرم
٦ : ئەزمانك
٧ : گەوری
٨ : گلوتسی

٢ - پەحنك:

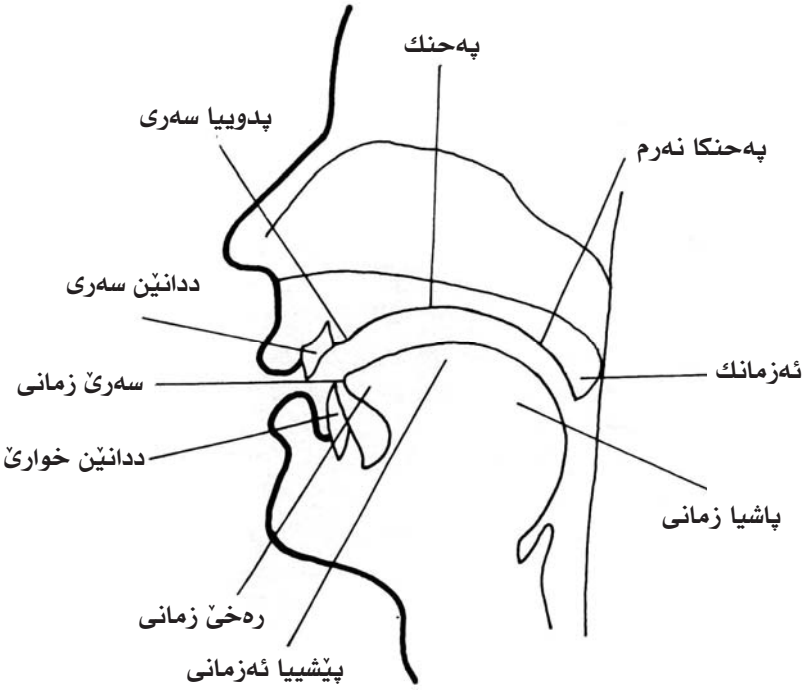
پەحنك يانژی بانێ دەڤی ژ پدیێن سەری هەتا ئەزمانکی دریژ دبیت. پشکا پێشیێ ب نافێ (پەحنکا رەق) هەستیکە و بێ لڤینە لێ پشکا پاشیێ ب نافی (پەحنکا نەرم) یا گوشتیە و لڤوکە. ئەم دشیێن بانێ دەڤی دابەشی (٤) پشکان بکەین:

١- پشت ددانێن سەری کو ئەم دبێژینێ پدی و دەڤەرەکا رەق و هەستیکییە.

٢- پەحنکا رەق ژ پدیێ دەست پێ دکەت و هەتا دگەهیتە پشکا گوشتییا بانێ دەڤی.

٣- پەحنکا نەرم، پشکا نەرم و گوشتییا بانێ دەڤییە و ژ پەحنکا رەق هەتا ئەزمانکییە.

٤- ئەزمانك کو زێدەگوشتەکێ نەرمە و دکەڤیتە داوییا پەحنکا نەرم. (یدالله ثمره، ١٣٨٥، ١٩ - ٢٠)

دەڤ

٣ - ئەزمان:

دابەشکرنا ئەزمانی پتر سەر خاترا ڤاولانە. د دروستکرنا ڤاولاندا ئەزمان ناگەهیتە بانێ دەڤی و ب تنێ هندەك جاران نێزیکی وێ دبیت. کەواتە ڤاول ل دویڤ وێ پشکا ئەزمانی ئەوا پشکداریێ د دروستکرنا وێدا دکەت دهێتە پێناسە کرن. (علی محمد حق شناسی ١٣٨٣ : ٥٠)

ئەم دشیێن ئەزمانی دابەشی ڤان پشکان بکەین:

١- سەرێ ئەزمانی tip of the tongue**، کو دکەڤیتە پشت ددانێن خوارێ.**

٢- رەخێ ئەزمانی blade of the tongue **کو دکەڤیتە ژێر دەڤەرا پدیێ.**

٣- پێشییا ئەزمانی front of the tongue **کو دکەڤیتە ژێر دەڤەرا پەحنکا رەق.**

٤- سەنتەری ئەزمانی - کو دکەڤیتە ژێر دەڤەرا نافەڕاستا پەحنکا رەق.

٥- پاشیا ئەزمانی back of the tongue **کو دکەڤیتە ژێر پەحنکا نەرم.**

٦- رها ئەزمانی یان باشتر بێژین پشکا داوییا پاشیا ئەزمانی، کو دکەڤیتە ژێر ئەزمانەکی و هەتا دیوارێ پێشیێ یێ حەفکێ دچیت. (یدالله ثمره ، ١٣٨٥، ٢٠)

٤ - ددان:

دوو رێزێن سەری و خوارێ هەنە، رێزا سەری جێگیرن و رێزا خوارێ ژبەر لاما خوارێ کو لڤوکە، دووراتی و جهێ وان ژ ئەندامێن سەرییێن ڤالاتییا دەڤی وەکی (لێڤا سەری، ددانێن سەری و بانێ دەڤی) دهێتە گوهۆڕین. (یدالله ثمره، ١٣٨٥، ٢٢) ددانان و ب تایبەتی ددانێن پێشی رۆلەکێ مەزن هەیە د دروستکرنا هندەك دەنگاندا، و هەر کێماسیەکا تێدا رووبدەت ئەڤە کاریگەریێ دکەتە سەر دروستکرنا ڤان دەنگان.

٥ - لێڤ:

شێوێ لێڤان ل دەمی دروست کرنا دەنگان کاریگەریێ دکەتە سەر سرۆشتێ وان دەنگان، لێڤژی رەنگە ڤان شێوان ب خوەڤە بگریت:

- **گڕوڤڕ: لێڤ بۆ پێشڤە دهێنە پالدان و گڕوڤڕ دبن. ل دەمێ دروستبوونا دەنگی [u] شێوێ لێڤان گڕوڤڕە.**
- **پان، لێڤ بۆ پاشیێ دهێنە پالدان و پان دبن؛ وەکی دەنگێ [i].**

- بەرزی و نزمی یا ئەزمانی:

ئەرزنك (لاما خوارێ) دشێت د تەوەرێ ستوونیدا بلقیت. ب لقینا ئەرزنکێ بۆ خوارێ ئەڤە ددانێن ژێری و ئەزمان بۆ خواری دهێنە راکێشان. د ئەنجامێ ڤێ لقینێدا دەڤ ڤەدبیت و زمان ژ بانێ دەڤی و ددانێن خوارێ ژ ددانێن سەری دوور دکەڤن . ل ڤی دەمی دووراتییا د ناڤبەرا زمان و بانێ دەڤی ب (بەرزی و نزمییا ئەزمانی) ب ناڤ دکەین. (علی محمد حق شناسی، ۱۳۸۳، ۵۲) ئەم دشێین ڤێ بەرزی و نزمیێ دابەشی (٤) پلەیان بکەین:

۱- ڤەکری: دەمێ ئەرزنك، زمان و ددانێن خوارێ، هندی دشیاندا هەیە، ژ بانێ دەڤی دوور دکەڤن، وەکی دەنگێ[â] و[æ] د زمانێ کوردیدا.

۲- دایێخستی: دەمێ ئەرزنك، زمان و ددانێن خوارێ، هندی دشیاندا هەیە، نێزیکی بانێ دەڤی دبن، وەکی دەنگێ: [u] و[i]د زمانێ کوردیدا.

۳- نیڤ ڤەکری: دەمێ ئەندامێن ناڤبری نێزیکی (۱) لسەر (٤) ا بەرزی و نزمییا ڤەکری هەبیت. وەکی ب لێڤکرنا [ɛ] د زمانێ ئینگلیزیدا و [e] و [o] د زمانێ کوردیدا.

٤- نیڤ دایێخستی:دەمێ ئەندامێن ناڤبری نێزیکی (۳) ل سەر (٤) بەرزی و نزمییا ڤەکری هەبیت. وەکی ب لێڤکرنا [e] و [o] د زمانێ ئینگلیزیدا و [ʊ] و [I]د زمانێ کوردیدا. (علی محمد حق شناسی، ۱۳۸۳، ۵۲).

- شێوێن دروستبوونێ:

((ئەو دۆخێ کو ئەندامێن ئاخفتنێ ل دەمێ دروستکرنا دەنگاندا ب خوەڤە دگرن ب شێوێ دروستبوونێ دهێتە نیاسین.)) (علی محمد حق شناسی، ۱۳۸۳ ، ۵۳) شێوێن سەرەکی ئەڤەنە:

۱ - پەقی:

پێدڤی ب راوەستانا تەواوا هەوایە ل جهەکی د ناڤ دەڤیدا و فشارەکا هەوای ل پشت بەربەستێ دروست دبیت، دەمێ ئەو بەربەستا هەوای نەمینیت و رێ ڤەبیت ئەڤە دەنگەکێ وەکی پەقینێ دروستدبیت.

دەنگی [p] و دەنگێ [b]. (لرت تاد، ۱۳۷۵، ۲۵)

۲ - خشووك:

دەمێ ل جهەکێ دروستبوونا دەنگان، دوو ئەندام نێزیکی هەڤ ببن و بۆ ماوەیەکی رێکا دەرباز بوونا هەوای تەنگ بکەن ئەڤە ئەو هەوا ب رەخێن وان ئەندامان دخشیت و دەنگێ وەکی لێخشینێ دروستدکەت، وەکی [s] و [z]. (علی محمد حق شناسی ،۱۳۸۳، ۵۵).

۳ - دفنێ:

دەمێ ئەزمانك رێکا ڤالاتییا دەڤی دگریت و پەحنکا نەرم نزم دبیت ئەڤە هەوا ژ دفنێ دەرباز دبیت. وەکی دەنگێن [m] و [n] (لرت تاد، ۱۳۷۵، ۲۶).

٤ - هەژووك:

د دروستبوونا ڤان دەنگاندا چەند جارەکان ل دویڤ ئێك بە تەواوی رێك ل هەوای دهێتە گرتن و چەند جاران زمان و ئەندامەکێ ئاخفتنێ دناڤ دەڤیدا ڤێکدکەڤن. (لرت تاد، ۱۳۷۵، ۲۵) وەکی دەنگێ [r].

٥ - لازمانی:

هەر گاڤا پشکەکا زمانی ب ئێك ژ ئەندامێن دروستکرنا دەنگان ڤە بنووسیت ب شێوەیەکی کو رێکا دەرباز بوونا هەوای بتنێ ل ناڤەڕاستێ بهێتەگرتن و ژ رەخان هەوا دەرباز ببیت، ئەڤە ب دەنگێن لایی دهێنە نیاسین. وەکی [l]. (علی محمد حق شناسی، ١٣٨٢، ٥٤)

٦ - پەقی و خشووك:

تێکەلەکە ژ دەنگێن جیاواز، ل دەستپێکێ راوەستانەکا تەواو وەکی دەنگێن پەقی دروستدبیت و پاشی هێدی هێدی ژێك ڤەدبیت و هەوا ژ دەرباز‌بوونێ وەکی دەنگێن خشووك ب ئەندامێن پشکدار دخشیێت. وەکی دەنگێن [ʧ] و [d3]. (لرت تاد، ١٣٧٥، ٢٦).

٧ - نەخشووکی (نیمچە ڤاول - نیمچە کونسۆنانت):

هەر گاڤا دوو ئەندام هند نێزیکی هەڤ ببن کو سرۆشتێ دەنگییێ دەنگەکی بهێتە گوهۆڕین لێ نەبیتە ئەگەرێ (پەقینێ، خشینێ، هەژینێ، لایی و پەقین و خشینێ) ئەڤە ب نیمچە کونسۆنانت دهێنە هژمارتن، وەکی [w]، [j].

- کونسۆنانت و ڤاولێن زمانێ کوردی

ب ڤی رەنگی ئەم دشێین دەنگێن کونسۆنانتێن زمانێ کوردی دڤی خشتەیدا نیشان بدەین:

م. خشتێ ڤاولان

A, E, I, O, U, Û, Ê, Î		ڕێز		
		پێشی	ناڤەراست	پاشی
ڕادێ بەرزی و نزمیێ	ژووری	i یـ		u وو
	ناڤەراست	e یێ	ʊ و ɪ	o ۆ
	ژێری		æ ـە	ā ا

خشتێ کۆنسۆنانتان:

	لێڤی		لێڤ ددانی		ددانی		دووڵی		پەو - پەحنك		پەحنکا نەرم		ئەزمانك		گەوری		ژێی	
	گڕ	گب	گڕ	گب	گڕ	گب	گڕ	گب	گڕ	گب	گڕ	گب	گڕ	گب	گڕ	گب	گڕ	گب
پەقی																		
خشووك																		
پەقی - خشووك																		
دفنێ																		
لازمانی																		
هەژك																		
شێوە بزوین																		

ئەڤا ل ڤێرێ د پشکا فۆنەتیکێدا پیدڤییە ئەم بێژین ئەڤەیە کو ئاخڤتن پرۆسەیەکا زنجیرەییە، واتە دەنگ ئێك ل دویڤ ئێك دهێنە دەربڕینی و وەکی زنجیرەیەکێنە، زمانڤان بۆ هندێ ڤەکۆلینێ ل زمانی بکەن ئەڤە ڤێ زنجیرا ئاخڤتنێ کەرت (پرت پرت) دکەن، ب ڤی رەنگی کەرتی segmental - ئەو یەکەنە کو دکەڤنە بەر کەرتکرنێ و زمانڤان ب هووری وان وەسفدکەن و دابەش دکەنە سەر کۆنسۆنانت و ڤاولان، لێ هندەك یەکەیێن دن هەنە کو ژبەر هندەك ئەگەران ناهێنە کەرتکرن، مینا ((د ئێك دەمدا ب هاریکاریا پتر ژ ئێك یەکەیا کەرتی دروست دبن، هەروەسا جهێ وان د ناڤ زنجیرا ئاخڤتنێدا دهێتە گوهۆڕین)). (علی محمد حق شناسی، ۱۳۸۳، ۱۲۱) ئەڤەژی ب ناکەرتی superaseqmental - دهێنە نیاسین و بریتینە ژ (ئاواز، هێز، تۆن، راوەستان). کەواتە ڤەکۆلین ل کەرتی و ناکەرتییان ئەرکێ فۆنەتیکێیە. لێ دەمێ ناکەرتی د زمانەکێ دیارکریدا ڤەکۆلین لێ دهێتەکرن دچنە د ناڤ بواری فۆنۆلۆژیێدا، لەوا ئەم ناکەرتییان د ناڤ فۆنۆلۆژیێدا باسی دکەین.

ب - فۆنۆلۆژی:

فۆنۆلۆژی ب ڤی رەنگی ژ فۆنەتیکێ دهێتە جوداکرن کو د فۆنۆلۆژییدا ڤەکۆلین ل یاسا و سرۆشتێ زمانێ دیارکری دهێتەکرن؛ بۆ نموونە، د فۆنەتیکێدا دیاردا هێز ب شیوەیەکێ گشتی دهێتە دیارکرن و پێکول دهێتەکرن بزانیت کا سرۆشتی وێ چییە؟ د دروست بوونا وێدا چ رووددەت؟ د چ یەکەیەکێدا دەردکەڤیت؟ لێ د فۆنۆلۆژییدا ڤەکۆلین ل هندێ دهێتە کرن، دا کو بزانیت ئەرێ د ڤی زمانیدا هێزێ رۆل هەیە یان نە؟ هەروەسان یاسایێن وێ چنە و ... هتد. کەواتە دشێین بێژین ئامانجا فۆنۆلۆژیێ ڤەکۆلینە ل دەنگان تا وەکو بهێتە زانین کا هەر دەنگەکی چ ئەرکەك هەیە، کیژ دەنگ ئەگەر هات و د ناڤ پێکهاتەیەکا دەنگی یا دیارکریدا ل جهێ دەنگەکێ دن بکارهات ئەڤە دبیتە ئەگەرێ گوهۆڕینا زمانی (وەکی گوهۆڕینا واتایێ)، کیژ دەنگ ئەگەر هات و ل جهێ دەنگەکێ دن هاتە بکارهینان هیچ گوهۆڕینەکێ دروست ناکەت، دەنگ ل دویڤ چ یاسایەکا زمانی رۆنانەکێ پێك دئینن و یەکەیەکا مەزنتر وەکی بڕگێ و پەیڤێ و ... هتد پێك دینن، چ رۆنانەکا دەنگی رێ پێ دهێتە دان و چ رۆنانەك د زمانێ دیارکریدا رێ پێ ناهێتە دان و ئەڤ یاسایە کیژکن. (علی محمد حق شناسی ، ۱۳۸۳ ، ۱۷۹) ب ڤی رەنگی دشێین بێژین کو بابەتێ فۆنۆلۆژیێ دیارکرنا سیستەمێ دەنگییێ زمانێ دیارکرییە و ڤەکۆلینێ ل ئەرکێ دەنگێن زمانێ دیارکری دکەت، کەواتە فۆنۆلۆژی تایبەتە و هەر زمانەکی یاسایێن فۆنۆلۆژییێن تایبەت ب خوە هەنە.

بەری نها مە باسی کەرتی و ناکەرتییان کر لەوا د فۆنۆلۆژییدا د بیاڤێ ڤەکۆلین ل یەکەیێن کەرتیدا پێکولێ دکەین، کو فۆنیم و ئەلەفۆنێن ڤان فۆنیمان دیاربکەین، بڤی رەنگی((فۆنیم ئەو دەنگن کو خودان ئەرکێ زمانینە، واتە ئەو دەنگێن کو دبنە ئەگەرێ گوهۆڕینا واتایێ د ناڤبەرا پەیڤێ و مۆرفیمێدا و ب رێکا سیمایێن دەنگێ بنەرەتی ژ دەنگێن دنێن زمانی دهێنە جودا کرن.)) (محمد شکوة الدینی، ۱۳۷٤، ۲۸ – ۲۹) کەواتە فۆنیم ئەو دەنگە کو دبیتە ئەگەرێ گوهۆڕینا واتایێ د پەیڤاندا و ئاخڤتنکەر ئاگەهداری ڤێ تایبەتمەندییا فۆنیمێنە. د زمانیدا ئەڤ فۆنیمە ب هاریکاریا جووتان دهێتە دیارکرن و هەر زمانەکی ژمارەیەکا دیارکری ژ فۆنیمان بکاردهینیت، د

نڤێسینێدا بۆ فۆنیمێ وێنە هاتیە دانان و دکەڤیتە د ناڤبەرا / / دا، بۆ دەستنیشانکرنا فۆنیمان ژی پێدڤیە ڤان خالان ل بەر چاڤ بگرین:

۱- بچووکترین پارچەیە د پەیڤێدا، کو واتانینە.

۲- هەست ب هەبوونا وێ دهێتە کرن.

۳- ب گوهۆڕینا وێ د گەل فۆنیمەکا دندا واتا پەیڤێ دهێتە گوهۆڕین.

لێ ((هەر فۆنیمەکێ ب کێمیڤە ئەلەفۆنەك هەیە، بێ گومان زوربەیا فۆنیمان دوو یان سێ و بگرە پتر ژی هەنە)) (محمد معروف فتاح، ۱۹۹۰ ، ٦٥)، ئەلەفۆن ژی بریتیە ژ شێوێن جودا جودایێن ئێك فۆنیم واتە ((شێوە و جهێ دروستبوونا ئەلەفۆن و فۆنیمان وەکی ئێکە لێ ل گەل ڤان لێکچوونێن بنەرەتی ژی ژ لایێ درستبوونێڤە هندەك جیاوازی هەنە لێ ئەڤ جیاوازیە هند کوور نینن کو بشێن ناسناما دەنگییا وان بگوهوریت.)). (یدالله ثمره ، ۱۳۸۵ ، ۲۸ - ۲۹) بۆ نموونە، ئەگەر مە بڤێت جیاوازییا دروستبوونا دەنگێ [چ] ل دەڤ کەسەکی و د دۆخێن جیاواز دا باس بکەین یانژی جیاوازییا [چ] ێ دناڤ دیالێکتێن کوردیدا باسی بکەین، ئەڤە ل وی دەمی دێ ژمارا [چ] ان ژ سنووری هژمارێ دەرکەڤیت، لەوا ئەم وان دەنگان کو نەشێن ببنە ئەگەرێ گوهۆڕینا واتایێ ب ئەلەفۆن ناڤ دکەین و وێنەی بۆ نادانین، بۆ نموونە:

	سڤك	قەلەو
ت	تەشت	طه شت
س	سال ، ماست	صال ، ماصت
ز	زەند	ضه ند

ل ڤێرێ (ت، س، ز) یا نموونا ئێکێ و (ط، ص، ض) یا نموونا دووێ ب ئەلەفۆن دهێنە هژمارتن. زانا فۆنیمێ وەکی خێزانەکێ ژ ئەلەفونان دزانن کو د ڤێ خێزانێدا

هەموو ئەندامان لێکچوونەکا خێزانی ل گەل هەڤدوو هەیە (ام . کی . س . مل . موان، ١٣٧٣، ٦٢) واتە ئەگەر فۆنیمێ ب یەکەیەکا سەرەکی دانین ئەڤە خودان سیمایەکێ سەرەکیە، ئەلەفۆنێ ژی سیمایێ تایبەت ب خوە هەیە لێ هەر دچیتە د ناڤ خێزانا وێ فۆنیما سەرەکیدا چونکی هەر دووك د سیمایێ سەرەکیدا هەڤپشکن و د هندەك سیمایێن مینا (پڤ دار، داخستنی) دا ژ هەڤ جودا دبن؛بۆ نموونە:

/p / $[p^h] \longrightarrow / \text{———} ٧ \longrightarrow$ پاك $[p^h\ \bar{a}\ k]$

$[p] \longrightarrow / \text{———} \# \longrightarrow$ چەپ، تەپ $[ʧ\ æ\ p], [t\ æ\ p]$

$[P^{ˀ}] \longrightarrow / \text{——} C_{v1} \longrightarrow$ چاپکرن $[ʧ\ \bar{a}\ p^{ˀ}\ k\ I\ r\ I\ n]$

$[\underset{ˍ}{P}^{ˀ}] \longrightarrow / \text{——} C_{vd} \longrightarrow$ چەپڵە $[ʧ\ æ\ p^{ˀ}\ k\ L\ æ]$

(عبد المجيد رشيد احمد، ٢٠٠٦ - ٢٠٠٧)

- رۆنانا فۆنۆتاکتیکی:

هەر زمانەکی سیستەمێ فۆنۆتاکتیکێ خوە هەیە لەوا ئەڤ پشکا فۆنۆلۆژیێ پێکولێ دکەت ڤی سیستەمی دەستنیشان بکەت واتە پێکولێ دکەت ((چەواتیا ڕێزکرن و پێکڤەنووسانا ڤاول و کونسۆنانتان د ناڤ پێکهاتا برِگێ دا)) دەستنیشان بکەت (مهدی مشکوه الدینی : ١٣٧٤ : ١٠٩)، واتە برِگە د زمانەکێ دیارکریدا چەوان پێك دهێن، چ یاسایەك هەیە و ڕێ پێ هاتیە دان کو ئەڤ فۆنیمە ب ڕەخ هەڤڤە ڕێز ببن. بۆ ڤەکۆلین ل برِگێ ژی دوو ڕێك هەنە:

١ - شێوێ فۆنەتیکی:

بڕگە کومەکا دەنگانە کو د ناڤ پەیڤێدا ب لێڤکرنەکا بەرز هەبیت و گوهدار ب ئاشکەرایی هەست ب ڤێ ب لێڤکرنا بەرز بکەت و بشێت ل دویڤ ئەو سنووری کو د پەیڤێدا هەیە ژ بڕگێن دن بهێتە جوداکرن ئەڤە ژ لایێ ب لێڤکرنێڤە، ژ لایێ فیزیکی ژیڤە، بڕگە ل دویڤ چڕی و درێژییا لەرێنی دهێتە دەستنیشانکرن. (دیوید کریستال، ١٣٨٢، ٢١٤ - ٢١٥) ل ڤێرێ ئەو یاسایێن کو بۆ برگێ هاتینە دانان گرێدای زمانێ دیارکری نینن، بەلکو ب شێوەیەکێ گشتی وەردگریت و وەسان دهێتە چاڤەرێ کرن کو ب کێر هەموو زمانان بهێت، لەوا کێماسییێن مەزن تێدا هەنە چونکی چ جاران نەشێت ب تەواوی سنووری بڕگێ دەست نیشان بکەت، بۆ دیارکرنا بڕگێ ژی د شێوێ فۆنەتیکیدا دوو تیۆر هەنە:

١- تیۆرا دەرکەفتنا دەنگی

٢- تیۆرا نەبز (محمد معروف فتاح، ١٩٩٠، ٧٣ - ٧٦)

دەستنیشانکرنا بڕگێ د ڤی شێوەیدا مە ناگەهینیتە ئەنجامان و ئەو یاسایێن کو دهێنە دەستنیشانکرن ژی پەسەندی و ڕێکەڤتنەکا تەواو ل سەر نینە و ژ کەسەکی بۆ کەسەکێ دن و ژ دۆخەکی بۆ دوخەکێ دن دهێنە گوهۆڕین.

٢ - شێوێ ئەرکی یان فۆنیمیکی:

ل ڤێرێ ((بڕگە کومەکا دەنگانە کو فۆنۆتاکتیکا وی زمانی سنووری وێ دیار دکەت.)) (محمد معروف فتاح، ١٩٩٠، ٧٦) واتە بڕگە بریتیە ژ ڤاولەکێ و کۆسنۆنانتەکێ یان چەند کۆسنۆنانتەکان، ب ڤی رەنگی بڕگە ژ لایێ ئەرکی و فۆنیمیکیڤە ژ زمانەکی بۆ زمانەکێ دن دهێتە گوهۆڕین و بەروڤاژی شێوێ فۆنەتیکی پێکولا دانانا پێناسە و یاسایێن گشتی ناکەت. د گەلەك زماناندا هەر بڕگەکێ ڤاولەك هەیە لەوا ژمارا بڕگان یەکسانە ل گەل ژمارا ڤاولان.

فۆنۆتاکتیکا زمانێ کوردی ڤان جورە برگان دەستنیشاندکەت[1]:

۱- ئەگەر (ئـ) و(i̇) ب فۆنیم بهێنە هژمارتن، ل وی دەمی ڤان جورە برگان دەستنیشان دکەت:

1 – cv [bo]

2 – ccv [xwe]

3 – cvc [kæw]

4 – cvcc [dæst]

5 – ccvc [xwær]

6 – ccvcc [stIng]

---

(۱) نێرینەکا دن هەیە کو هەمزە (ئـ) و (i̇)د زمانێ کوردیدا ب فۆنیم نادانیت، ئەوژی ژ بەر ڤان ئەگەران:

أ – دەنگێ (ئـ):

۱– ب تنێ ل دەمێ ڤاول ل دەسپێکا پەیڤێ بهێت، دەنگێ هەمزە (ئـ) دروست دبیت ،چونکی د درکاندندا ڤاولێدا دەڤ ڤەکریە و هەوا بێ بەربەست ژ دەڤی دهێتەدەر، ژبەر هندێ ئەگەر ڤاول کەڤتە دەسپێکا پەیڤێ پێدڤی ب بەربەستەکێ هەیە ، دا کو ئەوی هەوای بگرت، ئەگەر نە بەری هندێ، کو ئاخڤتنکەر دەست ب درکاندنا پەیڤێ بکەت، زڕبەیا هەوای ئەوێ ژ سیبان دهێت، دێ هێتە ژ دەرڤە و کریارا تەواوکرنا ئەوێ پەیڤێ دێ گران بیت، ئەڤ دیاردە د زمانێن دنژیدا هەیە.

۲– پەیدابوونا هەمزێ (ئـ) ل بەری ڤاولا دەستپێکا پەیڤێ، د زمانێن دنژیدا هەیە و دیاردەکا فۆنەتیکییە نەکو فۆنۆلۆجییە و ئەگەر ئەم نموونێن کوردی ب پیتێن لاتینی بنڤێسین پێدڤی ب هەمزێ ناکەت وەکو د نموونا (ئێرە – ĕre) دا دیار دبیت. (عەبدوللا حوسێن رەسول، ۲۰۰٤، ۲ –– ۳).

ب – دەنگێ (i̇):

۱– ژ بەرکو هەمی دەمان ڤاول گرن و چ جاران کپ نابن، لێ بزرۆکە دمینیتە سەر ئەوان هەر دوو دەنگێن د گەلدا دهێن ، ئەگەر هەر دوو دەنگ کپ بوون وەکو هەر دوو دەنگێن ، پەیڤێن (کش، پڤ، کپ...)، ل وی دەمی بزۆکە (i̇) دێ کپ بیت، بەلێ ئەگەر ئەو هەر دوو دەنگە گربوون. وەکو هەر دوو دەنگێن پەیڤێن (من، ژن، بن...)، ل وی دەمی بزۆکە (i̇) دێ بیتە دەنگەکێ گر، ژ بەر هندێ مەرجێ فۆنیمێ ل سەر پەیرەو نابیت. چونکی فۆنیم یان گرە یان کپە.

۲– د برگێدا هندەك جاران بزرۆکە وەکو دەنگەکێ ئارەزوومەندە، واتە پەیدادبیت یان پەیدانابیت. بۆ نموونە ئەگەر هەر ئێك ژ پەیڤێن(جوان، شوان.....هتد) ب ئێك برگە بدانین، ل وی دەمی بزرۆکە پەیدانابیت، بەلێ ئەگەر هەمان پەیڤان بکەینە دوو برگە، ل وی دەمی بزرۆکە دێ پەیدابیت وئەڤەژی ل گەل سیمایێ بزرۆکێ ناگونجیت.

۳– دانان و نەدانان بزرۆکێ نابیتە ئەگەرێ گوهۆڕینا واتا پەیڤێ، ژ بەر هندێ ئەڤ دەنگە فۆنیم نینە و دیاردەکا فۆنەتیکییە. (عەبدوللا حوسێن رەسول، ۲۰۰٤، ٤–٥).

کەواتە ل دویڤ ڤێ نێرینێ:

١- ڤۆنیما ئێکێ کۆسنۆنانتە.

٢- بەری (V) ێ پڕ ژ دوو (C)ان ناهێن.

٣- پشتی (V) ێ پڕ ژ دوو (C)ان ناهێن.

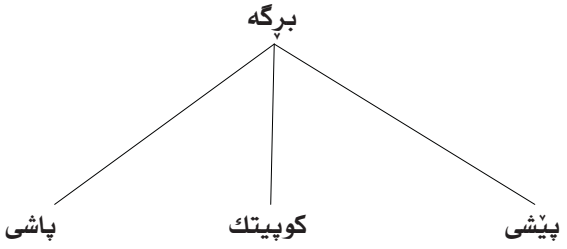
٤- بڕگە بێ (V) دروست نابیت.

٥- ڤاول ل دەستپێکا بڕگێ ناهێت.

٦- دوو ڤاول پێکڤە ناهێن.

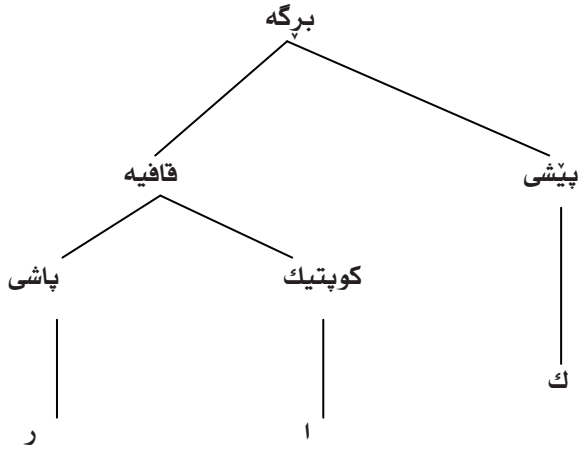
بڕگە ژ سێ پشکان پێك دهێت واتە (پێشی، کوپیتك و داوی)؛ بۆ نموونە، دوو بڕگێن (کاروان) هەر سێ پشکێن بڕگێ تێدا هەنە لێ بڕگێن (تەنا) پشکا داوییێ نینە. مە د کوردیدا بڕگە نینە کو پشکا پێشیی و کوپیتك تێدا نەبن هەر وەسان بڕگە د کوردیدا نینە کو کوپیتك کۆنسۆنانت بیت. (محمد معروف فتاح، ١٩٩٠، ٧٣ - ٧٦) واتە کوپیتك هەموو جارێ ڤاولە.

پێشیا بڕگێ دشێت ئێك یان دوو کۆسنۆنانت هەبن و پاشیا بڕگێ ژی دشێت نەبیت یانژی ئێك یان دوو کۆنسۆنانت بیت، د ڤی وێنەیدا پشکێن بڕگێ هاتینە نیشاندان:

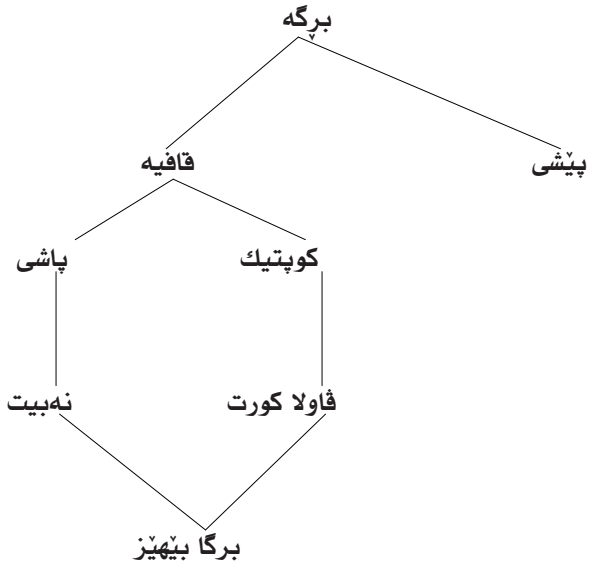

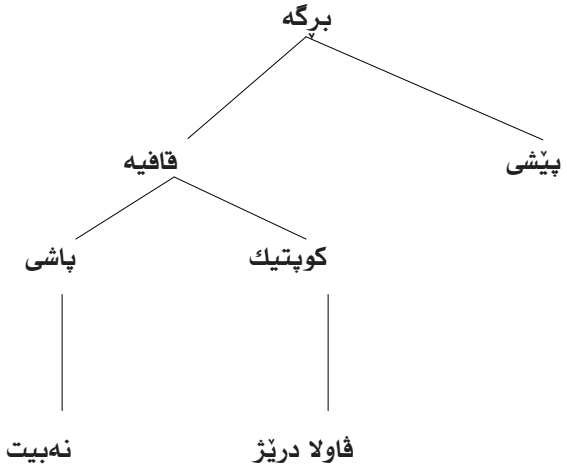
پێشیا بڕگێ ب هێزترە ژ پاشیا بڕگێ واتە بلندییا دەنگی ژ پێشییێ بۆ پاشییێ کێم دبیت ب ڤی رەنگی کۆنسۆنانتا پێشییێ ب هێزترە و خۆراگرترە ژ کۆنسۆنانتا پاشییێ، لەورا زۆربەیا تیۆران ژ ئەنجامێ ڤێ هێزا مەزنا پێشیا بڕگێ جورە سەربخۆییەکا پتر

ددەنە ڤێ پشكا برگێ و وەكی یەكەیەكێ دەستنیشاندكەن و كوپیتكێ و پاشیێ ب یەكەیەكا دن دزانن و ب (قافیە) ناڤ دكەن. (ام . كی . سی . مك موان، ۱۳۷۳، ۹۸) ب ڤی رەنگی:

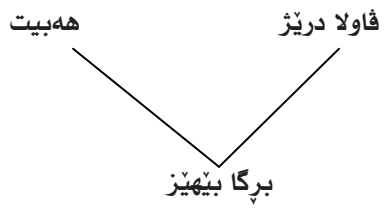

د هندەك زماناندا پێدڤییە دوو یان چەند دابەشكرنێن دن بۆ برگێ بهێتە كرن، ئەڤە ژی ل دویڤ وێ ریژا كەرەستەی ئەوا د ناڤ قافییا برگێدا هەی - ئەو پارامیتەرا كو ب ناڤێ كێشا برگێ یان هێزا برگێ دهێتە نیاسین، ل ڤێری پێشیا برگێ چ پێوەندییەك پێڤە نینە. ئەو برگا كو كەرەستێ وێ كێمتر بیت ب برگا بێهێز و ئەوا كەرەستێ وێ پتر بیت ب برگا ب هێز دهێتە نیاسین. د لاتینیدا برگا بێهێز قافییا وێ ژ ڤاولەكا كورت پێك هاتیە كو پاشی نینە و برگا بهێز ژی قافیا وێ ژ ڤاولەكا دریژە پێكهاتییە یان ژ ڤاولەكا كورت و ئێك یان دوو كۆنسۆنانتەكان پێكهاتییە. (ام . كی . سی . مك موان، ۱۳۷۳، ۹۹).

بڕگە
قافیە
پێشی
پاشی
کۆپتیک
نەبیت
ڤاولا کورت
برگا بێهێز

بڕگە
قافیە
پێشی
پاشی
کۆپتیک
نەبیت
ڤاولا درێژ

یان:

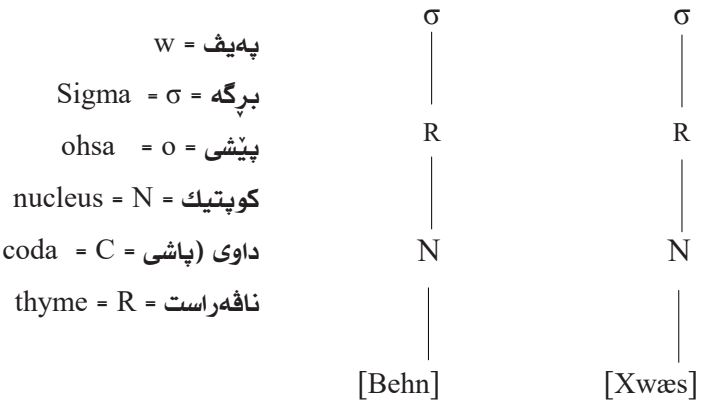

- پێکهاتا برگێ د زمانێ کوردیدا :

هەر زمانەکی سیمایێن خوەیێن تایبەت هەنە بۆ دروستکرنا برگی، پرۆسا دروستکرنا برگێ ژ ڤان قۆناغان پێکدهێت:

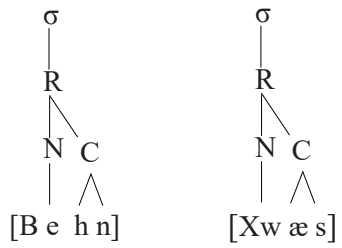
قۆناغا (١) یێ:

پرانییا جاران ڤاول کوپیتك یانژی هێڤێنی برگێ پێکدهینیت. ڤێ ڤاولێ ب هێلەکێ دگەهینینە پیتا (N) کو دکەڤیتە سەر وێ و پاشی ب هێلەکا دن دگەهینە (R)یێ و وێ ژی دگەهنینە هێمایێ (σ) کو دکەڤیتە سەر (R) یێ.

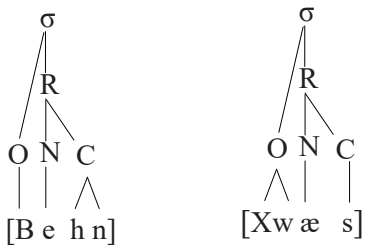
قۆناغا (۲) یێ:

زنجیرا کۆنسۆنانتێن رەخێ راستێ کوپیتکێ، ب (داوی) دهێنە نیاسین. ڤان کۆنسۆنانتان دگەهنینە پیتا (C) یێ وێ (C) یێ ژی دگەهنینە (R)یێ و ئەو ژی دگەهیتە برگا رەخێ چەپێ.

قۆناغا (۳) یێ:

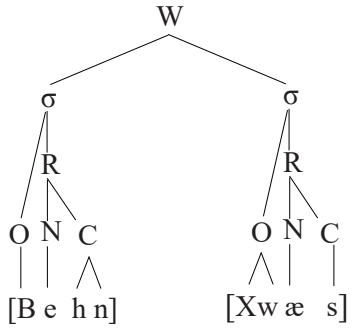
کۆنسۆنانتێن رەخێ چەپێ یێ هەر کوپیتکەکێ ب (پێشی) دهێنە نیاسین و دێ گەهنینە پیتا (O). ئەڤ (O) یە ژی دگەهیتە وێ برگا ڤاولا رەخێ راستێ تێدایە.

قۆناغا (٤) یێ

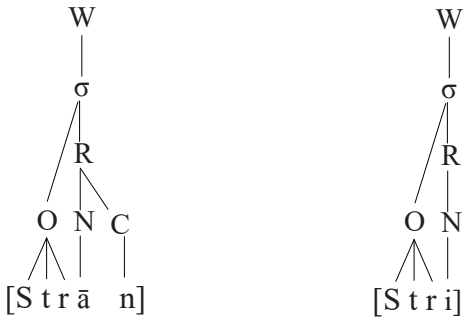
ئەو برگە یان برگێن کو ئێك فورمێ ئیکگرتی (پرانیا جاران پەیڤ) پێك دهینیت ب هێمایێ (W) دهێتە نیشان دان.

μ

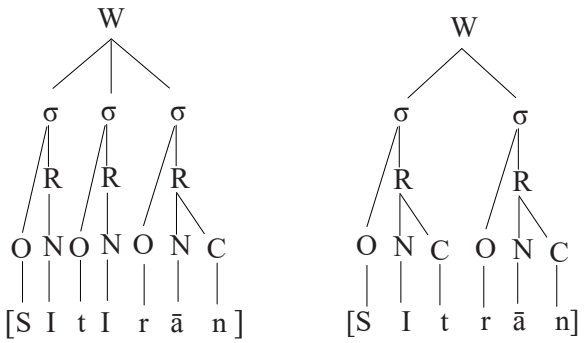

د راستی دا ئەگەر ژلایێ ئیتمۆلۆژیڤە بەرێ خوە بدەینێ دێ بینین دەستپێك د زمانێ کوردیدا ژ سێ کۆنسۆنانتانژی پێك دهات لێ ب بوورینا دەمی و گوهۆڕینا زمانی ئەڤ ئیشیێ کۆنسۆنانتێن دەستپێکێ بەرەڤ شکەستنێ چووینە، لێ د هندەك پەیڤاندا ئەڤ ئیشیە هەر ب سێ کۆنسۆنانتی مایە و ب تنێ ل هندەك دەڤەران دهێتە شکاندن.

ل دەڤەرا بەهدینان:

ل باکووریێ کوردستان:

- ناکەرتی:

بەری نها مە باسی هندێ کر کو ل دەمێ پرت پرتکرنا (کەرت کرنا) زنجیرا ئاخڤتنێ و ژ هەڤ جوداکرنا یەکەیێن وێ هندەك یەکە د کەڤنە بەر پرتکرنێ و هندەك ژی ناکەڤنە بەر پرتکرنێ، بەری نها مە باسی کەرتیان کر لێ ناکەرتی ئەون کو سنووریێ کارکرنا وان ژ دەنگەکی پترە، واتە ل سەر بڕگێ، پەیڤێ یان رستێ بەلاڤ دبیت. ب ڤی رەنگی هندەك پرۆسە هەنە کو د دیارکرنا ناکەرتییاندا رۆل هەیە وەکی (فشار)، (رەوت)، (درێژکرن) و (راوەستان) . ((فشار دەرکەڤتنا قەبارەکێ پترێ هەوای و هێزەکا پترە کو دبیتە ئەگەرێ بەرز بوونا هێزا هەوای. رەوت ژ ئەنجامێ لەرینێن دەنگی دروست دبیت. درێژکرن ژی دەرکەڤتنا قەبارەیەکێ پترێ هەواییێ هەناسێ یە د ماوەیەکێ درێژتردا، واتە ڤاول دهێتە درێژکرن.)) (مهدی مشکوه الدینی، ١٣٧٤، ١١٣).

راوەستانژی، راوەستانە د ناڤ زنجیرا ئاخڤتنێدا ؛ئەڤ پرۆسێن سەری ل دویڤ ئەو یەکەیا کو تێدا روو ددەن، دابەشی ڤان جوران دبن:

١- تۆن

٢- هێز

٣- ئاوازە

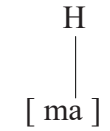
٤- راوەستان

ل ڤێرێ هێز، ئاوازە و راوەستان گشتینە واتە (universal)ن و ل هەموو زمانانداە دهێنە دیتن لێ تۆن تایبەتە ب هندەك زمانان (وریا عومەر ئەمین ، ٢٠٠٤ ، ٢٨٤) ئەڤ چوار دیاردەیە واتا هێز، ئاواز، تۆن و راوەستان د هندەك زمانانداە گرنگییا خوە د پرۆسا ئاخڤتنێدا و ب تایبەتی د فێربوونا زمانیدا هەنە، چونکی جهێ وان دهێتە گوهۆڕین و پێدڤیی ب شارەزاییەکا تەواو هەیە هەتا کو کریارا ئاخڤتنێ و تێگەهشتنێ ب تەواوی بهێتە ئەنجامدان. ل ڤێرێ دێ پێکولێ کەین بزانین ئەڤ ناکەرتییە د زمانێ کوردیدا چەوان کاردکەن.

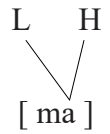
١ - تۆن

هەر گاڤا د بەردەوامییا زنجیرا ئاخڤتنێدا، سنووری بەلاڤبوونا جورێن رەوتێ پەیڤ بیت، ئەو رەوت ب تۆن دهێتە نیاسین و ئەو زمانێ کو مفای ژ ڤی جورێ وەرگریت ب زمانێ تۆنی دهێتە نیاسین، وەکی زمانی چیکی. (علی محمد حق شناسی، ١٣٨٣، ١٢٦) زمانێ کوردی مفای ژ ڤێ پرۆسێ وەرناگریت و ب ڤی رەنگی زمانەکێ تۆنی نینە.

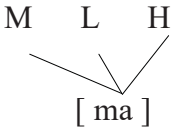
تۆن د زمانێ ماندەرینداە:

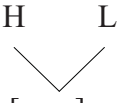
دایك

دیدەڤان

هەسپ

لومەکرن

دەم و تۆن دزمانێ بینیایيدا:

"ئەز نیشان ددەم" بێ دەم

" یێ نیشان ددەم " بەردەوامی

" من نیشادا " بووری

٢ - هێز

هێز ئەو کەرەستێ ناکەریتە کو د ناڤ هندەك زماناندا چالاکە و ئەرکێ فۆنیمێ دبینیت و بریتیە ژ ((ئەو رەوت و درێژکرنا کو دکەڤیتە سەر برگێ و وێ برگێ ژ برگێن دەوروبەرێن وی دیارتر و زەقتر دکەت.)) (مهدی مشکوه الدینی، ١٣٧٤، ١١٧)

گوهدار د ناڤ پرۆسا ئاخڤتنێدا هەست ب ڤێ گوهۆڕینا رەوتێ و درێژکرنێ دکەت. زمانڤانان ب هاریکار ئامێرێن تایبەت دیارکریە کو هێز ل سەر هەموو برگێن پەیڤێ هەیە لێ هەر ئێکێ ڕادە و پلا خوە هەیە. هەر زمانەك ژی بۆ جهێ هێزا سەرەکی، دووێ و سێیێ یاسایێن فۆنۆلۆژیێن تایبەت ب خوە هەنە، لێ د زمانێ کوردیدا ب شێوەیەکێ گشتی هێزا سەرەکی دکەڤیتە سەر برگا داویا پەیڤی لێ ناوێزە ژی هەنە وەکی (چونکی، بەلێ، بەڵام، و ... هتد) کو هێزا سەرەکی دکەڤیتە سەر برگا ئێکێ. (وریا عومەر ئەمین، ٢٠٠٤، ٢٨٥) ب ڤی رەنگی د زمانێ کوردیدا هەر پەیڤەکێ هێزا سەرەکییا خوە هەیە کو ئەگەر جهی ڤێ هێزێ بهێتە گوهۆڕین ئەڤە یان دبیتە ئەگەرێ نا پەسەند بوونا ب لێڤکرنا پەیڤێ یانژی ئەڤە دبیتە ئەگەرێ گوهۆڕینا واتا پەیڤێ، دەمێ ب گوهۆڕینا جهێ هێزێ واتا بهێتە گوهۆڕین ئەڤە ئەرکێ فۆنیمێ دبینیت، بۆ نموونە:

کەفتن	kéftin	ب واتا (ئەو کەڤتن)
	keftín	چاووگ
نەمام	Némam	ب واتا (ئەز نەمام)
	Nemám	ب واتا (شتل)

ژبلی هێزا پەیڤێ، مە هێزا رستێژی هەیە، د هێزا رستێدا پەیڤەك دهێتە هەلبژارتن و هێزا سەرەکی دکەڤیتە سەر برگەیەکا وێدا. ب ڤی رەنگی جیاوازییا هێزا پەیڤێ و رستێ د ڤێ چەندێدایە کو د هێزا پەیڤێدا برگەیەك دهێتە هەلبژارتن و هێز دکەڤیتە سەر، لێ د رستێدا پەیڤەك دهێتە هەلبژارتن و هێز دکەڤیتە سەر، سەرەرای هندێ ژی ((ئەرکێ هێزا پەیڤێ دەستنیشانکرنا کێشا گوتنێیە لێ ئەرکێ هێزا رستێ دەستنیشانکرنا گرنگترین رەگەزێ واتاداره. هێز د پەیڤێدا نەشێت ب ئازادی ژ

بڕگەیەکێ بۆ بڕگەیەکا دن بچیت، لێ د رستێدا وەسا نینە.)) (ام . کی . سی . مك موان، ۱۳۷۳، ۱۱۳) و ئازادانە ل دویف مەبەستا ئاخفتنکەری دهێتە گوهۆڕین، وەکی:

۱- ئازادی' نان خوار. واتە (ئازادی نان خواریيە نەك کەسەکێ دی.)

۲- ئازادی نا'ن خوار. واتە (ئازادی نان خوار نەك تشتەکێ دی.)

۳- ئازادی نان خوا'ر. واتە (ب پشت راستی ئازادی خواریيە.)

ئەو بڕگا کو هێزا سەرەکییا رستێ هەلدگریت ب بڕگا کوپیتك دهێتە نیاسین. لێ ئەگەر پەیڤا هەلگرا هێزا رستێ، ئێك بڕگەیی بیت هەر ئەو بڕگە، بڕگا کوپیتکە، لێ ئەگەر پەیڤا هەلگرێ هێزێ چەند بڕگەیی بیت ئەڤە ل وی دەمی پێدڤییە بڕگا کوپیتك بهێتە دەستنیشانکرن. ب شێوەیەکێ گشتی هێزا رستێ هەر ل سەر وی بڕگێیە ئەوا هێزا پەیڤێ ل سەرە (ام . کی . سی . مك موان ، ۱۳۷۳ ، ۱۱٤) ب ڤی رەنگی د نموونا ئێکێدا بڕگا کوپیتك (دی)یە و د نموونا دووێدا برگا کوپیتك (نان)ـە و د نموونا سیێدا بڕگا کوپیتك (خوار)ـە.

۳ - ئاوازە

هەر گاڤا سنووروێ بەلاڤبوونا جورێن رەوتێ د زنجیرا ئاخڤتنێدا رستە بیت، ئەڤە ئەڤ رەوتە ب ئاوازە دهێتە نیاسین (وریا عومەر ئەمین، ۲۰۰٤، ۱۱۵) و ئەو زمان ژی ب زمانێ ئاوازەیی دهێنە نیاسین. گوهۆڕینا ئاوازا رستێ دزمانێ کوردیدا دبیتە ئەگەرێ گوهۆڕینا واتا و مەبەستا رستێ، ب ڤی رەنگی ئاخڤتنکەر ل دویف مەبەستێ ئاوازێ بەرز و نزم دکەت، بۆ نموونە د رستا راگەهاندنێدا ئاوازە بەرز دبیت و پاشی نزم دبیت و د پرسیارێدا ئاوازە بەرز دبیت و ئەگەر ئاوازە ئێك دەست بوو ئەڤە واتا رستێ نا تەواوە، ب ڤی رەنگی ل دویف مەبەستا ئاخڤتنێ ئاوازە بەرز و نزم دبیت، وەك د ڤی وێنەیدا دهێتە دیتن:

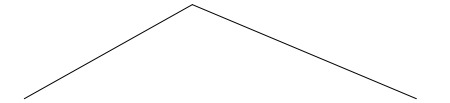

(علی محمد حق شناسی، ۱۳۸۳، ۱۲٦)

نها دشێن د زمانێ کوردیدا هندەك نموونان بینین، وەکی:

راگەهاندن:

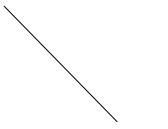
ئازادی نان خوار. (رابوون) بەرزبوون

پرسیار:

ئازادی نان خوار؟

(رابوون) بەرزبوون

ناتەواو:

ئازادی نان خوار

دەستپێك _____

بەری نها مە باسی هێزا رستێ کر ل ڤێرێ رستە ژبلی ئاوازێ دشێت هێزا رستێ ژی بکاربینیت، بۆ نموونە د نموونێن سەریدا ئاخڤتنکەر دشێت ب هاریکاریا هێزێ، وێ پشکا رستێ کو دڤێت پرسیارێ ل سەر بکەت، دەستنیشانبکەت:

ئازادی نان خوار؟

ل ڤێرێ ئەوا ئاخڤتنکەری دڤێت پرسیارێ ل سەر بکەت (نان)ـە کا ئەرێ خواریە یان نە.

٤ - **راوەستان** (pause):

دیاردەیەکا دییا دەنگی کو د ناڤ ناکەرتییاندا دهێتە باسکرن (راوەستان)ـە، هندەک جاران راوەستان د ناڤ زنجیرا ئاخڤتنێدا دبیتە ئەگەرێ گوهۆڕینا واتایێ، ب ڤێ واتایێ کو ئەگەر چەند یەکەیێن دەنگی پێکڤە بهێنە ب لێڤکرن واتەیەکێ دگەهینن و ئەگەر هەر هەمان یەکە ب راوەستانەکێ د ناڤبەرا وان ب هێنە ب لێڤکرن ئەڤە واتەیەکا دن ددەن. راوەستان ب [+] دهێتە نیشاندان.

بۆ نموونە:

گرشین + بوو (دەڤەرا گرشینێ بوو)

گر + شین + بوو (ئەو گرشین بوو واتە رووەك لێ شین بوون)

هەرمێ + (فێقییەکە)

هەر + مێ (هەر ب تنێ رەگەزێ مێ)

- یاساییێن فۆنۆلۆژی:

بیاڤەکێ دن کو فۆنۆلۆژی کارتێدا دکەت، بیاڤێ یاساییێن فۆنۆلۆژییە، چونکی دەنگێن زمانی، ژ ئەنجامێ لێکدان و کەڤتنا ب رەخ ئێکڤە، کار ل هەڤدوو دکەن. دەنگ هەیە سیمایێ وێ دهێتە گوهۆرین، دەنگ هەیە دحەلییێت، دەنگ هەیە تێکەلی دەنگەکێ دی دبیت و دەنگێ سێیێ دروستدکەت و هندەك جاران ژی دەنگەکێ دی پەیدا دبیت. (وریا عومەر ئەمین، ٢٠٠٤، ٣٤) هەروەسان ل دویڤ سرۆشتێ زمانێ دیارکریدا هندەك دەنگ ل دەستپێکا پەیڤێ یان برگێ دهێن و هندەك دەنگژی ناهێن.

ئەڤە هەموو ژی ل دویڤ یاساییێن تایبەت ب هەر زمانەکی دبیت، د ڤێ پشکا فۆنۆلۆژییدا دێ پێکول هێتە کرن کو ئەڤ یاسایە بهێنە دەستنیشانکرن، لێ هەر کارلێکرنەك و گوهۆرینەك ل ڤێرێ روو بدەت نابیت کار ل واتایێ بکەت و واتایێ بگوهوریت، چونکی ل وی دەمی ب دیاردەیەکا فۆنۆلۆژی ناهێتە دانان.

ب شێوەیەکی گشتی دشێین یاساییێن فۆنۆلۆژییێن کوردی د ڤان خالاندا دەستنیشانبکەین:

١ - گونجان - assimlation:

((کاریگەرییا دەنگەکییە ل سەر دروستبوونا دەنگەکێ دن ب شێوەیەکی کو هەر دوو دەنگ وەکی ئێك یان نێزیکی ئێك ببن.)) (دیوید کریستال، ١٣٨٢، ٢٢٩) گونجان رەنگە تەواو یان نەتەواو بیت. ئەگەر هات و ئێك یان دوو سیماییێن دەنگەکی وەکی سیماییێن دەنگێ ب رەخڤە لێ هات ئەڤە گونجانا نەتەواوە، لێ ئەگەر دەنگەك ب تەواوی وەکی دەنگێ ب رەخڤە لێ هات ئەڤە گونجانا تەواوە. ئەگەر دەنگ وەکی پاشی خوەڤە لێ هات ئەڤە (پاشرەو) و ئەگەر وەکی دەنگی پێش خوەڤە لێ هات ئەڤە (پێشرەو). (مهدی مشکوه الدینی، ١٣٧٤، ١٣٢).

ئەز سوتم ◄—— ئەس سوتم (پاشرەو)

مەرد تر ◄—— مەرتتر (پاشرەو)

• گونجانا کۆنسۆنانتێ ل گەل ڤاوێ

ڤاولەك کارتێکرنێ ل سەر کۆنسۆنانتا بەری خوە دکەت و تایبەتمەندییا خوە ڤەدگوهێزیت بۆ وێ کۆنسۆنانتێ، ئەڤەژی پتر د دوو کۆنسۆنانتێن / k / و / g / دا روودەت.

کێر [kʰer] **کور** [kʊr]

گەف [gæf] **گاز** [gāz]

(دیار عبد الکریم : ۲۰۰۷: ۵۱)

• گونجانا ڤاوێ ل گەل کۆنسۆنانتێ

هندەك جاران ئەڤە کونسۆنانت کارتێکرنی ل ڤاولا بەری خوە دکەت و هندەك سیمایێن خوە ددەتە ڤاوێ.

زەنگ [zæng]

لەنگ [læng]

• گونجانا کونسۆنانتێ ل گەل کۆنسۆنانتێ

ل ڤێرێ گونجان د گرێ و کێیدا دروست دبیت. زوربەی جاران سیمایێ کپ کارتێکرنی ل کۆنسۆنانتا گرێ دکەت و دکەتە (کپ). (د . مهدی مشکوه الدینی، ۱۳۷٤ ، ۱۳۳)

بلندتر ◄——— بلنتتر

گورگ کوشتن ◄——— گورك کوشتن

(دیار عبد الکریم : ۲۰۰۷: ۵۳)

- **گونجانا ڤاولێ ل گەل ڤاولێ**

مەبەست ژ ڤێ گونجانێ ئەوە کو هندەك جاران ڤاولا بڕگەکێ وەکی ڤاولا بڕگا ب رەخڤە لێ دهێت. پرانیا جاران ڤاولا بڕگا پێشیێ ل گەل ڤاولا بڕگا پشتی وێ تووشی گونجانێ دبیت. (مهدی مشکوه الدینی، ١٣٧٤، ١٣٤).

شرین	شیرین
مێدیا	میدیا

(دیار عبد الکریم : ٢٠٠٧: ٥٤)

- **گونجانا نەتەواو:**

ل ڤێری سیمایەك یان چەند سیمایەك تووشی گونجانێ دبن، کو دبنە چەند جور:

١- گونجان ژ لایێ گرپێڤە

کپ ◄ گڕ

هەشت + دە ◄ هەژدە

دەست + گا ◄ دەزگا

(دیار عبد الکریم : ٢٠٠٧: ٥٤)

٢- گونجان ژ لایێ کپییێڤە

گڕ ◄ کپ

چ بکەم ◄ چ پکەم

رۆژ باش ◄ رۆش پاش

٢ – نەگونجان

کاریگەرییا دەنگەکییە ل سەر دەنگەکێ دن، ب شێوەیەکی کو لێکچوونا وان کێم دبیت یان ژ هەڤ جیاواز دبن. (دیوید کریستال، ١٣٨٢، ١٧٧).

شورەشگێر ◄——— شورەژگێر

قیژ قیژ ◄——— قیش گیر

(دیار عبد الکریم : ٢٠٠٧: ٥٧)

٣ – ژناڤچوونا دەنگی – Deletion:

ب رێکا ڤێ پرۆسێ رەنگە دەنگەك ژناڤ پێکهاتا دەنگی بهێتە ژێبرن. (مهدی مشکوه الدینی، ١٣٧٤، ١٣٧).

چەندین جور هەنە:

أ- ژ ناڤچوونا دەنگی ل دەستپێکێ ◄——— هەتاڤ ◄——— تاڤ

ب- ژ ناڤچوونا دەنگی ل ناڤەڕاستێ ◄——— گول + ئاڤ ◄——— گولاڤ

ج- ژ ناڤچوونا دەنگی ل داوییّ ◄——— رێك ◄——— رێ

٤ – پەیدا بوونا دەنگی – insertion:

ب رێکا ڤێ پرۆسێ رەنگە دەنگەك یانژی برگەیەك د پەیڤێدا زێدەبیت. (مهدی مشکوه الدینی ، ١٣٧٤ ، ١٤١)

پەیدابوونا دەنگێ نیمچە کۆنسۆنانت د ناڤبەرا ڤاول و ڤاولیدا:

گا + ان ◄——— گایان

پەیدابوونا کونسۆنانتێ

دوو + مم ◄——— دووهەم

سێ + دە ◄——— سێزدە

٥ - پێکگوهارتنا دەنگی - Elision:

١- پێکگوهارتنا کۆنسۆنانتێ ل گەل کونسۆنانتێ

عەسمان < > ئەسمان
عەرد < > ئەرد
شەمبی < > شەنبی
غەم < > خەم
پاکش < > پاکژ
ئەڤ < > ئەف

٢- پێکگوهارتنا ڤاوێ ل گەل ڤاوێ

خاندن < > خیندن
دایك < > دەیك
دکت < > دکەت

(دیار عبد الکریم : ٢٠٠٧: ٨٢)

٦ - جهـ گوهارتنا دەنگی - exchang :

رەنگە فۆنیمەك د ناڤ زنجیرا دەنگییا پەیڤەکێدا ل گەل فۆنیمەکا دن یا وێ زنجیرێ جهێ خوە بگوهورن.

جومعه < > جوعمه
بەفر < > بەرف
عەرد < > عەدر
بژارتن < > براژتن
ژبلی < > بژلی
مەغرەب < > مەرغەب
جیران < > جینار

٢- ئاستێ ڕێزمانێ:

أ - پەیڤسازی:

د ڤی ئاستیدا زمانڤان ڤەکۆلینی ل یاسایێن ڕۆنانێ د ئاستێ پەیڤێدا دکەت، بۆ ڤێ مەبەستێ ل دەستپێکێ پێکولێ دکەت بچووکترین یەکەیا ڤی ئاستی، کو مۆرفیمە دەستنیشانبکەت و پاشی وان یاسایان دەستنیشانبکەت ئەوێن مۆرفیم تێدا ب ڕەخ ئێکڤە دهێنە ڕێزکرن. نها دێ پێکولێ کەین کو د چەند خالەکاندا باسی یەکەیێن پەیڤسازیێ بکەین:

ب - مۆرفیم:

١ - چەمکێ مۆرفیمێ:

پشتی هزرا فۆنیمێ ل دوماهیکا سالێن سیهێ ژ چەرخێ (٢٠ ز) هاتییە داهێنان، زمانڤانان ل دەستپێکا سالێن چلێ ژ هەمان چەرخی ڕابوون ب داهێنانا زاراڤەکێ دن ئەوژی مۆرفیم بوو. (محمد معروف فتاح، ١٩٩٠، ٨٠).

د کەڤندا د ناڤ ڕێزمانێدا زاراڤێ (پەیڤ، وشە) ل جهێ زاراڤێ (مۆرفیم) د هاتە بکارهینان و ب دیتنا زمانڤانێن ئەوی سەردەمی پەیڤ بچویکترین یەکەیا واتادارا زمانی بوو. ب ڕاستی پەیڤێ شیانێن هندێ هەنە، کو ل جهێ مۆرفیما سەربخۆ بهێت وەکو (دار ، زیرەك ، ئێڤار....) بەلێ د شیاندا نینە ل جهێ مۆرفیما بەند (گیرەك) (پێشگر ، نێڤگر ، پاشگر ، ناوبەند) بهێتە دانان، هەر چەندە مۆرفیما بەند یەکەیەکا واتاداره ، بەلێ واتا وێ ب مۆرفیما سەربخۆڤە یا بەندە، ئەڤ چەندە بۆ ئەگەر، کو زمانڤان بۆ شرۆڤەکرنا زمانی یەکەیەکا بچویکتر بینن، ئەوژی مۆرفیم بوو. (زێرین خورشید سەلیم، ٢٠٠٩، ٣)

مۆرفیم زاراڤەکێ گریکییە، ژ دوو پارچان پێکدهێت، ئەوژی (morph – فۆرم) و (eme – یەکەیەکا جوداکەر)، کو ب واتایا هندێ دهێت، کو مۆرفیم فۆرمەکێ

جوداکەرە، ئانکو ب رێکا وێ دشیاندایە پەیڤێن زمانی پێ بهێتە پولینکرن و جوداکرن. (سلێمان ئیسماعیل رەجەب: ٢٠٠٦، ١٨).

مۆرفیم ژ چەند روانگەهانڤە دهێتە تەماشەکرن، ژ وان:

أ- مۆرفیم یەکەیەکا فیزیکیە، واتە شێوەیەکێ فۆنەتیکی هەیە یان فۆرم و هەبوونەکا مادی هەیە.

ب- مۆرفیم خودان واتایە. ب ڤێ تایبەتمەندیێ ژ فۆنیمێ و هەموو یەکەیێن دنێن ئاستێ فۆنۆلۆژیێ دهێتە جوداکرن.

ج- مۆرفیمێ رۆلەکێ سینتاکسی هەیە کو د رۆنانێن رێزمانییێن مەزنتر دا رۆل دبینیت، ب ڤێ واتایێ کو د پەیڤ، فرێز و رستێدا دووبارە دبیت و ڤان رۆنانێن مەزنتر دروست دکەت. (محمد معروف فتاح، ١٩٩٠، ٨١).

سەبارەت پێناسا مۆرفیمێ، مۆرفیم دهێتە پێناسەکرن، کو بچویکترین یەکەیا زمانییا واتادارە. (محمد علي الخولي، ١٩٨٢، ١٧٤) ئەڤجا ئەڤ یەکەیا واتادار مۆرفیمەکا بەند بیت. وەکو مۆرفیما (گەر) د پەیڤا (ئاسنگەر) دا، یان مۆرفیمەکا سەربخۆ بیت. وەکو مۆرفیما (دار) یان نیمچە سەربخۆ بیت. وەکو ئامرازێن پەیوەندییێ: (ل، ژ، بۆ، ل گەل، ە، ب ....) و ئامرازێن لێکدانێ : (و، چونکی، بەس، بەلێ ...) وەکو: (ئازاد هات و ئەز چووم.) و (ئازاد هات چونکی ئەو هاتبوو.).

ژ پێناسا مۆرفیمێ ئەڤ هەر دوو خالێن خوارێ ب دەستڤە دهێن:

١- ئەگەر مۆرفیم ل سەر گوتنەکێ بهێتە زێدەکرن یانژی ژێ بهێتە ڤەقەتاندن، واتا وێ گوتنێ دگوهوریت، بۆ نموونە: ((نەشەهرەزا)) د واتایێدا ژ ((شەهرەزا)) جودایە.

٢- ئەگەر مۆرفیم بۆ یەکەیێن بچووکتر بهێتە پرتکرت، ئەڤە یەکەیا وێ تێك دچیت و پرتێن بێ واتا دروست دبن، بۆ نموونە ((رەسەن)) بۆ پارچەییێن واتادارێن هوورتر ناهێتە پرتکرن ((رە، سەن)). شرۆڤەکرن و پرتکرنا مۆرفیمێ راستەوخۆ مە دبەتە دناڤ رۆنانا فۆنۆلۆجییا زمانیدا (محمد معروف فتاح، ١٩٩٠، ٨١).

٢ - مۆرفیم و مۆرف و ئەلۆمۆرف:

پشتی دەستنیشانکرنا مۆرفیمان دبینین کو هندەك مۆرفیم خودان چەند شێوێن جودا جودانە، کەواتە ئەلەمۆرف بریتیە ژ ((شێوێن جودا جودایێن مۆرفیمەکێ کو ئەرك و دەورێ مۆرفیمێ دبینن)). (ئەورەحمان حاجی مارف : ٢٠٠٤ : ٦٢). واتە ئێك مۆرفیم ل دویڤ وێ ژینگەها کو تێدا دەردکەڤیت شێوێ وێ دهێتە گوهورین و هەر هەمان ئەرك و رۆل هەیە و کار ل واتا وێ مۆرفیمێ ناکەت؛ بۆ نموونە، (yn) و (in) کو ب ئەلەمۆرفێن (în) دهێنە هژمارتن و هەر وی ئەرکی دبینن و بتنێ شێوێ وان هاتییە گوهورین.

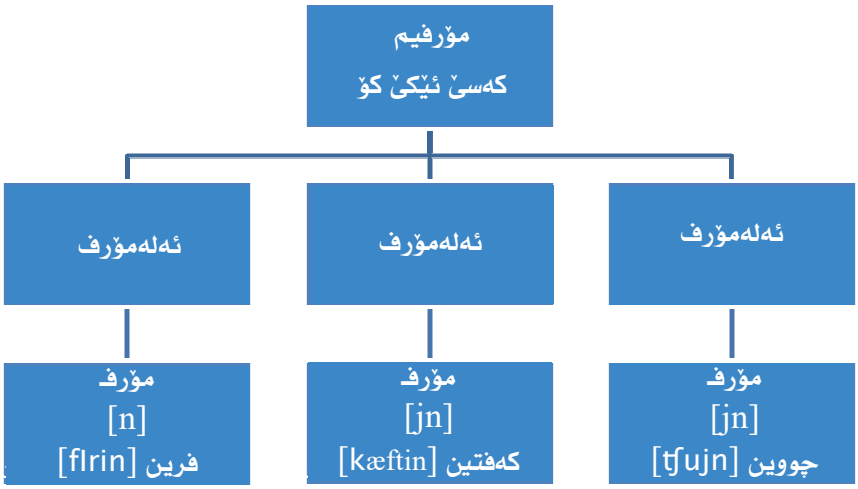
د ڤی باسیدا مۆرفیم و مۆرف پێکڤە دهێنە باسکرن، ئەم دشێین بێژین کو مۆرف فۆرمەکێ فیزیکیە، واتە خودان قەبارەکە مۆرفیمێ نیشان ددەت مۆرف بخوە ژی دەنگە یان کومەکا دەنگێن (فۆنیم) ژێك جیاوازە کو د ژینگەهەکا دندا دووبارە دبیتەڤە. گەلەك جاران ئێك (مۆرفیم) ێ ئێك (مۆرف) هەیە واتە یەك مۆرف نوونەراتیا وێ دکەت و پتر ژ نوونەرەکی یان مۆرفەکێ وەرناگریت وەکو مۆرفیما (دار) و مۆرفا (دار) و هەندەك جاران ژی مۆرفیمێ پتر ژ مۆرفەکێ واتە پتر ژ نوونەرەکی هەیە و هەر ئێك د ژینگەهەکێ دا بکار دهیت.)) (سەباح رەشید محەمەد معروف : ٢٠٠٦ : ١٥)

کەواتە پەیوەندییا مۆرفیمێ ل گەل زاراڤێن (مۆرف و ئەلۆمۆرف) ێ د وێ چەندێدایە، کو هەموو مۆرفیمان مۆرف هەنە، بەڵێ هەموو مۆرفیمان (ئەلۆمۆرف)[1] نینن.

ئەم دشێین پەیوەندییا د نافبەرا (مۆرفیم) و (ئەلۆمۆرف) و (مۆرف) ێدا د ڤێ نموونا خوارێدا روونبکەین:

---

(١) ئەلۆ مۆرف : چەند شێوەیەکن بۆ مۆرفیمەکێ. وەکو ئەلۆمۆرفێن مۆرفیما کومکرنێ، کو بریتییە ژ (ێد، ێن، ێت) و (ینۆ) و (ان)، کو (ێن ، ێد ، ێت) د دۆخێ خستنەسەردا دهێت وەکو (کورِ / ێن ، ێت / وان) و (ینۆ) د دۆخی گازیکرنێدا دهێت وەکو (کورِینۆ وەرن) و (ان) د دۆخێ تیاندا دهێت وەکو (کوران وانە گوت).

٣ - جۆرێن مۆرفیمان:

مۆرفیم ب شێوەکێ گشتی دابەشی ئەڤان سێ جۆران دبیت:

أ- مۆرفیما سەربخۆ (سەربەست، ئازاد، ریشەیی):

مۆرفیما سەربخۆ ((ئەو مۆرفیمە ئەوا ب تنێ دەردکەڤیت و واتایەکا سەربخۆ هەیە)). وەکو (دار، چیا، خانی، ئەم، بن دیوار، ئێڤار، زیرەك ... هتد)

ب- مۆرفیما بەند:

ئەو جۆرێ مۆرفیمێیە، کو ب تنێ بکارناهێت، و ل گەل مۆرفیمەکا سەربخۆ (پەیڤ) بکاردهێت.

مۆرفیما بەند ل دویڤ ئەرکێ وێ د زمانیدا دبیتە دوو جۆر:

١- مۆرفیما ڕێزمانی.

٢- مۆرفیما دارشتنێ(مۆرفیما پەیڤدارێژ- وشەدارێژ) ب هاریکاریا ڤان مۆرفیمان پەیڤا دارشتی دهێتە دروستکرن.

١- مۆرفیما رێزمانی:

مۆرفیما رێزمانی، ئەو جۆرێ مۆرفیمانە، کو ئەرکەکێ رێزمانی دبینن، وەکو مۆرفیما نیاسینێ (ەکە) و مۆرفیما کومکرنێ (ان) .... هتد.

٢- مۆرفیما دارشتنێ:

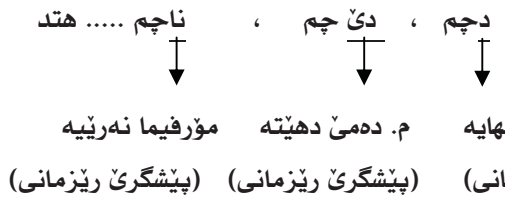
ئەو جۆرێ مۆرفیمانە، کو ئەرکێ دارشتنێ دبینن، وەکو مۆرفیما (- ەر) د پەیڤا (نڤیسەر) دا . یان مۆرفیما (- ستان) د پەیڤا (دارستان) دا ...هتد.

مۆرفیما بەند ل دویڤ جهێ هاتنا وان، دبنە: (پێشگر، نێڤگر، پاشگر) و (نافبەند).

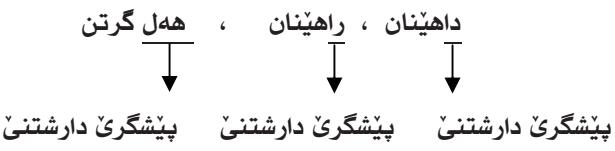
أ - پێشگر (prefix):

ئەو مۆرفیما بەندە ئەوا دکەڤیتە بەراهییا پەیڤێ، ئەڤجا چ ئەو پێشگرە مۆرفیمەکا رێزمانی بیت یان مۆرفیمەکا دارشتنێ بیت:

١- پێشگرێ رێزمانی وەکو:

٢- پێشگرێ دارشتنێ. وەکو:

ب - ***ناڤبەند*** *(interfix)*:

ناڤبەند ئەو مۆرفیما بەندە ئەوا پشکداریێ د دروستکرنا پەیڤا لێکدایدا دکەت، ئانکو ب رێکا ناڤبەندێ دوو پەیڤ دهێنە لێکدان و پەیڤەکا نوو ژێ چێدبیت. وەکو:

ج - ***نێڤگر*** *(Infix)*:

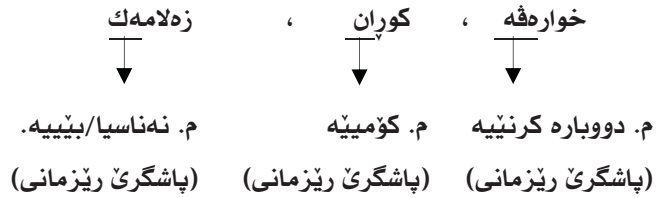
نێڤگر یان ناوگر ئەو مۆرفیمێن کو دشێن مۆرفیما تەوەرە بسمن.(عەبدوللا حوسێن ڕەسول ، ١٩٩٥، ٧٦) نێڤگر د زمانێ کوردیدا بەهرا پتر نێڤگرێن کارینە و رولێ تێپەراندنێ دبینن. (فاضل عمر، ٢٠٠٥، ١٢) هەر وەکو دڤان نموونێن ل خوارێدا دیاردبیت:

تێنەپەر		تێپەر
برشت (گوشت برشت)	ا	براشت . (من گوشت براشت)
رژت . (ئاڤ ڕژت)	ێ	رێژت . (من ئاڤ رێژت)
هەڕفت . (خانی هەڕفت)	ا	هەڕافت . (من خانی هەڕافت)

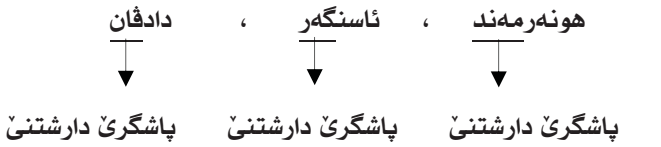
د - پاشگر (suffix):

پاشگر ئەو مۆرفیما بەندە ئەوا دکەڤیتە دوماهییا پەیڤێ، ئەڤجا چ ئەو پاشگرە مۆرفیمەکا رێزمانی بیت یان مۆرفیمەکا دارشتنێ بیت:

١- پاشگرێ رێزمانی. وەکو:

٢- پاشگرێ دارشتنێ:

هـ - مۆرفیما نیمچە سەربخۆ (سەربەست):

مۆرفیما نیمچە سەربخۆ ئەو مۆرفیمن کو ژ لایێ فۆرمیڤە سەربخۆنە و دشێن ب تنێ دەربکەڤن، لێ ژلایێ واتاییڤە هەردەم پابەندن و نەشێن سەربخۆ واتایێ بدەن، وەکی: مۆرفیمێن پەیوەندی و بەستنێ... (و،ل، ب، بۆ، چونکی.... هتد) ئەڤ مۆرفیمە د ئاستێ رستە سازییدا دەردکەڤن. (عەبدوللا حوسێن ڕەسول، ١٩٩٥، ٧٧) وەکو:

ئەو ل مال بوو. (ل)
بەرەك ب وی کەت. (ب)
دیوار ژ خانی بلندترە. (ژ)
ئەو دهاتە مالێ. (ە)

مۆرفیمێن پەیوەندیێ

ئەز هاتم و تۆ چووی. (و)
ئەز هاتم بەلێ تۆ نەهاتی. (بەلێ)
ئەز نەهاتم چونکی ئەو هاتبوو. (چونکی)
ئەز هاتم بەس تۆ چووی. (بەس)

مۆرفیمێن بەستنێ (لێکدانێ)[1]

ج - پەیڤ:

پەیف (word) ((یەکەیەکا دەنگی یا لێکدایە کو ژ لێکدانا ئێك یان چەند مۆرفیمان پێکدهێت. پەیف ب تنی د واتا و چەمکەکێ سەربخۆدا دهێتە بکارئانین و ل دەستپێك و داوییا وێ یەکەیێ راوەستانەك هەیە). (مهر باقری، ١٣٨٤، ١٤٩) پێناسەیەکا تەواو و بێ کێماسی ژ پەیڤێ گەلەك ب زحمەتە و نەشێت بەرسڤا هەموو پرسیاران بدەت. بۆ نموونە ژ کێماسیێن پێناسا سەری ئەڤەیە کو ئاخڤتنکەرێن زمانی پشتی گوتنا هەر پەیڤەکێ ناراوەستن، بەلکو ل داوییا هندەك یەکەیێن دن ژبلی پەیڤێ رادوەستن. یان د پێناسەیەکا دیدا دهێتە گوتن (پەیف یەکەیەکا واتادارا زمانییە) د ڤێ پێناسێدا

(١) مۆرفیما بەستنێ (لێکدانێ) و ناڤبەند د وێ چەندێدا ژ ئێکجودادبن، کو مۆرفیما بەستنێ د ئاستێ سینتاکێدا بکاردهێت، واتە یان دوو گرێیان یان دوو رستان پێکڤە گرێددەت، کو گرێیا لێکدای وەکو (ئەز و تو) یان رستەیا لێکدای وەکو (ئەز هاتم و تۆ چووی) چێدکەت، بەلی ناڤبەند (ناوبەند) د ئاستێ مۆرفۆلۆجێدا بکاردهێت و پەیڤا لێکدای چێدکەت وەکو (شوخ و شەنگ) .

سنوورێن فرێز، رستە و پەیڤێ تێکەل بووینە چونکی ئەو ژی هەلگرێ واتایێنە. دیسان ل خوارێ دێ چەند پێناسێن دن بۆ پەیڤێ ژ لایێ زمانڤانانڤە هینین:

١- (مایلیت) دبێژیت: پەیف بریتییە ژ وێ پێکڤەگرێدانا د ناڤبەرا واتا و دەنگیدا هەی، ب مەرجەکی شیانا هندێ هەبیت د ناڤ ئاستێ سینتاکسێدا بهێتەبکارهینان.

٢- (بنڤسیت) دبیژیت: پەیف بچویکترین یەکەیا سەربخوێیە، کو شیانا هندێ هەیە، رستێ دروست بکەت.

٣- (ماریۆ) پای دبێژیت: پەیف هێمایەکێ نڤێسی یان یێ درکاندییە، کو د هەر دوو حالەتاندا دەربڕینێ ژ هزرەکی دکەت.

٤- (پیریۆت) دبێژیت: پەیف یەکەیەکا واتاییە، کو ناهێتە پرت پرتکرن بۆ یەکەیێن بچویکتر، واتە ناهێتە پرت پرتکرن بۆ یەکەیێن واتادارێن سەربەخۆ.

٥- (فاشیك) دبێژیت: پەیف پارچەکە ژ گوتنێ، پەیوەندی ب هندەك تشێن جیهانا ژدەرڤە هەیە، و ئەم نەشێین ب پارچەکا دنا گوتنێ ئالوگور بکەین.

٦- (زارتسکی) دبێژیت: پەیف پارچەکە ژ ئاخڤتنا دهێتە گوتن، کو مەودایەك (سپێیسەك - spise) د ناڤبەرا وێ و پەیڤێن ب رەخ وێڤە هەیە و ئەم نەشێین جهێ پارچێن پێکهێنەرێن وێ پێش و پاش بکەین یان پەیڤەکا دن بکەینە د ناڤ پارچێن پێکهێنەرێن وێدا. ئەڤجا ئەگەر پارچێن وێ شیانا ئالوگۆرکرنێ هەبیت یان شیانا هندێ هەبیت، پەیڤەکا دن بچیتە د ناڤ پارچێن وێدا، ئەڤە پەیف نینە و یەکەیەکا مەزنترە ژ پەیڤێ. (عبدالحمید عبدالواحد، ٢٠٠٧، ٦٥- ٦٦).

بەری بچین د بابەتیدا ل دەستپێکێ دێ ل دویف نێرینا (مەتیوز)ی جواهیێ د ناڤبەرا (پەیف) و (واژە) دا کەین:

أ- ئەو فۆرمێ هۆشەکییێ کو د ناڤ هۆشا(زەینا) هەر ئاخڤتنکەرەکیدا هەی، واژەیە. واژە یەکەیەکا هۆشەکییە کو د بەرهەمهینانا دەستپێکی و رێزمانییا زمانیدا بکاردهێت و بناغێ پۆلینکرنا سینتاکسی و واتاییە. کەواتە واژە یەکەیەکا هۆشەکییە و دچیتە دناڤ فەرهەنگێدا و هەلگرێ دەنگ و واتاییێیە.

بۆ نموونە هەر کوردەك پەیڤا (ئاڤ)ێ دنیاسیت و ژ پەیڤا (دیوار) جودا دکەت، (مەتیوز) ڤێ نیاسینا هۆشی ژ پەیڤێ ب فورمێ هۆشەکی دزانیت.

ب- هەر گاڤا ئاخڤتنكەران ئەڤ چەمكێ هۆشەكی ب لێڤكر یان نڤێسی، ئەڤە ئەم فۆرمێ پەیڤێ دبینین یان د بهیسین، كو ب فۆرمێ ئاخڤتنێ یان نڤێساری دهێتە نیاسین. فۆرمێ ئاخڤتنێیێ پەیڤێ ژ برگان (كو ژ فۆنیمان پێكهاتییە) دروستدبیت و فۆرمێ نڤێساریێ پەیڤێ ب رێزكرنا پیتان دروستدبیت. ژ لایەكێ دنڤە یەكەیێن ئاخڤتنێ و نڤێساری هەلگرێ واتایێ یان ئەركێ رێزمانینە.

كەواتە زاراڤێ (واژە) بۆ ئاماژەكرنا فۆرمێ هۆشەكی و (پەیڤ) بۆ ئاماژەكرنا فۆرمێ بەرهەست دهێتە بكارهینان.

- پێڤەرێن دەستنیشانكرنا پەیڤێ:

بۆ دەستنیشانكرنا پەیڤێ پێنج پیڤەر هەنە، ئەوژی بریتینە ژ: (ویدا شقایقی : ١٣٨٦ : ٢١ - ٣٢)

١ - پیڤەرێ دەنگی:

پەیڤا لیكسیكی د پرانییا زمانێن جیهانێدا ستڕێسەكا سەرەكی هەیە، واتە ئێك ژ برگان ب هێزەكا پتر دهێتە ب لێڤكرن؛ لێ د هەمبەردا پەیڤێن رێزمانی ستڕێس تێدا نینە. ستڕێسا پەیڤێن سادە دزمانێ كوردیدا د كەڤیتە سەر برگا داویێ و ئەگەر هات و كەرەستەیەك چوو سەر، ئەڤە رەنگە گوهۆڕینەكێ ل جهێ ستڕێسێ دروست بكەت. بۆ نموونە گیرەك هەلگرێن ستڕێسێنە و ئەگەر هات چوونە سەر (ناڤ، هەڤالناڤ، هەڤالكار و كاری) ئەڤە جهێ ستڕێسێ دگوهۆڕن.

مەبەست ژ پەیڤا لیكسیكی ئەوە كو دەلالەت ل سەر چەمكێن وەكی تشت، كریار، سالوخەت و دۆخەكی دكەت كو ئەم دشیێن هزر تێدا بكەین و واتادارن.

ئەڤە سەر ب پۆلەكا ڤەكرینە و رۆژ ب رۆژ دشێن كەرەستێن نوو وەرگرن. مینا (یاری، تەپ، پەنجەرە دێو، زارۆك، خوەشی).

پەیڤێن ڕێزمانی، واتەیەکا تایبەت نینە و مسداقەك (لەشەك) ل جیهانا دەرڤە نینە و د رستێدا هەلگرێ ئەرکێ ڕێزمانینە، وەکی ئامرازان.

٢ - پیڤەرێ لیکسیکی:

هندەك جاران پەیف دهێتە دابەشکرن ب سەر هندەك پرتێن بچوکتر کو واتاداران یان خودان ئەرکن. هەر ئێك ژ ڤان پرتان مۆرفیمەکە. هندەك جاران ژمارا پەیڤێ دشێت ب تنێ ژ مۆرفیمەکێ پێکهاتبیت.

پەیف ب یەکەیەکا لیکسیکیا هۆشەکی هاتییە ناڤ کرن، کو د ئاخڤتن و نڤێسینێدا ب فۆرمەکێ دەنگی یان پیتی دەردکەڤیت. پەیف پرانییا جاران د فەرهەنگاندا وەکی دەرازینکێن لیکسیکی بکاردهێن.

هەر چەندە ئەڤە ژ زمانەکی بۆ زمانەکێ دن جودایە؛د فارسیدا چاوگێن (گفتن، خواندن و امدن) وەکی دەرزانیك دهێنە هژمارتن و د ئینگلیزیدا فۆرمێ سادەیێ کاری وەکی (write، come، go .... هتد) وەك دەرزانیکێن لیکسیکی دهێنە هژمارتن. د فەرهەنگاندا ب تنێ پەیف دهێنە نڤێسین و فۆرمێن پەیڤێ ناهێتە نڤێسین پەیڤێن (سێف، جوان، چوون..... هتد) دبنە دەرزانیك و فۆرمێن (سێڤان، جوانتر، دچم .. هتد) کو ب فۆرمێن پەیڤێ دهێنە نیاسین، ناهێتە نڤێسین.

پەیف دابەشی جورێن (ناڤ، کار ... هتد) دبیت. واتە هەر جورەك دشێت ئەرکەکی ببینیت کو جورێن دن نەشێن ببینن. (ناڤ) ئەرکێ بکەری و بەرکاری د رستێدا دبینیت لێ (کار) نەشێت ڤی ئەرکی ببینیت.

٣ - پیڤەرێ سینتاکسی:

پەیف ب بچووکترین یەکەیا سینتاکسێ دهێتە ناڤ کرن؛ چونکی ل دویڤ یاسایێن تایبەتێن هەر زمانەکی ب رەخ ئێکڤە ڕێز دبن و رستێ دروستدکەن. ئەگەر باوەربکەین کو پەیف یەکەیا پێکهاتنا ڕستێیە ئەڤە د سالوخدانا کەرەستێن وەکی نیشانێن ڕێکەفتنێدا دێ تووشی ئاستەنگان بین. چونکی ب پەیف ناهێنە هژمارتن لێ د رستێدا رۆل هەیە و بکەر و کاری یان بەرکار و کاری رێك د ئێخین. یاسایێن سینتاکسی

چەواتییا رێزبوونا پەیڤان د رستێدا دیار دکەن، ب هەمان شێوە ئەڤ یاسایە جهێ نیشانێن رێکەفتنێژی د رستێدا دیاردکەن لەوا نیشانێن رێکەڤتنێ ژی ب پەیف دهێنە هژمارتن، لێ ل دویف پیڤەرێ دەنگی، لیکسیکی، واتایی پەیف نینن.

هەروەسان دهێتە گوتن کو پەیف ب تنێ د پێکهاتا رستێدا دهێتە بکارهینان واتە فۆرمەکێ ئازادە و پێدڤی ب ڤەنووسان ب کەرەستەکێ دن نینە. ل ڤی دەمی پا (کار) دێ چەوا بیت؟ پەیڤە یان نە؟ چونکی کار ب تنێ بکار ناهێت و پێدڤی ب نیشانا رێکەڤتنێ و نیشانا دەمی هەیە و ئەڤ نیشانەیە پێڤە دنووسن.

٤ - پیڤەرێ واتایی:

مە باسی پەیڤێ کر کو ئاماژە ب دەنگ و واتایێ دکەت. لێ هژمارەکا زورا پەیڤان پتر ژ واتایەکێ هەیە. ئاخڤتنکەرێ هەر زمانەکی ئاگەهداری ژمارا رامانێن هەر پەیڤەکێنە و دزانن د کیژ دەوروبەریدا بکار بینن. هندەك پەیڤان واتەیەکا دیار و هوور هەیە مینا (پەرتووك، دار) کو د هەموو زمانەکیدا هەیە و ئاماژە ب ئێك مصداق(لەش - تەن) ددەن لێ هندەك پەیڤێن مینا (جوانی، رەوشت) چەمکێن هۆشەکی هەنە و ژ جڤاکەکی بۆ جڤاکەکێ دن دهێنە گوهۆڕین.

واتا پەیڤێ د هەر دوو ئاستێن واتا و پەیڤسازییدا دهێتە باس کرن. زێدەباری هندێ پێدڤی ب (پراگماتیك و زمانڤانییا جڤاکی) ژی هەنە. د واتاسازییدا دشێین دوو واتایێن (ئاشکەرا و نەئاشکەرا) ژ هەڤ جودا بکەین، وەکی (زانا) کو دشێت ب واتا (کەسەکێ شارەزا) بهێت واتە د واتا ئاشکەرا دا ،هەروەسان دشێت واتایەکا بەروڤاژی بدەت وەکی (کەسەکێ خشیم) کو ئەڤەژی واتا نەئاشکەرایە.

پرسگرێکێن مینا (هەڤ واتایی، دژ واتایی، فرە واتایی، هەڤ دەنگ، هەڤ پیت و...هتد) د پەیوەندییێن چەمکیدا دهێنە باسکرن .

د کوردیدا (شیر)ی دوو رامان هەنە: (١- شیرێ ڤەخوارنێ. ٢- شیرێ شەری)ئەرێ ئەڤە پەیڤەکە ب دوو واتایان یان دوو پەیڤێن ژێکجودانە؟

٥ - پیڤەرێ پراگماتیکی (بکارهینانێ):

ئێك ژ پیڤەرێن پراگماتیکی بۆ دیارکرنا پەیڤێ (ئێکگرتن و ژێکڤەنەبوون)ـە چونکی کەرەستێن پێکهێنەرێن وێ هند پێکڤە نووسینە کو چ یەکەیەکا دییا زمانی نەشێت بچیتە د ناڤ پێکهاتا وێدا. بۆ نموونە د پەیڤا لێکدایا (بەژن زراڤ) دا هەڤالکارێ (زور، گەلەك، بیچەك) نەشێن بچنە سەر(بەژن)ێ.

- یاسایێن رۆنانا پەیڤێ:

بۆ مەبەستا رۆنانا پەیڤێ د هەر زمانەکیدا کۆمەکا یاسایان هەنە کو ب هاریکاریا وان پەیڤێن وان زمانان دهێنە دروستکرن، پەیڤێن زمانێ کوردی ژ لایێ رۆنانێڤە دابەشی دوو جوران دبن:

١- ئەوێن ب سەر مۆرفیمان دابەش دبن، واتە ژ مۆرفیمەکێ پتر پێکدهێن؛ بۆ نموونە:

(دەست کورت) ژ (دەست + کورت)

(بێ خەو) ژ (بێ + خەو)

٢- ئەوێن ب سەر مۆرفیمان دابەش نابن، واتە ب تنێ ژ مۆرفیمەکێ پێکدهێن؛ بۆ نموونە:

سەر، شەر

(ئەورەحمان حاجی مارف، ١٩٧٧،٤٧)

کەواتە پەیڤێن ئێك مۆرفیمی پێدڤی ب رۆنانێ نینن و ب تنێ ئەو پەیڤێن کو ژ پتر ژ مۆرفیمەکێ پێکدهێن پێدڤی ب رۆنانێ هەیە، زمانڤان پێکولێ دکەت کو د ڤی ئاستیدا یاسایان دەستنیشانبکەت تاکو دشیاندا هەبیت پێدڤییاتییێن وی زمانی ب پەیڤێن نوو ب جھ بینیت و ل دویڤ وان یاسان دێ پەیڤێن نوو هێنە دروستکرن؛ ب شێوەیەکێ گشتی د زمانی کوردیدا دوو رێك هەنە بۆ رۆنانا پەیڤێ، کو ئەوژی بریتینە ژ دارشتن و لێکدان.

١ - دارشتن:

ژ مۆرفیمەکا ریشەیی و مۆرفیمەکا پەیف دارێژ پێکدهێت، مۆرفیما پەیف دارێژێ رەنگە پێشگر یان پاشگر یانژی هەر دوو بن (ئەورەحمان حاجی مارف، ١٩٧٧، ٤٨) ل ڤێرێ پێشگر یان پاشگر دچیتە سەر پشکەکا دیارکری یا ئاخڤتنێ و پەیڤەکا نوو(دارشتی) ب واتایەکا نوو ژێ دروستدکەت، وەکی: د ناڤ پشکەکا دیارکرییا ئاخڤتنێدا، بۆ نموونە:

ناڤ + پاشگر

دار + ستان = دارستان

پێشگر + رەگێ کاری

پێ + خەف = پێخەف

ل خوارێ دێ پێکولێ کەین، بەرفرەهتر باسی یاسایێن رۆنانا پەیڤا دارشتی بکەین:

أ - نافێ دارشتی:

Noun = N (ناڤ)

Sufixus (پاشگر)

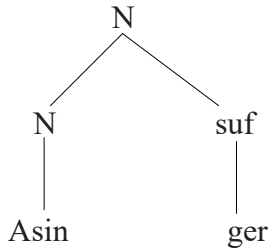
Prae fixus (پێشگر)

interfix (ناڤبەند)

Adjictive (هەڤالناڤ)

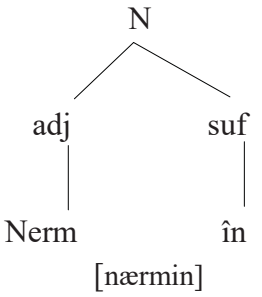
Adverb (هەڤالکار)

– ناڤ + پێشگر

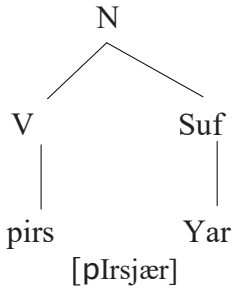

[ʕāsIngær]

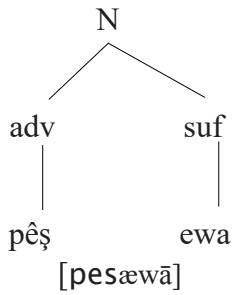
– هەڤالناڤ + پاشگر

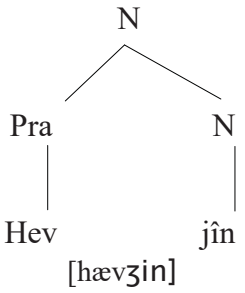
- رەگێ کاری + پاشگر

- هەڤالکار + پاشگر

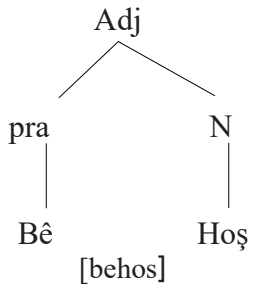

– پێشگر + ناڤ

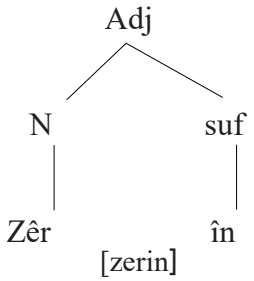

ب - هەڤالناڤێ دارشتی:

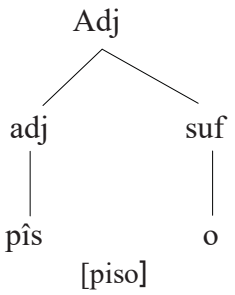
- پێشگر + ناڤ

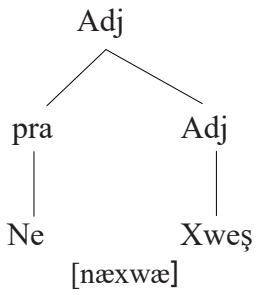
- ناڤ + پاشگر

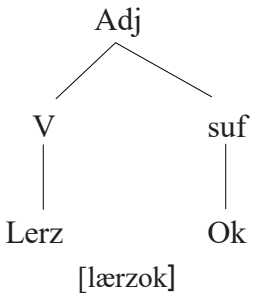
پێشگر + هەڤالناڤ

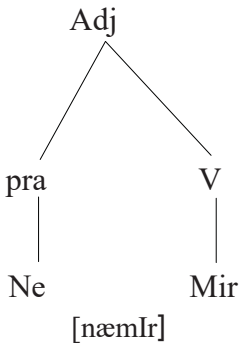
هەڤالناڤ + پاشگر

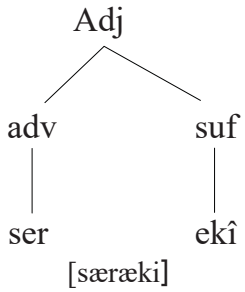
رەگێ کاری + پاشگر

پێشگر + رەگی کاری

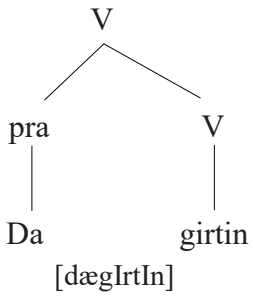

- **هەڤالکار+ پاشگر**

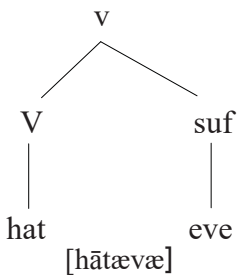

ج - کارێ دارشتی:

- پێشگر + کارێ سادە

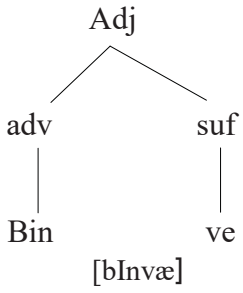

- کار + پاشگر

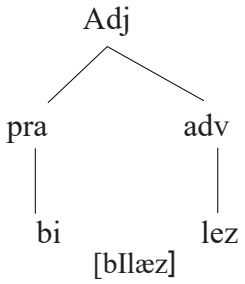

د - هەڤالکارێ دارشتی:

- هەڤالکار+ پاشگر:

- پێشگر + هەڤالکار

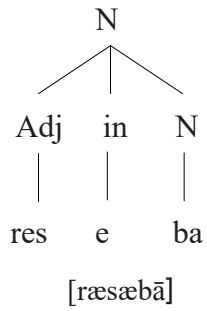

٢ - لێکدان:

ب کێمی ژ دوو مۆرفیمێن ریشەیی پێکدهێت. (ئەورەحمان حاجی مارف، ٢٠٠٤، ٣٩٨) ل ڤێرێ ئەو هەر دوو مۆرفیم هەر ئێکێ واتا خوه هەیە و ل دویڤ یاسایێن دیارکری دهێنە لێکدان و پەیڤێن نوو دروست دکەن،ئەڤجا چ ب تنێ بهێن وەکی (دار بەست) یان ب هەڤکاریيا نافگرەکی بیت وەکی (ئافەماست). پەیڤا لێکدای دشێت ب رێکا لێکدانا پشکێن ئاخڤتنێ دابەشی ڤان جوران بیت:

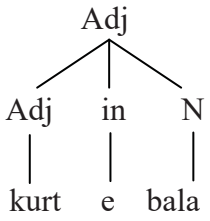
أ - نافێ لێکدای

بۆ نموونە:

ب - هەڤالناڤێ لێکدای

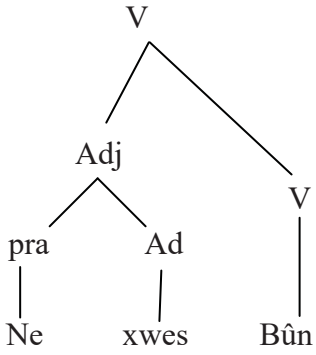
بۆ نموونە:

[kʊrtæbāLā]

ج - کارێ لێکدای

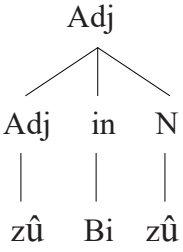
بۆ نموونە:

[næxwæsbun]

د - هەڤالکارێ لێکدای

بۆ نموونە:

[zu bI zu]

ل دوماهیێ پێدڤییە بێژین، کو پەیف ژ لایێ پێکهاتنێڤە، دابەشی دوو جۆرێن سەرەکی سەرەکی دبیت، ئەوژی:

۱- پەیڤا سادە: ئەو پەیڤە ئەوا چ پێشگر و پاشگر د گەلدا نەهێن. وەکو پەیڤێن: دار، گول، دیوار، خانی..... هتد

۲- پەیڤا نەسادە: ئەوژی دابەش دبیتە سەر:

أ- پەیڤا دارژاو(دارشتی): ئەو پەیڤەیە، ئەوا ژ پەیڤەکا سادە ل گەل پێشگرەکی یان پاشگرەکی یان پێشگر و پاشگرەکی پێکدهێت. وەکو: (بێسوز، بهێز، ئاسنگەر، کارگەە، داگرتەڤە، هلگرتەڤە.....)

ب- پەیڤا لیکدای: ئەو پەیڤەیە ئەوا ژ دوو پەیڤێن سادە یان پتر پیکدهێت، ب مەرجەکی چ پێشگر یان پاشگرێن دارشتنێ ل گەل نەهێن. وەکو(بەژن بلند، دلگەش، بلندبوون، نزمبوون).

ج- پەیڤا ئالوز: ئەو پەیڤەیە ئەوا ب کێمیڤە ژ دوو پەیڤێن سادە پێکدهێت، لێ ب مەرجەکی پێشگرەك یان پاشگرەکێ دارشتنێ یان هەردوو پێکڤە د گەلدا بهێت. وەکو(سەرژێکر، دەست پێکر، سەرژێکرەڤە،....)

تێبینی: هندەك رێزمانناڤیس باوەری ب پەیڤا ئالوز نینە، بەلکو ب پەیڤا لێکدای دهژمێرن، ئانکو ب دیتنا ئەوان پەیف ژ لایێ پێکهاتنێڤە ب تنێ بریتییە ژ: پەیڤا سادە، دارژاو، لێکدای.

۳ - ئاستێ سینتاکسێ:

ئەڤ یەکەیێن کو د ڤی ئاستیدا ڤەکۆلین ل سەر دهێتە کرن (فرێز) و (رستە) نە، فرێز و رستێژی د هەر زمانەکیدا یاسایێن خوەیێن دیارکری هەنە، لەوا زمانڤان د ڤی ئاستیدا پێکولا ڤەدیتنا ڤان یاسایان ددەن، چونکی د هەر زمانەکیدا (ل دویڤ ژمارەکان یاسایێن تایبەت ب وی زمانی پەیف دهێنە رێزکرن و فرێزان دروست دکەن و ل دویڤ ژمارەکا یاسایێن دن ئەو فرێز دهێنە رێزکرن و رستان پێك دهینن، دەستنیشانکرنا ڤان یاسایان ب (syntax) دهێتە نیاسین). (وریا عومر ئەمین، ۲۰۰۷، ۳۵) ب ڤی رەنگی ڤەکۆلین ل ڤی ئاستی دبیتە دوو بەش، یا ئێکێ دیارکرنا یاسایێن دارشتنا فرێزانە و یا دوویژی دیارکرنا وان یاسایانە یێن رستا کوردی پێ دهێتە ئافاکرن.

أ - فرێز

د باسێ فرێزاندا ئەم دێ باسی فرێزا ناڤی و فرێزا کاری کەین، چونکی سادەترین رستا کوردی پێکدهینن، فرێز ژی ژ پەیڤەکێ یان ژ چەند پەیڤەکان پێکدهێت، ئەڤ فرێزە ژی هەلگرێ پشکا سەرەکییا رستێیە واتە هەلگرێ بکەرییە کو ل وی دەمی دبیتە فرێزا ناڤی یان هەلگرێ کارییە کو ل وی دەمی دبیتە فرێزا کاری. د فرێزا ناڤیدا ناڤ سەرەیە و د ڤرێزا کاریدا، کار سەرەیە، لێ د رستێدا کار سەرەیە و پەیڤا دەستهەلاتدارە. ب شێوەیەکێ گشتی دشێین د کوردیدا ڤان یاسایان بۆ دارشتنا فرێزا ناڤی و فرێزا کاری دەستنیشانبکەین:

۱ - فرێزا ناڤی:

۱- ف . ن ⟵ ناڤ — ئازاد هات

۲- ف . ن ⟵ کەرەستێن پێشیێ + ناڤ — ئەو هەر دوو + قوتابی

۳- ف . ن ⟵ ناڤ (نەناسرای) + یێ / ا / ێ + ناڤ+ی /ێ — کورِ + ێ + ئازاد + ی

کورِ(ەك) + ێ + ئازاد + ی

٤- ف . ن ⟵ ناڤ (نەناسرای) + ێ / ا / یێ + هەڤالناڤ/جهاڤ — کچ(ەك) + ا + جوان/من

۵- کەرەستێن پێشیێ + ناڤ + یێ / ێ / ا + ناڤ + ی /ێ — ئەو هەر دوو + کور + یێ + ئازاد + ی

٦- کەرەستێن پێشیێ + ناڤ + یێ / ا / ێ + هەڤالناڤ/جهناڤ — ئەو هەر دوو + کورِ + یێ + لاو/من

۷- ف . ن ⟵ ناڤ + و+ ناڤ + ... — ئازاد و نەوزاد هاتن

۸- ف . ن ⟵ ناڤ +یێ/ێ/ا+هەڤالناڤ +و+ هەڤالناڤ — گولێن سپی و رەش

۹- ف . ن ⟵ ناڤ +یێ +جهناڤ +و+جهناڤ — گولێن من و ته

۱۰- ف . ن ⟵ ناڤ +و+ناڤ+یێ+ جهناڤ — خانی و دوکانێن من

۱۱- ف . ن ⟵ ناڤ +و+ ناڤ+یێ +ناڤ+ی/ێ — خانی و دوکانێن ئازادی

کەرەستێن پێشیێ (پەیڤا (هەر و ب تنێ)؛ نیشانە؛ ژمارە؛ ئامرازێ پرسیارێ، ڕادە).

۲ - فرێزا کاری:

۱- ف . ك — کار — (هات)، (داگرت)،(دروستکر)

۲- ف . ك — کار+ کەرەستێ داویێ(دڤە/ ژی). (بائیز عومەر ئەحمەد، ۲۰۰۸، ۸۵- ۸٦) — (گرتەڤە) (هاتژی)

ب - رستە:

د پشکا رستێدا باس ل ڕێزبوونا کەرەستان دهێتە کرن، زمانڤان پێکولێ دکەت وان یاسایێن سینتاکسی دەستنیشانبکەت کو ب ڕێکا وان رستێن ڕێزمانی یێن بێ سنوور دهێنە دروستکرن. د زمانێ کوردیدا ڕێزبوونا کەرەستان ل ژێر کاریگەریا کاریدایە،

واتە (کارێ تێپەر و تێنەپەر) هەر ئێکێ ڕێزبوونا خوە هەیە. بەری کو بهێین و ڤان یاسایان دەستنیشانبکەین، دشێین ب شێوەیەکێ گشتی دوو جور ڕێزبوونان د زمانیدا دیار بکەین کو زمانێ کوردیژی ڤان هەر دوو ڕێزبوونان ب خوەڤەدگریت. ئەوژی بریتینە ژ:

١- ڕێزبوونا چەسپای (جێگیر): ئەوە کو هەر گوهۆڕینەکا د ڕێزبوونا کەرەستاندا روو بدەت؛ ئەڤە دبیتە ئەگەر کو ئەرکێ سینتاکسیێ رستێ و هەروەسان لێکدانا واتا وان کەرەستان بهێتە گوهۆڕین. (طالب حسين علي، ١٩٩٨، ١٠).

وەکی:

ئازادی نەوزاد دیت.

نەوزادی ئازاد دیت.

د ڤان هەر دوو نموونەاندا دبینین کو گوهۆڕینا جهێ (ئازاد و نەوزاد)ی واتا و ئەرکێ ڕێزمانی یێ وان گوهۆڕییە.

٢- ڕێزبوونا ئازاد: مەبەست ژ ڤێ جورێ ڕێزبوونێ ئەوە کو ڕێزبوونا پەیڤان د ناڤ رستێدا ب چەند شێوەیەکێن جیاواز دبیت، بێیکو کاریگەرێ ل واتا رستێ بکەت. (طالب حسين على ، ١٩٩٨ ،١٠) ل ڤێرێ پێش و پاشکرنا پەیڤان واتا رستێ و ئەرکێ پەیڤان ناگوهۆڕیت، وەکی:

من پەنجەرك شكاند.

پەنجەرك من شكاند.

هەلبەت ئەڤە ژی ل دویڤ ئاخڤتنکەری دمینیت کا پتر جەختێ ل سەر چ دکەت (من) یان (پەنجەر)ێ واتە هەر (وی ب تنێ پەنجەرك شكاندییە) یان (پەنجەرك وی یا شکاندنی). یاسایێن سەرەکییێن ڕێزبوونا کەرەستان د رستا کوردیدا ب ڤی شێوێ ل خوارێیە:

رستا خودان کارێ تێنەپەر:

١- بکەر . کار

٢- بکەر . تەواوکەر . کار

ڕستا خودان کارێ تێپەڕ:

١- بکەر . بەرکار . کار

٢- بکەر . بەرکار . کار . تەواوکەر

٣- بکەر . بەرکار . تەواوکەر . کار. (طالب حسين على، ١٩٩٨، ١٤)

- رستە ژ لایێ پێکهاتنێڤە

رستە ژ لایێ پێکهاتنێڤە دابەشی سێ جوران دبیت، ئەوژی بریتینە ژ:

١ - رستا سادە:

ئەو جورێ رستێیە ئەوا ب کێمیڤە ژ دوو فرێزان پێکدهێت، ئەوژی فرێزا ناڤی و فرێزا کارینە. چێدبیت د رستا سادەدا پتر ژ فرێزەکا ناڤی هەبیت، بەلێ چێنابیت زێدەتر ژ فرێزەکا کاری هەبیت. وەکو:

ئازاد هات.

ف.ن ف.ك

من ئازاد دیت.

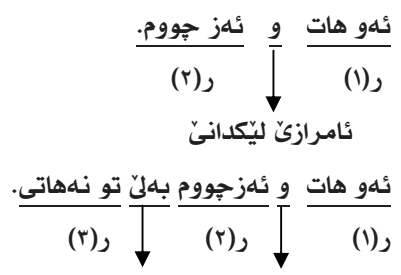
ف.ن ف.ن ف.ك

من ئازاد بۆ تە هنارت.

ف.ن ف.ن ف.ن ف.ك

٢ - رستا لێکدای:

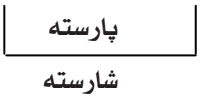
رستا لێکدای، ئەو جورێ رستێیە، ئەوا ب کێمیڤە ژ دوو رستێن سادە پێکدهێت (دهێتە لێکدان). وەکو:

٣ - رستا ئالۆز:

رستا ئالۆز ئەو جورێ رستێیە، ئەوا ب تنێ ژ دوو رستان پێکدهێت، ئێک ژ وان پارستەیە و یا دن شارستەیە. وەکو ل خوارێ دیاردبیت:

ئەو خانیێ تە ئافاکری یێ منە.

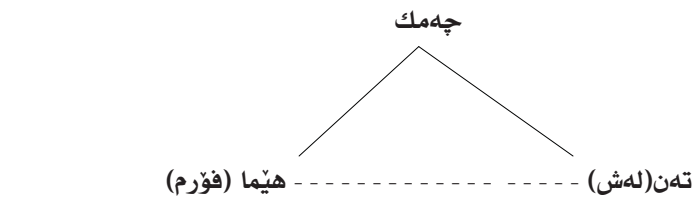

پێدڤییە ئاماژێ ب وێ چەندێ بدەین، کو رستا پارستێ واتا وێ یاتەمام نینە، ئانکو د شیاندا نینە ب تنێ بهێتەبکارهینان، بەلکو سەر ب شارتێڤەیە.

٤ - ئاستێ واتایێ:

١ - سیمانتیک

زمانڤان ڤەکۆلینێ ل ڤێ چەندێ دکەت کا چەوا مرۆڤ ئاخڤتنا واتادار ژ ئاخڤتنا بێ واتا جودا دکەت، چەوا دزانیت کو ئەڤ ئاخڤتنە ژ لایێ واتایێڤە پەسەندە یان نەپەسەندە. هەروەسان واتاسازی پێکولێ دکەت کو ڤەکۆلینێ ل پەیوەندییا د ناڤبەرا فۆرم و چەمکیدا بکەت و بزانیت کا واتا چەوان دروست دبیت، ژ بوونا دیارکرناچەواتییا دروستبوونا واتایێ بیر و بۆچوونێن جیاواز هەنە و گونجایترین بۆچوون ژی(سێگوشا واتایی) یا ریچاردس و ئوگدنییە کو پەیوەندییا د ناڤبەرا هێما، چەمك و تەنێدا (لەشی) د سێگوشەکێدا نیشانددەن، ب ڤی رەنگی:

فەکۆلین ل واتایێژی دوو چەقێن دن ژێ دچن، یا ئێکێ ب واتاسازی دهێتە هژمارتن، کو دوور ژ کاریگەریيا دەرەکی فەکۆلینێ ل واتایێ دکەت لێ چەقێ دووێ کو ب پراگماتیك دهێتە هژمارتن ل ژێر کاریگەریيا ئەگەرێن دەرەکی وەکی دەورووبەر، ئەزموونێن کەسی و ... هتد باسی واتایێ دکەت، کەواتە سیمانتیك ب فی رەنگی دهێتە پێناسە کرن:

فەکۆلینا راستەوخۆیە ل واتا زمانی، دوور ژ دەورووبەر، بیرو باوەر و ئەزموونێن کەسی. (جولیا. اس. فالك، ۱۳۸۳، ۲۸۲).

بۆ مەبەستا فەکۆلینی ل واتایێ ل دەستپێکێ پێدڤییە ئەو یەکەیا کو فەکۆلین ل سەر دهێتە کرن بهێتە دەستنیشانکرن، لێ د دەستنیشانکرنا فێ یەکێدا دوو رێرەو هەنە یا ئێکی پەیڤێ وەکی یەکەیەکا شیکرنێ هەلدبژێریت و یا دووێ رستێ وەکی یەکەیەکا شیکرنێ هەلدبژێریت ب کورتی ((زوربەیا واتاسازێن (رۆنانی) گرنگیێ ب پەیڤێ و زوربەیا واتاسازێن (بەرهەمهینانێ) گرنگیێ ب رستێ ددەن.)) (کلود جرمان و ریمون لوبلون: ۲۰۰٦ : ۵۳) ب فی رەنگی ل دویف ئەو فەکۆلینێن د ڤان هەر دوو بیاڤاندا هاتینە ئەنجامدان، دشێین فێ پێکهاتا زمانڤانیێ دابەشی دوو پشکان بکەین واتە واتاسازییا پەیڤێ کو فەکۆلینێ ل واتا پەیڤێ دکەت و واتاسازییا رستێ کو فەکۆلینێ ل واتا رستێ دکەت.

أ - واتاسازییا پەیڤێ:

د وان فەکۆلینێن کو پەیڤێ وەکی یەکەیەکا شیکرنێ دزانن، پێکول دهێتە کرن ب چەند رێکان کێشا واتایێ بهێتە چارەسەرکرن، ژ وانان:

ب - کێلگێن واتایی:

کێلگێن واتایی بریتییە ژ کۆمەکا پەیڤان کو ب ڕێکا سیمایێن واتایی یێن هەڤپشکڤە کێلگەیەکا واتایی دروستدکەن، کۆما ڤان پەیڤان ب کەرەستێن هەڤ کێلگە دهێنە هژمارتن و هەر کەرەستەیەك ژی دشێت ئەندام بیت د ناڤ کێلگەیەکا دنژیدا . (کورش صفوی، ۱۳۸۳، ۲۰۲) ئەڤە دبیتە ئەگەر کو ئەم بزانین کا چ پەیڤەك دشێت ب ڕێکا تەوەرێ هەڤنشینی دگەل پەیڤەکا دیدا بهێت وەکی هاتنا (ئەڤرو، سوباهی، دوزبا، سالەکا دن و ... هتد) ل گەل کارێ رانەبردوو و ب ڕێکا تەوەرێ جهنشینی دزانین کا چ پەیڤەك دشێت جهێ پەیڤەکا دن بگریت بێیکو واتایێ تێکبدەت وەکی (تەحل، شیرین، ترش، تیژ، سوور) کو دشێن جهێ هەڤدوو بگرن. ئەڤ جهنشینییە دبیتە ئەگەر کو ئەم بزانین:

۱- چ پەیڤەك دشێت د رووبێ سەرڤەدا د ناڤ پێکهاتەیەکا دیارکریدا بهێت، بۆ نموونە (ئەسمان کەڤت.)

(ئەسمان) ناگونجیت دگەل (کەڤت) دا بهێت چونکی ژ سیمایێن (کەڤت) ئەوە کو بکەرێ وێ پێدڤییە (+ گیاندار) بیت.

۲- پێکهاتا هەڤ واتا دیار دکەت.

۳- ئەو کەرەستێن ل سەر تەوەرێ جهنشینی دهێن ڕونتر و ئاشکەراتر دکەت، بۆ نموونە پەیڤا (گەرم) د پەیوەندی دگەل (سار و هوینك) دا واتا وێ ڕونترە. (مهدی باقری، ۱۳۸۳، ۲۰۱)

ڤەکۆلین ل پەیوەندییا د ناڤبەرا کەرەستێن ناڤ کێلگەیەکا واتاییدا ب دوو شێوان دبیت:

۱- ڤەکۆلینا دایکروونییا کێلگا واتایی: ل ڤێری گرنگی ب وان گوهۆڕینان دهێتە دان، کو ب درێژاهییا دیروکێ د ناڤ ڤێ کێلگێدا رووبدانە واتە دوو قۆناغێن دیرۆکی د گەل هەڤدا دهێنە هەڤبەرکرن. (کورش صفوی، ۱۳۸۳، ۱۹۱ - ۱۹۶) ل ڤێرێ پەیڤ ژ کێلگەیەکێ بۆ کێلگەیەکا دن دهێتە ڤەگوهازتن.

۲- ڤەکۆلینا سینکرونییا کێلگا واتایی: ل ڤێرێ ڤەکۆلین ل پەیوەندییا د ناڤبەرا کەرەستێن هەڤ کێلگەدا د ماوەیەکی دیروکییێ دیارکریدا دهێتە کرن. ل ڤێرێ بنەمایەك هەیە ب ناڤێ (هەڤالینی یان پێکڤەهاتن collocation) کو ناڤەك ل گەل

کارەکی یان ناڤەك دگەل هەڤالناڤەکیدا دهێت، وەکی (سه و رەوین) و (هەسپ و سەکتین) کو ئەوژی دبیته دوو جور واته هەڤالینییا هەڤنشینی وەکی (مێتن و لێڤ) و هەڤالینیا ب بیرهاتنێ وەکی (هەیڤ، ستێر و رۆژ). (کورش صفوی، ۱۳۸۳، ۱۹۷ - ۱۹۹).

- پەیوەندییا چەمکی د ئاستێ پەیڤێدا:

ل ڤێرێ پێکول دهێته کرن کو ب رێکا پەیوەندییا چەمکی ڤەکۆلینێ ل واتایێ بکەت واته پێکول دهێته کرن ((پەیوەندییا د ناڤبەرا هندەك یەکەیێن دیارکریدا چارەسەر بکەت)). (کلود جرمان و ریمو لوبلون، ۲۰۰٦، ٦۰) هندەك ژڤان پەیوەندییان بریتینه ژ:

۱ - **هایپۆنیم** - Hyponymy

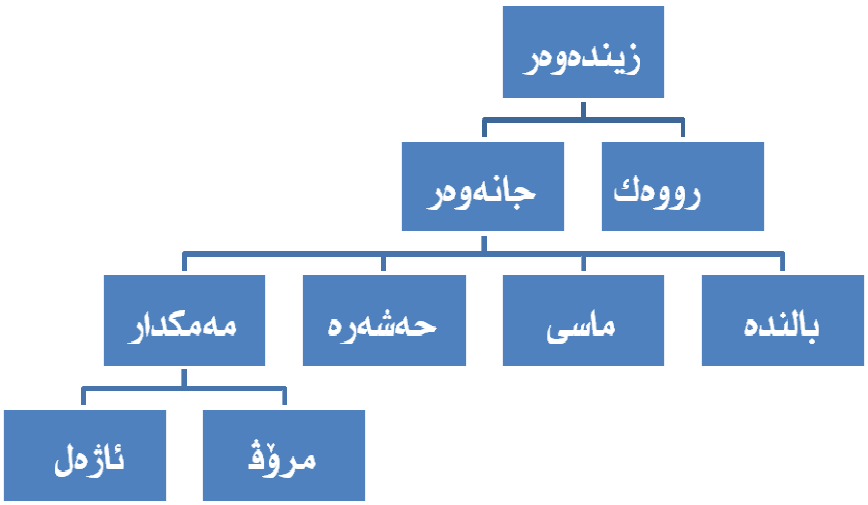
چەمکەك دشێت ئێك یان چەند چەمکێن دن ب خوەڤه بگریت، پەیوەندییا د ناڤبەرا ڤان چەمکاندا ب هایپۆنیم دهێته نیاسین. ب واتایەکا دن پەیڤەك واتا چەند پەیڤێن دن بخوەڤەدگریت. (فرانك پالمەر، ۱۳۸۱، ۱۳۲) چەمکێ پەیڤا (گول) چەمکی پەیڤێن (نێرگز، نیسانووك، ئاداروووك، .... هتد) ب خوەڤەدگریت.

نموونه:

پەیڤا (گول) ب پەیڤا (ڤەگر – superordinate) دهێنه نیاسین و هەر ئێك ژ پەیڤێن (نێرگز، نیسانووك، ئاداروووك) بۆ گولێ (hyponym)ـه و پەیوەندییا پەیڤێن هایپۆنیمژی د گەل ئێکدا ب (co- hyponym) دهێته نیاسین. (کورش صفوی، ۱۳۸۳، ۹۹).

نموونه:

(فرانك پالمر، ١٣٨١، ١٣٤)

٢ - **بەش و گشت** - part – whole:

پەیوەندییا گشت و بەشێ د ناڤبەرا دوو چەمکاندا نیشانددەت. ئەڤەژی وەکی هایپۆنیمێیە و ڕێز بەندییەك د ناڤبەرا بەشێ و گشتێ پێکهێنەرێ وێدا هەیە. لێ ب ڤێ چەندێ ژ هایپۆنیمێ جودا دبیت کو ئەو پەیڤا ب بەش دهێتە نیاسین پشکەکە ژ پەیڤا گشت وەکی (تل) کو پشکەکە ژ دەستی یان پیێ و جورەك ژ وان نینە لێ د هایپۆنیمێدا (نێرگز) جورەکێ (گول)یێیە. (کورش صفوی، ٣٨٣، ١٠٤).

٣- **ئەندامێ گرۆپێ** - member - collection :

پەیوەندییا د ناڤبەرا پەیڤەکێ وەکی ئەندام و پەیڤەکا دن کو هژمارەکا زورا وان ئەندامان ب خوە ڤەدگریت و گرۆپەکی دروست دکەت ب پەیوەندیا (ئەندامێ گروپێ)

دهێته نیاسین. وەکی (دار) و دارستان کو (دار) ئەندامە – member و دارستان ژی گرۆپە - collection دار جورەکێ دارستانێ نینە لەوا پەیوەندییا وان (هایپۆنیمی) نینە هەروەسان چەند دارەك ب رەخ ئێکفە دارستانەکێ دروستدکەن، لێ چەند تل ب رەخ ئێکفە دەستەکی یان پییێەکی دروست ناکەن لەوا بەش و گشتژی نینە و(ئەندامێ گروپێ)یە. (کورش صفوی، ۱۳۸۳، ۱۰٤).

٤ - یەکەیا هژمارا پەیڤەکێ (portion – mass):

پەیوەندییا دناڤبەرا دوو پەیڤانە کو ئێك ژ وان وەکی یەکەیا هژمارێ بۆ پەیڤا دن دهێته بکارهینان. (کورش صفوی، ۱۳۸۳، ۱۰۵).

نموونە:

قەفت بۆ گولێ (قەفتەکا گولان)

دەست بۆ کەڤچکان (دەستەکێ کەڤچکان)

رەڤد بۆ هنەك گیانەوەران (رەڤدەکا گورگان)

٥ - هەڤ واتایی (synonymy):

هەر گاڤا دناڤ زنجیرا زمانیدا بشێین ل شوونا یەکەیەکێ، یەکەیەکا دن بکاربینین ،بێیکو واتا وێ زنجیرا زمانی بگوهۆڕیت ئەڤە پەیوەندی وان پەیڤان کو دشێن ل شوونا هەڤدوو بکاربهێن ب هەڤ واتا دهێته نیاسین. (محمود فضیلت، ۱۳۸۵ ، ۸۹) لێ زانا ل سەر هەبوونا هەڤ واتا تەواو ئێك ناگرن.

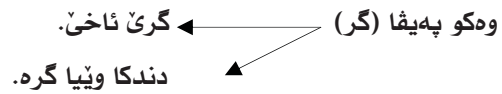
نموونە:

جوان، رند، بەدەو، قەشەنگ، تازە،..... هتد

نەخوشخانە و خەستەخانە

٦ - فره واتایی - polysemy:

هندەك جارا پەیڤەکێ چەند واتا هەنە، ل ڤی دەمی ئەم دبێژینە وان پەیڤان فرەواتا. (فرانك پالمەر، ١٣٨١، ١١٥)

٧ - هەڤدژیا واتایی(دژواتا) - semantic opposition:

هەڤدژیا واتایی چەند جوران ب خوەڤە دگریت:

١- فورمێن وەکی (سار / گەرم)، (پیر / گەنج) کو دناڤ هەڤالناڤاندا روو ددەت و ژ لایێ چەواتی دهێتە پۆلینکرن. ئەڤ جورە وەکی هەڤالناڤێ پلا بەراورد دهێنە بکارهینان وەکی (... پیرترە ژ .... ی) ل ڤی دەمی نەرێکرنا ئێك ژ وان سەلماندنا یادی نینە واتە (ئازاد گەنج نینە، ب واتا (ئازاد پیرە) ناهێت). ئەڤ جورە ب (gradable opposition) دهێتە نیاسین.

٢- فورمێن (گرتی / ڤەکری)، (ژن / زەلام) ژ جورێ دووێ دهێنە هژمارتن. نەرێکرنا ئێکێ سەلماندنا یا دییە. واتە (دەرگەھ یێ ڤەکری نینە) ب واتا (دەرگەھ یێ دا ئێخستیە.)دهێت. ئەڤ جورە ب (complementary opposition) دهێتە نیاسین.

٣- فورمێن (کرین / فروتن) (ژن / مێر) ژ جورێ سیێ دهێنە هژمارتن. ڤان پەیوەندییەکا دوو سەری ب هەڤرا هەیە، ب ڤێ واتایێ کو ئەگەر (مریەم ژنا ئازادی بیت) ئەڤە (ئازاد مێرێ مریەمێیە). ئەڤ جورە ب (symmentrical opposition) دهێتە نیاسین. (کورش صفوی، ١٣٨٣، ١١٨).

٨ - بەرامبەرییا واتایی - Semantic contrast:

د هەڤدژیا واتاییدا ئەڤ پرۆسەیە د ناڤبەرا دوو پەیڤاندا بوو، لێ ئەڤە د ناڤبەرا چەمکێ چەند پەیڤان دایە کو دکەڤنە د ناڤ ئێك کێلگا واتاییدا - semantic fild ،

وەکی (باکوور، باشوور، رۆژهەلات و رۆژئاڤا) کو رەتکرنا ئێك ژ وان ب واتا پەسەند کرنا ئەندامێن دنێن وێ کێلگێیە. (ئەو نەچوویە باشوور) واتە ئەویێ چوویە (باکوور، رۆژهەلات یان رۆژئاڤا). (کورش صفوی، ۱۳۸۳، ۱۲۰).

۹ - نیشانداری و بێ نیشانی - marked – unmarked:

ل دویڤ نێرینا پالەری هەر گاڤا د ناڤبەرا دوو پەیڤێن بەرامبەریدا، ئێك ژ وانان بۆ پرسیارکرن و ئاخڤتن ل دور چەمکێ هەر دوو پەیڤان بکار بهێت، ئەڤە ئەو پەیڤ ب بێ نیشان (unmarked) و یا دن ل هەمبەر وێ ب نیشاندار (marked) دهێتە هژمارتن.

بۆ نموونە چەمکێ پەیڤا (زەلام) ب هاریکاریا نیشانێن [+ مرۆڤ] ، [+ هەراش] و [+ نێر] دهێتە دەستنیشانکرن. هەر نیشانەك ب هێمایێ + یان - دهێتە دیارکرن. بۆ نموونە چەمکێ پەیڤا ((ژن)) ی هەمبەر پەیڤا (زەلام) خودان سیمایێ [– نیر] ە.

ئەم دشیێن هندەك جوران ل دور نیشانداری و بێ نیشانیا پەیڤان دیار بکەین: (کورش صفوی : ۱۳۸۳ - ۱۲۲ - ۱۲٤).

أ - نیشانداریا فورمی - formal markedness:

ل ڤێرێ هاتنا مۆرفیمەکێ دبیتە ئەگەر کو پەیڤەك ل هەمبەر پەیڤەکا دن نیشاندار بیت. چەمکێ پەیڤا (ماموستا) ل هەمبەر رەگەزی بێ نیشانە، واتە دشێت [±نێر] بیت ، ل دەمێ کو ((ماموستایا)) هەلگرێ نیشانا [– نیر] ە و ((ماموستایێ)) ژی هەلگرێ نیشانا [+ نیر]ـە . ئەڤ نیشانەیە یان سیمایێ واتایی ب هاریکاریا (مۆرفیما (یا) و (یێ) ب سەر پەیڤا (ماموستا) هاتیە زێدەکرن، لەوا (ماموستایا) یانژی (ماموستایێ) ل هەمبەر (ماموستا) ب نیشاندار دهێنە هژمارتن و پەیڤا (ماموستا) کو بۆ هەر دوویان دهێتە بکار ئانین (بێ نیشانە).

ب - نیشانداریا فرەیی - distributional markedness:

پەیڤا بێ نیشان فرەیی و فراوانیەکا پتر هەیە و ل دەمێ ئاخڤتنێ بۆ هەر دوو پەیڤێن بەرامبەری بکار دهێت. بۆ نموونە پەیڤێن (پەحنی) ل هەمبەر (زراڤی)،

بلنداهی ل هەمبەر (کورتی) و (گرانی) ل هەمبەر (سڤکی) خودان نیشانداریيا یا فرەیینە. (پەحنییا وێ چەندە؟)، (پەحنییا وێ دوو مەترە.)، (بەرزییا وێ چەندە؟)، (بلنداهییا وێ ٥ میلیمەترە.) و .... هتد کو رەنگە ئەو تشت یێ پەحن یانژی بلند ژی نەبیت.

ج - نیشانداریيا جهی - situational markedness:

ئەو پەیڤن کو ل دویڤ جیهانا دەرڤە، ب نیشاندار دهێنە هژمارتن لێ ئەو ب خوە هەلگرێ ڤێ سیمای نینن. بۆ نموونە پەیڤێن ((سکرتێر، پەرستار)) پتر هەلگرێ نیشانا [– نێر]ن و (دارتاش، رێڤەبەر، شوفێر) پتر هەلگرێ نیشانا [+ نێر] ن، لێ د راستیدا مەرج نینە ئەڤ نیشانەیە هەبیت. بکارهینانا فۆرمین وەکی ((سکرتێرێ زەلام))، ((شوفێرا ژن)) بەلگەنە بۆ سەر ڤێ چەندێ.

د - نیشانداریيا واتایی - semantic markedness:

د ڤی جوری دا ئێك ژ دوو پەیڤێن بەرامبەری، سیمایێ واتاییيێ جوداکەرێ خوە ژ دەست ددەت، لەوا دشێت ل شوونا پەیڤا بەرامبەریا خوە ژی بکار بهێت. بۆ نموونە ئەو سیما یان نیشانا کو چەمکێ (مریشکێ) ژ (دیکلی) جودا دکەت [+ نێر] ە، چونکی دیکلیزی مینا مریشکێ هەموو سیمایێن وەکی [+ بالندە]، [+ کەهی] و .... هتد هەنە و ب تنێ ب هاریکاریيا سیمایێ [+ نێر] ژ (مریشکێ) جودا دبیت. ل ڤی دەمی (مریشك) ب (بێ نیشان بوون)؛ واتە ب ژێبرنا سیمایێ (رەگەز) دشێت ل شوونا (دیکل)یژی بکاربهێت. د گوتنێن مینا (مریشك ل سەر برنجێ)، (مریشك خودانکرن)، (مریشکا بژارتی)دا چەمکێ (مریشك) ل هەمبەر (دیکل)ی وەکی (بێ نیشان) بکار هاتیە.

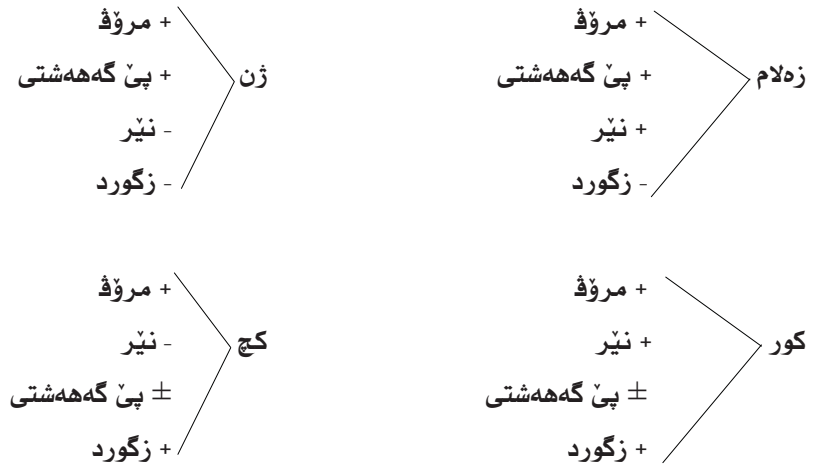
هـ - نیشانداریيا ب نەچاری - implicational markedness:

ل ڤێرێ نیشان یان سیمایەکێ پێدڤی دبیتە دەستنیشانکەرێ چەمکێ پەیڤێ. بۆ نموونە (موو) بۆ (رهان) ،(لڤین) بۆ (هەسارێ)، (روناهی) بۆ (رۆژ)ێ. ب ڤێ واتایێ کو سیمایێ [+ روناهی] بۆ (رۆژ) ێ پێدڤییە و ئەگەر ئەم ڤی سیمایێ [+ روناهی] بۆ (رۆژێ) نەدانین ئەڤە ئەو تشتێ کو ئەم ب (رۆژ) دزانین ئێدی (رۆژ) نینە.

- سیماییێن واتایی:

١- چەمکێ سیماییێن واتایی - Semantic feature:

شیکرنا واتایێ ب رێکا سیماییێن واتایی ((پشت ب ڤەکۆلینا نافەکییا واتا پەیڤان گرێ ددەت واتە دوور ژ بکارهینانێ یان چارچێوەی دهێتە شیکرن، ب ڤی رەنگی گرنگی ب ڤەکۆلینا تۆخمان یان پێکهێنێن واتایی یێن یەکەیێن زمانی ددەت.)) (کلود جرمان و ریمو لوبلون، ٢٠٠٦، ٦٦ - ٦٧) ب هاریکاریا ڤان سیمایان بۆ نموونە دوو چەمکێن ((زەلام)) و ((ژن)) ژ هەڤ دهێنە جوداکرن. سیماییێن واتاییژی ب رێکا کۆ (+) و کێم (-) دهێنە دیارکرن، بۆ نموونە ل ڤێری ئەم دشییێن چوار پەیڤێن ((زەلام))، ((ژن))، ((کور)) و ((کچ))ێ ب رێکا سیماییێن واتایی نیشانبدەین.

کەواتە هەر پەیڤەك هەلگرا هندەك ژ سیمایانە، کو ژ پەیڤێن دن جودا دکەت، ل دویڤ ڤێ بۆچوونێ هەر پەیڤەك رێکێ ددەت ب رێکا سیماییێن واتایی بهێتە شرۆڤەکرن، و ئەڤ سیمایە، دبنە ئەگەرێ دەستنیشانکرنا واتا هوورا هەر پەیڤەکێ. ب ڤێ چەندێ هەر شرۆڤەکارەکێ زمانی دشێت دەستنیشانا واتا هەر پەیڤەکی ل دویڤ هژمارەکا پێکهاتان یان سیمایان بکەت، ئەو سیماییێن دبنە ئەگەرێ جوداکرنا وێ پەیڤێ

ژ پەیڤێن دنێن وی زمانی. (سامی عیاد حنا و اخرون، ۱۹۹۷، ۱۲٤ - ۱۲۵). هەر وەکو دەستنیشانکرنا واتا پەیڤا (زەلام). ئەڤ پەیڤە بریتییە ژ ئەڤان سیمایێن واتایی: (< + مرۆڤ، + پێ گەهشتی، + نێر ، - زگورد >). ئەڤجا ئەگەر سیمایەك ژ پەیڤا نافبڕی بهێتە گوهۆڕین بێ گومان واتا وێ پەیڤێ ژی دێ هێتە گوهۆڕین.

بۆ نموونە ئەگەر سیمایێ(< - زگورد >) بۆ سیمایێ (< - شیکری >) یان (< + زۆگرد >) هاتە گوهۆڕین، ل وی دەمی واتا پەیڤێ ژی دێ هێتە گوهۆڕین، ئانکو پەیڤا (ژن) دێ بیتە پەیڤا (کچ)، چونکی ل دەمێ ئەم دەستنیشانا واتا پەیڤەکێ ب رێکا سیمایێن واتایی دکەین، ئەم دێ وان سیمایێن هوور وەرگرین، کو پەیوەندی ب وێ پەیڤێڤە هەبن و ب ڤێ چەندێ دێ واتا پەیڤان ژ ئێك هێنە جوداکرن.

ژبەر ڤێ چەندێ پترپا زانانێین سیمانتیکێ یێن ئەورۆپی و ئەمریکی گرنگیێ ب سیمایێن واتایی ددەن و هوسا دهژمێرین، کو روویەکێ تەمامکەرە بۆ پۆلینکرنا واتایێ ل دویڤ بواریێن واتایی، ل سەر وی بنەمای، کو دشیاندا هەیە ب رێکا سیمایێن جوداکەر پەیڤ د بچویکترین دانەیا واتادارا خوەیا زمانیدا کو (مۆرفیم)ە، بهێتە شرۆڤەکرن یان ژی هزر و بکارهینانێن وێ بهێنە دەستنیشانکرن. (شكور كاظم العوادي، ۱۹۹۰، ۹۰ - ۹۱)، هەر وەکو پەیڤا (مریشك)، کو هەلگرا ڤان سیمایێن واتاییە:

مریشك
- + گیانەوەر
- + مێ
- + پێگەهەشتی

ئەڤ سیمایێن واتاییێن سەری، ئەوێن واتا هۆشەکیا پەیڤێ ژێ دروست دبیت، شیانێن هندێ هەنە بهێنە گوهۆڕین (عبدالوهاب ترو، ۱۹۸۹، ۱۱٤). هەر وەکو د پەیڤا (دیکل) دا دیاردبیت:

دیکل
- + گیانەوەر
- - مێ
- + پێگەهەشتی

٢- جورێن سیمایێن واتایی:

پترێا زانایێن زمانی ئاماژێ ب سێ جورێن سیمایێن واتایی ددەن، کو ب رێکا وان سیمایان ئەم دشێین دەستنیشانا واتا هەر پەیڤەکێ بکەین. ئەو ژی بریتینە ژ:

أ - سیمایێ کومکرن (+):

ئەڤ سیمایە، نیشانا (+) بۆ دهێتە بکارهینان و هەر دەمێ ئەڤ نیشانە ل بەر سیمایەکی ژ سیمایێن پەیڤەکی هاتە دانان ل وی دەمی ئەو پەیف واتا هندێ دگەهینیت، کو ئەو سیمایە ل دەڤ هەیە. بۆ نموونە دەمێ دبێژین (+ مێ) واتا هندێ دگەهینییت، کو وێ پەیڤێ سیمایێ مێیاتیێ یا ل دەڤ هەی. هەر وەکو د پەیڤا (کچ)دا دیاردبیت، کو ئەڤان سیمایێن واتایی ب خوەڤە دگریت:(< + مرۆڤ، ± پێ گەهشتی، +مێ، + زۆگرد >).

ب - سیمایێ کێمکرن (-):

ئەڤ سیمایە، نیشانا (-) بۆ دهێتە بکارهینان و هەر دەمێ ئەڤ نیشانە ل بەر سیمایەکی ژ سیمایێن پەیڤەکێ هاتە دانان ل وی دەمی ئەو پەیف واتا هندێ دگەهینیت، کو ئەو سیمایە ل دەڤ نینە. بۆ نموونە دەمێ دبێژین(- مێ) واتا هندێ دگەهینیت، کو وێ پەیڤێ سیمایێ مێیاتیێ ل دەڤ نینە. وەکو پەیڤا (کوڕ)، کو بریتییە ژ سیمایێن واتاییێن: (< + مرۆڤ ، ± پێ گەهشتی، - مێ، + زۆگرد >).

ج - سیمایا دوو لایەنی (±):

ئەڤ سیمایە، نیشانا (±) بۆ دهێتە بکارهینان و واتا هندێ ددەت، کو پەیڤەکێ د هەمان دەمدا سیمایێ کومکرن و کێمکرن هەبیت. وەکو پەیڤا (ماموستا)، کو بریتییە ژ سیمایێ(± نێر)، واتە پەیڤا ماموستا هەر دوو سیمایێن نێر و مێ هەنە، چونکی ماموستایێن ئافرەت و زەلام هەنە. هەروەسان پەیڤا (مرۆڤ) ژی سیمایێ (± نێر)

هەیە واتە پەیڤا مرۆڤ هەر دوو سیمایێن نێر و مێ هەنە،چونکی مرۆڤ (ژن وکچ)و (زەلام و کوڕ)ان ب خوەڤە دگریت.

مەرج نینە بۆ سیمایێن واتایی، نیشانێن: (+)، (-)، (±) بهێنە بکارهینان، بەلکو ئەم دشێین ل دویف پێدڤیاتیێ نیشانێن هەمەجور بۆ بکاربهینن (محمد علي الخولي، ۲۰۰۱، ۱۹٦). وەکو نیشانا (پ)بۆ (پێ گەهشتی) بهێتە بکارهینان، نیشانا (م) بۆ(مێ) بهێتە بکارهینان و (ڤ) بۆ (مرۆڤ)ی بهێتە بکارهینان.

۳ - سیمایێن واتایی بێن بنەرەتی:

سیمایێن واتایی ل دویف پلەیا گرنگیێ دهێنە گوهۆڕین. ئەو سیمایێن واتایی بێن بنەرەتی ئەوێن ب کارێ ژێکجودا کرنێ ڕادبن، ب سیمایێن جوداکەر یان سیمایێن بنەرەتی دهێنە نیاسین؛ ژبلی ڤان هندەك سیمایێن دن هەنە، کو ب نافێ سیمایێن لاوەکی یان سیمایێن نەجوداکەر دهێنە نیاسین. (محمد علي الخولي، ۲۰۰۱، ۲۰۰).

ل دەمێ ئەم باسی سیمایێن واتایی دکەین، گومان تێدا نینە، ئەم باسی سیمایێن بنەرەتی دکەین، ژبەرکو ئەڤ سیمایە ژێکجوداکرنێ د نافبەرا واتایێن پەیڤاندا دکەن. لێ سیمایێن لاوەکی ب ئەرکێ ژێکجودا کرنێ رانابن، چونکی ئەو سیمایە بێ ئەرکن و هند گرنگ نینن. (محمد علي الخولي، ۲۰۰۱، ۲۰۰).

بۆ نموونە رەنگ و درێژی بۆ کچێ سیمایێن بنەرەتی نینن، چونکی چێدبیت : رەنگێ رووییێ وێ (ڕەش، سپی، سوور،...هتد)بیت. هەروەسان درێژاهییا وێ چێدبیت، گەلەك درێژ بیت یان ب تنێ درێژ بیت یان نافنجی بیت یان کورت بیت یان گەلەك کورت بیت. لێ سیمایێن:(< + مرۆڤ، ± پێ گەهشتی، + مێ، - شیکری >). سیمایێن بنەرەتینە بۆ پەیڤا (کچ)ێ.

- شرۆڤەکرنا چەند بواران ب رێکا سیمایێن واتایی:

سیمایێن واتایی بەشداریێ د شرۆڤەکرنا چەند بوارەکاندا دکەت. ل خوارێ دێ پێکولێ کەین باسی هندەك ژ بواریێن بکارهینانا سیمایێن واتایی بکەین:

أ - پەیوەندییێن واتایی:

زارافێ پەیوەندییێن واتایی ئاماژێ ب پەیوەندییێن د ناڤبەرا پەیڤان ژ گەلەك لایەنانڤە ددەت، وەکو هەڤ واتا، دژواتا، هاوبێژ...هتد. ئەڤ زارافە د ڤەکۆلینا بواریێ واتاییدا پەیدا بوویە و دیاردکەت، کو واتا پەیڤێ ب تنێ ب رێکا پەیوەندییا وێ پەیڤێ ل گەل پەیڤێن دنێن هەمان بواری ئاشکەرا دبیت. دیسان ل دەڤ زانایێن کەڤن دهێتە تێبینیکرن، کو وان دیاردێن هەڤ واتا، دژواتا، جیاوازی، بەش و گشت...هتد دبن زارافێ پەیوەندییێن واتاییدا ڤەکۆلین لێ کرینە، لێ ڤەکۆلینا نوویا سیمانتیکی ب نێرینەکا وەسفی و دویر ژ هەر کارتێکرنەکا پیڤەری، ڤەکۆلینێ ل پەیوەندییێن واتایی دکەت و هندەك ژ زانایان زارافێ دیاردێن واتایی بۆ زارافێ پەیوەندییێن واتایی بکاردهینن. (علي حسن مزبان، ٢٠٠٤، ٨٣) ل خوارێ دێ پێکولێ کەین باسی هندەك پەیوەندییێن واتایی بکەین:

١ - هەڤ واتا - Synonymy:

مەبەست ژ دیاردا هەڤ واتایێ ئەوە، کو دوو پەیف یان زێدەتر ئێك واتا هەبن. وەکو پەیڤێن (وشە، پەیف) و (جوان، ڕەند،...)... هتد، هەڤ واتا دبیتە دوو جور:

أ - هەڤ واتا تەواو:

ئەڤ جورێ هەڤ واتایێ بریتییە ژ پەیوەندییا د ناڤبەرا دوو پەیڤان، کو بشێن جهێن هەڤدوو بگرن، بێیکو واتا سەرەکی و لاوەکی بهێتە گوهۆڕین. بەڵێ (جون لاینز) دبێژیت دەگمەنە ئەڤ جوریێ هەڤ واتایێ د زمانەکیدا هەبیت. (نورالهدی لوشن، ٢٠٠٦، ١٠٦).

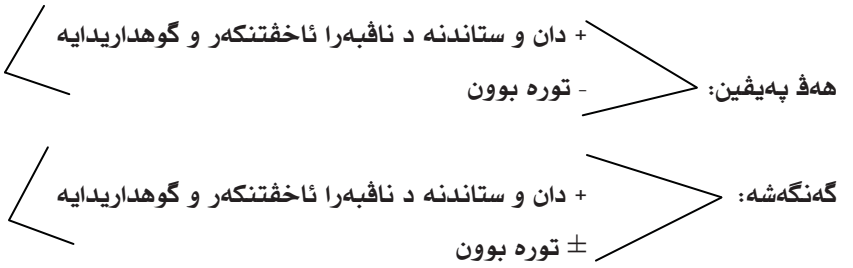
ب - هەڤ واتا نەتەواو:

ئەڤ جورە هەڤ واتایە پێکهاتییە ژ ((پەیوەندی نێوان دوو وشە کە لە سیما واتاییە هۆشەکییەکاندا لە یەك بچن، بەلأم لە واتا لاوەکیەکان و دەربڕین و وروژاندندا جیاواز بن، کە باشتر وایە بە نزیکی واتا Contiguity ناوببرێت وەك:کچ:کیژ هاوواتای ناتەواون، چونکە سەرەرای واتا هۆشەکیەکەی واتای شێوازییان جیایە و هەر یەکەیان سەر بە زارێکە)) (عەبدولواحید موشیر دزەیی، ۲۰۱۰، ۱۱۳).

ب رێکا شرۆڤەکرنا پەیڤان بۆ سیمایێن واتایی یێن وان د شێین هەڤ واتایێ ب سەلمینین. دیسان ب رێکا سیمایێن واتایی ئەم دشێین جورێن هەڤ واتایێ دیاربکەین: کا هەڤ واتایەکا تەواوە یان نەتەواوە؟ ل دەمێ شرۆڤەکرنا پەیڤان ئەگەر سیمایێن پەیڤان وەکو ئێك بوون، ل وی دەمی ئەو هەر دوو پەیڤە دێ بنە هەڤ واتا (محمد علي الخولي، ۲۰۰۱، ۱۹٦ - ۱۹۷). بۆ نموونە ئەگەر ئەم هەر دوو پەیڤێن (مر) و (سەکتی) وەربگرین و ژ لایێ سیمایێن واتاییڤە شرۆڤەبکەین، دێ بۆ مە جورێ هەڤ واتایێ دیاربیت. وەکو ل خوارێ دیاردبیت:

ئەڤ هەر دوو پەیڤە هەڤ واتایا نەتەواون، چونکی کارێ (مر) و کارێ (سەکتی) د سیمایێن< + مرۆڤ > و < + گیانەوەر > دا، ژێکجودانە. دیسان ئەگەر ئەم هەر دوو پەیڤێن (هەڤ پەیڤین) و (گەنگەشە) وەربگرین و ب رێکا سیمایێن واتایی شرۆڤە بکەین، دێ بۆ مە دیار بیت، کو ئەو هەر دوو پەیڤە هەڤ واتاییێن نەتەواون، چونکی د سیمایێن: (< - تورەبوون > و < ± تووڕەبوون >) ژێکجودا دبن و شرۆڤەکرنا وان هەر دوو پەیڤان ب رێکا سیمایێن واتایی ب ڤی رەنگێ ل خوارێیە:

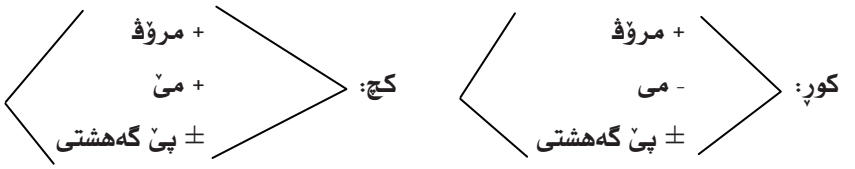

٢ - دژواتا - Antonymy:

مەبەست ژ دیاردا دژواتایێ ئەوە، کو دوو پەیڤ د واتایێدا دژی ئێک ب راوستن. وەکو(کرێت، جوان) و (رەش، سپی)، (نێر، مێ) و (مرن، ژیان)...هتد.

هەر وەکو هەڤ واتایێ، ب رێکا شرۆڤەکرنا پەیڤان بۆ سیمایێن واتایی، ئەم دشێین سەلماندنا دژواتایێژی بکەین، ئەو ژی ئەگەر سیمایێن واتایی یێن بنەرەتی د ناڤبەرا دوو یان زێدەتر ژ پەیڤێن ئێک بواریّ واتاییدا وەکو ئێک نەبن. (محمد علي الخولي، ٢٠٠١ ، ١٩٧ - ٢٠٠)

بۆ نموونە ئەگەر ئەم هەر دوو پەیڤێن (کوڕ) و (کچ) وەربگرین و ژ لایێ سیمایێن واتاییڤە شرۆڤەبکەین، دێ بۆ مە دیاردا دژواتایێ دیاربیت. وەکو ل خوارێ دیاردبیت:

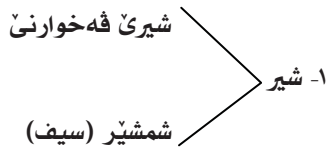

ژبەرکو (کوڕ) و(کچ) د سیمایا (مێ) د ژێکجودانە، بۆ کوڕی(< - مێ >) یە و بۆ کچێ (< + مێ >) یە، ژبەر هندێ ئەو هەر دوو پەیڤە دێ د واتایێدا دژی ئێک راوستن و دێ بنە هەڤ دژێن ئێک.

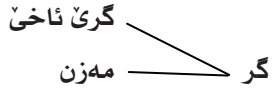
٣ - هاوبێژ (هەڤ بێژ) - Homophone:

مەبەست ژ دیاردا هاو بێژ ئەوە، پەیڤەك پتر ژ واتایەكی هەبیت، لێ ب مەرجەكی پەیوەندی د ناڤبەرا واتایێن وێ پەیڤێدا نەبیت، لێ ئەگەر پەیوەندی د ناڤبەرا واتایێن وان پەیڤاندا هەبیت، ل وی دەمی ئەو دیاردە دێ بیتە فرەواتا Polysemy (كلود جرمان و ریمون روبلان، ٢٠٠٦، ٤١).

ب رێكا شرۆڤەكرنا پەیڤان بۆ سیمایێن واتایی یێن وان، دێ دیاربیت كا ئەو پەیڤە هاوبێژە یان فرەواتایە، ئەوژی ئەگەر سیمایێن هەڤپشك د ناڤبەرا واتایێن پەیڤێدا هەبوون، ل وی دەمی ئەو پەیڤ دێ بیتە فرەواتا؛ لێ ئەگەر سیمایێن هەڤپشك د ناڤبەرا واتایێن پەیڤێدا نەبوون، ل وی دەمی ئەو پەیڤ دێ بیتە هاو بێژ،وەكو ل خوارێ دیاردبیت:

پەیڤا (شیر) هاوبێژە، چونكی سیمایێن هەڤپشك د ناڤبەرا واتایێن وێدا نینن. بۆ نموونە سیمایێن واتایی یێن شیرێ ڤەخوارنێ بریتینە، ژ < + شل + تام >)، لێ سیمایێن واتایێن شیرێ شەری بریتینە ژ(< + رەق، + تیژ >).

پەیڤا (گر) فرەواتایە، چونكی سیمایێن هەڤپشك د هەر دووكاندا، بریتینە ژ: (< + مەزنی >).

ب - وێنە:

وێنە جۆرەکە ژ هێمایێ و واتا وێ ب لەز دگەهیتە گوهداری و بارا پتر بۆ چینا نەخویندەوار دهێتە بکارهینان، ئەڤجا دەمێ ئەم هەر وێنەیەکێ وەربگرین، ل وی دەمی ئەو واتایە ل دەڤ مرۆڤی رەنگڤە ددەت ئەوا ئەو وێنە نواندنا وێ دکەت (عبدالواحید مشیر دزەیی و زێرین خورشید سەلیم، ۲۰۱۰، ۲٤).

واتا وێنەی دچیتە د ناڤ خانا سیمانتیکێدا، چونکی تشتەکێ بەرجەستەیە و رەنگڤەدانا دورهێل و کەتواریە، ئەڤە ژی ئەوێ چەندێ ناگەهینیت، کو واتا وێنەی نەچیتە د ناڤ خانا پراگماتیکێدا ئەو ژی ل دەمێ دچیتە د ناڤ دەوروبەریدا ب هەمان شێوێ هێمایێن دن واتا وی دهێتە گوهۆڕین. (عبدالواحید مشیر دزەیی و زێرین خورشید سەلیم، ۲۰۱۰، ۲٤) ئەڤەژی ئەوێ چەندێ دگەهینیت، کو وێنێ سیمانتیکی و وێنێ پراگماتیکی هەیە:

۱ - وێنێ پراگماتیکی:

ل فێرێ دێ هەولدەین، ئەڤی جورێ وێنەی، ب رێکا سیمایێن واتایی شرۆڤەبکەین، وەکو ل خوارێ دیاردبیت:

- تیرورست
+ شۆرشگێر
+ دلوڤانی
+ پاراستنا ژیانا مرۆڤی
+ بەرگریکرن ژبۆ ئازادیبوونێ
+.....هتد.

ژ هەژییە بێژین، وێنەی کاریگەریەکا بەرچاڤ بۆ گەهاندنا واتایێ و گرنگیەکا زۆر د بواریّ راگەیاندنێدا هەیە، چونکی یێ خێرا و ب لەزە د ڤەگوهاستنا راستیاندا، هەر وەکو د ڤی وێنێ ل سەریدا دیاردبیت، کو ئەڤ گەریلایە مژویلی دانا شیرییە بۆ هرچەکا بچویکا بێ دایك، ئەڤەژی ئەوێ چەندێ رەتدکەت، کو گەریلا تیرورست بن، چونکی ئەوێن کو ژیانەکا هرچەکا بچویك ل دەڤ گرنگ بیت، بێ گومان ژیانا مرۆڤانژی ل دەڤ گرنگە، هەر ژبەر هندێ ئەڤی وێنەی کاریگەریەکا زۆر کرە سەر رایا گشتییا خەلکێ و هەست و هەلویستێ وان. (عبدالواحید مشیر دزەیی و زێرین خورشید سەلیم، ۲۰۱۰ ، ۲۷-۲۸).

هەروەسان ئەگەر ئەم ئەڤی وێنێ ل سەر هەەلەبچێ ژلایێ سیمایێن واتاییڤە شرۆڤەبکەین، شرۆڤەکرنا وی وێنەی دێ ب ڤی رەنگێ ل خوارێ بیت:

+ کیمیابارانکرن ژبۆ نەهێلانا مللەتێ کورد
+ بەرگریکرنان کوردان پێخمەت ئازادیبونێ
+ هەبوونا هەستێ نەتەوایی ل دەڤ خەلکێ حەلەبچە
+ بێ خودانییا کوردان
+ شادبوونا دوژمنێن کوردان
+ جولاندنا هەستێ مرۆڤایەتی
+ دڕندەییا پارتا بەعس
+ ....

۲ - وێنێ سیمانتیکی:

هەروەکو بەری نها، مە ئاماژە پێدای، واتا وێنەی دچیتە د ناڤ خانا سیمانتیکێدا، ئەوژی ل دەمێ تشتەکێ بەرجەستە بیت و رەنگڤەدانا دورهێل و کەتواری بیت، هەر وەکو د شرۆڤەکرنا ئەڤان وێنێن ل خوارێدا دیاردبیت:

+ دەریا
+ گزیرتە
+ کەسکاتی
+ کنار
+ ...

+ نەرازیبوونا خەلکی
+ خۆپیشاندان
+ ئێك هەلویست
+ داخوازییا گوهۆرینێ
+ ڤیانا دەستهەلاتێ
+ هەبوونا کێم و کاسییان

ج - ریکلام و ئاگەهی:

ریکلام چالاکییەکا پەیوەندیکرنێیە، راگەهاندنێ بۆ کەل و پەلەکی یان هزرەکی یان خزمەتەکی دکەت. د ریکلام و ئاگەهیێدا ئالافێن پەیوەندیکرنا جەماوەری دهێنە بەرچاڤگرتن؛ ئەو ژی ب مەرەما هندێ کو کارتێکرنێ ل سەر بکارهینەران (مستهلك)ی بکەت دا ب ئەنجامدانا کارەکی یان رەفتارەکا دیارکری ڕابن. (عصام سليمان الموسى، ۲۰۰۹، ۲۳۹) لێ مەبەست ژ ئاگەهییێ ئەو پرۆسەیە ئەوا ل جهەکێ دیارکری جەماوەری ئاگەهداری کارەکی یان کریارەکێ دکەت و ئارمانج ژێ بەرژەوەندییا جەماوەری ب خوەیە.

ل خواریّ دێ پێکولێ کەین ریکلام و ئاگەهیەکێ ب رێکا سیمایێن واتایی شرۆڤەبکەین:

١- ریکلام:

+ ڕیکلاما شامبۆیا پانتین
+ تایبەت ب ئافرەتان
+ نەرمکرنا پرچێ
+ نەهێلانا کەڤشکێ
+ ... هتد

٢- ئاگەهی:

+ نیشاندانا چارەنڤێسێ جگارەکێشی
+ ئاموژگاریا نەکێشانا جگارێ
+ نیشاندانا مەترسیا جگارەکێشانێ
+ ... هتد

د- هۆزان:

ڕۆبەرت فراس د پێناسا هۆزانێدا دبێژیت: هۆزان ئەوە تۆ تشتەکی بێژی و مەبەستا تە تشتەکێ دن بیت (محمد رضا شفیعی کدنکی، ۱۳۷۸، ۹). ل ڤێرێ دێ پێکولێ کەین هۆزانێ ب ڕێکا سیمایێن واتایی شرۆڤەبکەین:

سپێدە زوویە و
بەفرێ هەموو کەلێشێت دیوارا یێت پرکرین
جیهان تێکدا یا بوویە گوویەکا بەفرێ
گۆندێ هە دلەکە دناڤ بەفرێ دا خو دقوتیتن

(شوکری شەهباز، ۲۰۰۵، ۳٤)

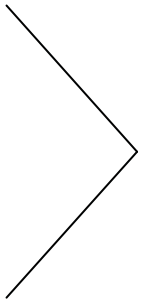
شرۆڤەکرنا هۆزانا ل سەری ب ڕێکا سیمایێن واتایی دێ ب ڤی ڕەنگێ ل خوارێ بیت:

+ زڤستان
+ ڕۆژ
+ بارینا بەفرێ ل شەڤێ
+ بەفرێ هەمی جھ یێن سپیکرین
+ د ناڤ وی گوندیدا خەلك دژین
+ ... هتد

عاشقی بێ دلێ دەنالێ مەیلی گریانی هەیە
بێ شکە هەوری تریشقە تاوی بارانی هەیە

(نالی، ۱۹۷۷، ۱۱٤)

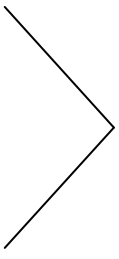
شرۆڤەکرنا ئەڤان هەر دوو دێرێن نافبڕی ب رێکا سیمایێن واتایی دێ ب ڤی رەنگێ ل خوارێ بیت:

شەڤە و
شەقامێت شارێ مە...
ئاگر د هنافادا هلە
تاری پاشایەکێ خوە حەبینە

(سەلمان کوفلی، ١٩٩٦، ٨٥).

شرۆڤەکرنا ڤان دێرێن ل سەری ب رێکا سیمایێن واتایی ب ڤی رەنگێ ل خوارێیە:

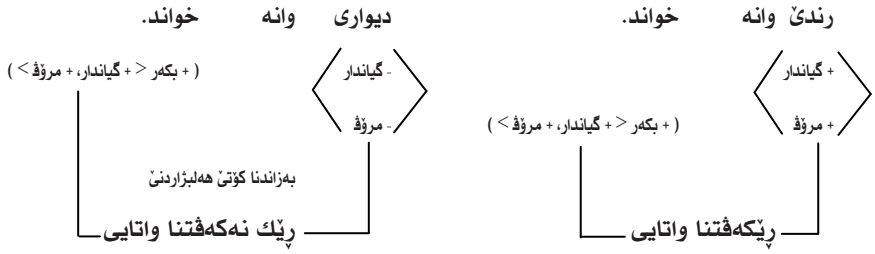
ھ - کۆتێن واتایی:

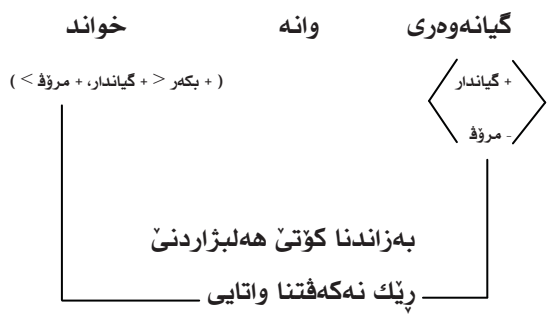
کۆتێن واتایی ((بریتینە ژ وان یاسایان ئەوێن ب سەر پەیڤێن زمانیدا دهێنە سەپاندن و چارچووڤەکێ دیارکری بۆ هەر پەیڤەکێ دەستنیشاندکەت و ئەرکێ وێ ڕێکخستنا بکارهینانا زمانییە ژ لایێ واتاییڤە ل دویڤ بوارێن جودا جودا)) (ئارا عەلی ئەحمەد، ۲۰۰۸، ۷۵).

ژ هەژییە بێژین د سنووری رستێدا کار کەرەستێ دەستهەلاتدارە و د سنووری فرێزێدا کەرەستێ دەستهەلاتدار هەڤالناڤە (ڤیان سلێمان حاجی سلێڤانەیی، ۲۰۰۱، ۹٤). ب شێوەکێ گشتی کۆت دوو جورن:

۱ - کۆتێ هەلبژاردنێ:

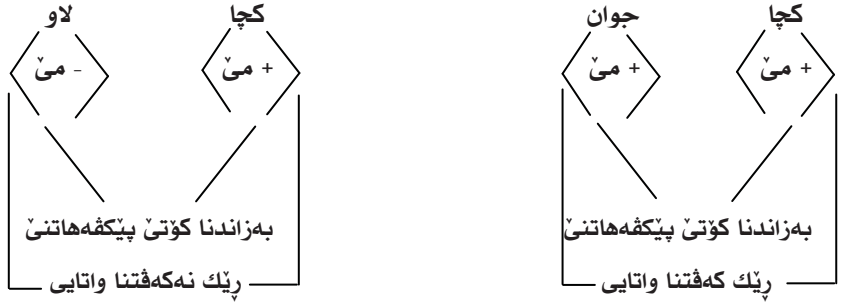
د کۆتێ هەلبژاردنێدا کەرەستێ دەستهەلاتدار و کەرستێ بێ دەستهەلات هەنە، کەرەستێ دەستهەلاتدار کەرەستێ بێ دەستهەلات هەل دبژێریت. ل ڤێرێ پێدڤییە کەرەستێ بێ دەستهەلات د هندەك سیمایاندا دگەل کەرەستێ دەستهەلاتداردا رێك بکەڤیت. (ڤیان سلێمان حاجی سلێڤانەیی، ۲۰۰۱، ۹۵) بۆ نموونە کارێ (خواند)ن پێدڤیە بکەرێ وێ (< + گیاندار، + مرۆڤ >)بیت، وەکو زەلام، قوتابی، نەکو بکەرێ وێ خودان سیمایێ واتاییێ (< - گیاندار ، - مرۆڤ >)بیت یان (< + گیاندار، - مرۆڤ >)بیت. هەر وەکو د ڤان نموونێن ل خوارێدا دیاردبیت:

٢- کۆتێ پێکڤەهاتنێ (هەڤالینیێ - هاوڕێتی):

مەبەست ژ پێکڤەهاتنێ پەیوەندییا ئاساییا پەیڤەکێیە ب هندەك پەیڤێن دییێن دەستنیشانکری د ناڤ ڕستێدا (محمد محمد یونس علی، ٢٠٠٧، ١٢٢) کۆتێ پێکڤەهاتنێ (هەڤالینیێ) ڤەدگریتەڤە بۆ گونجانا واتا پەیڤان ل گەل ئێك ژ لایێ پێکڤەهاتنێڤە. پەیوەندییا پێکڤەهاتنێ د ناڤ پەیڤێن زمانیدا پلەدارە، واتە هندەك پەیڤ هەنە، کو سنووریێ بکارهینانا وان گەلەك بەرتەنگە و ب تنێ ل گەل ئێك پەیڤێ دبنە هاوڕێ. وەکو پێکڤەهاتنا گیانەوەر و دەنگێن وان و هندەك پەیڤ هەنە سنووریێ بکارهینانا وان بەرفرەهترە و دشێن ل گەل چەند پەیڤێن دی بکاربهێن، وەکو (باش) د نموونێن(خانیەکێ باش)، (مالەکا باش) و (کچەکا باش)...هتد دا دیاردبیت. ل ڤێرێ هەر وەکو کۆتێ هەلبژاردنێ، ئەگەر کۆتێ پێکڤەهاتنێ هاتە بەزاندن، واتا دێ هێتە تێکدان و ڕێك نەکەفتنا واتایی دێ دروست بیت. (ڤیان سلێمان حاجی سلێڤانەیی، ٢٠٠١، ٩٥ - ٩٦). هەر وەکو د ڤان نموونێن ل خوارێدا دیاردبیت:

ب - واتاسازییا رستێ:

رێرەوا دووێ بۆ شیکرنا واتایێ د واتاسازیێدا، واتاسازییا رستێیە، ئەڤ رێرەو ژی ب تایبەتی پشتی هینگێ هات کو رێبازا بەرهەمهینانێ گرنگییەکا زۆر ب ئاستێ رستێ دای و ب بناغێ ڤەکۆلینێن زمانی دانای. ل دەڤ لایەنگرێن ڤێ رێرەوێ ((رستە توخمەکێ بنجییە بۆ واتایێ، لێ پەیڤ پشکەکە، پرتەکە ژ ڤی توخمێ گشتی، واتە ئەم ژ گشت دەست پێ دکەین، ئەم دشیێن ژ رستێ بگەهینێ و ب رێکا زانیاریێن واتا راستەقینەیا پشکێن پێکهێنەرێن وێ، ڤی گشتی دەستنیشانبکەین.)) (کلود جرمان و ریمو لوبلون، ٢٠٠٦، ٥٣)

ئەو ئامانجێن کو د واتاسازییا رستێدا دهێنە پەیرەوکرن و پێکول دهێتە کرن کو ب دەستڤە بهێن د وێ ڤەکۆلینا ب ناڤ و دەنگا (جیرۆلد کاتز و فودور) ییا ب ناڤێ (رۆنانا تیۆرا واتایێ) دا دهێنە دیتن، ئەو ژی:

١- ڤەدیتنا مژداری (لێڵی) و رستێن نەرێزمانی.

٢- دەستنیشانکرنا ژمارا لێکدانێن رستێ (واتە هندەك رستە پتر ژ لێکدانەکێ هەلدگرن).

٣- ڤەدیتنا واتا نامۆ (غەریب)

٤- دروست کرنا هندەك رستان ئەڤجا چ ئەو رستە لێکدانی بن یانژی نەلێکدانی بن. (کلود جرمان و ریمو لوبلون، ٢٠٠٦، ٣١ - ٣٢)

ب هەمان شێوە د رستێدا ئاماژە ب پەیوەندییا واتاییژی دهێتە کرن، ئەڤ پەیوەندیێن واتاییژی بریتینە ژ:

١ - هەڤواتایی (synonymy):

واتە د زنجیرا ئاخڤتنێدا رستەیەك ببیتە جێنشینا رستەیەکا دن. (کورش صفوی : ١٣٨٣ : ١٣٢)

أ- برایێ من زگۆردە.

ب- برایێ من هەتا نها ژن نە ئینایە.

ج- من دەھ هزار دینار ژ بابێ خوە وەرگرتن.

د- بابێ من دەھ هزار دینار دانە من.

١- ئەڤە ل دویڤ فەرمی و نەفەرمی بوونێ دهێتە گوهۆڕین:

- ئەڤە میّرێ منە.

- ئەڤە هەڤژینێ منە.

٢- هندەك جاران دوو رستێن هەڤ واتا رەنگە نەشێن ل شوونا هەڤدوو بهێنە بکار ئانین:

- ئەرێ تە نەزانی بابەتێ ژن هینانا نەوزادی چ لێهات؟

أ- نەوزادی نازدار بۆ خوە هینا.

ب- نازدارێ شوی ب نەوزادی کر.

٣- ژلایێ سۆزادریڤە دهێتە گوهۆڕرین:

- دوهی ل موسل دەھ کەس هاتنە کوشتن.

- دوهی ل موسل دەھ کەس شەهیدبوون.

٤- هندەك جاران هایپونیم دهێت:

أ- ئەز نەشێم وانێن خوە بخوینم.

ب- من شیانا خواندنا وانێن خوە نینە.

ل ڤێرێ (أ) دشێت د واتا (ب) دا بهێتە بکارهینان لێ ڤێ رستێ ب تنێ ئەڤ هایپۆنیمە نینە، بەلکو هایپۆنیمەکا دن ژی هەیە کو دشێت بۆ بهێتە بکارهینان، مینا(هندەك ناهێلێن ئەو وانێن خوە بخوینیت.).

٢ - دژواتا:

ل وی دەمی پەیدا دبیت دەمێ واتا رستەیەکێ بەروڤاژی رستەیەکا دن بیت. (ویلیام اگرادی : ١٣٧٤ : ٢٨٩)

١- أ- برایێ من زگۆردە.

ب- برایێ من یێ ب ژنە.

٢- أ- ئەز سپێدەهیان تێشتێ دخۆم.

ب- ئەز سپێدەهیان تێشتێ ناخۆم.

٣- أ- ئازاد قوتابیەکێ زیرەکە.

ب- ئازاد قوتابیەکێ تەمبەلە.

٣ - هایپۆنیم (hyponeme):

ل ڤێرێ مفا ژ کێلگا واتایی دهێتە وەرگرتن و سەرەتا نافێ کێلگێ و پاشان ئەندامەکێ وێ کێلگێ دهێتە بکارئانین.

١- أ- مە ئەڤ ساڵە گەلەك دار چاندن.

ب- مە ئەڤ ساڵە گەلەك کاژ چاندن.

٢- أ- ئەو گەلەك حەز ژ خۆدان کرنا گیانەوەران دکەت.

ب- ئەو گەلەك حەز ژ خۆدان کرنا کەوان دکەت.

٤ - پێدڤیا واتایی (entailment):

چەمکێ رستەیەکێ پێدڤی ب چەمکێ رستەیەکا دنە، ب واتایەکا دن ئەگەر رستا (أ) رووی دابیت، کەواتە رستا (ب) ژی یا رووی دای. (ابراهیم چگنی: ١٣٨٢ - ١٤٤).

أ- بابێ من ئەڤ ساڵە دچیتە حەجێ.

ب- بابێ من مۆسۆلمانە.

٥ - گریمانێن پێشەکیێ:

ئەو زانیارینە کو راستەوخۆ د رستێدا نەهاتینە باسکرن و ژ زانیاریێن ئامادە دناڤ رستێدا پەیدا دبن.

١- کچا ئازادی یا نەخۆشە؟

أ- ئازادی ب کێمیڤە زارۆکەك هەیە.

ب- ئازادی کچەك هەیە.

٢- هەرە هاریکاریا بابێ خوە بکە.

أ- بابێ وی پێدڤی ب هاریکاریێیە.

ب- وی هاریکاریا بابێ خوە نەکریە.

٦ - ناواخن (redundancy) یان (tautology):

ل ڤێرێ ئێك زانیاری یان ئێك واتا د ناڤ رستێدا جارەکێ یان چەند جارەکان دووبارە دبیت (ابراهیم چگنی: ١٣٨٢: ٤٤٦)؛ ئەڤ پێوەندییە بەروڤاژی پەیوەندییێن سەری کو د ئاستێ دوو رستاندا بوو، د ئاستێ ئێك رستەدایە.

- پێنووسێ من پێنووسە.
- دەیکا من هەڤژینا بابێ منە.

٧ – هەڤدژی (contradiction):

هەر گاڤا واتا پشکەکا رستێ بەروڤاژی واتا پشکەکا دنا رستێ بیت، ئەو رستە توشی هەڤدژییا واتایی دبیت. (ابراهیم چگنی:١٣٨٢: ٩٨)

- ڤی زگۆردی دوو سالە ژن هینای.
- دوهی دیکلێ مە هێکەك کر.

٨ – فرە واتایی (polysemy):

مەبەست ژ چەند واتایی ئەڤەیە کو ئەو رستە تۆشی تەم و مژییا (لێلیا)پێکهاتەیی ببیت، واتە پتر ژ لێکدانەڤەیەکێ هەلبگریت.

١- ترساندنا ئازادی یا ژ قەستان بوو.

ئەڤ رستەیە پتر ژ لێکدانەڤەیەکێ ب خوەڤە دگریت:

أ- وی ئازاد یێ ترساندی.

ب- ئازادی ئەو یێ ترساندی.

٢- دەمێ خوارنێ هات.

٣- أ- ئەو ل دەمێ خوارنێ هات.

ب- دەمێ(ژڤان) خوارنێ هات.

ب ڤی شێوەی خویندەڤان مفا ژ ڤان پەیوەندییێن واتایی وەردگریت تا وەکو لێکدانەڤەیەکا گۆنجای بۆ وان رستان بکەت ئەوێن کێشە ل سەر هەی.[1]

---

(١) بو زانیارییێن پتر ل دور پەیوەندییا واتایی د ئاستێ رستێدا بنێرە: (کورش صفوی:١٣٨٣ : ١٢٩–١٦٠).

چەند نموونەیەك:

- خویشكا ویيا مێ قۆتابیە.

ل ڤێرێ (خویشك) و (مێ) د گەل هەڤدوودا دهێنە هەلسەنگاندن و دهێتە دیتن كو د ڤێ رستێدا ناواخن (tautology) هەیە.

- شۆربە دانا سەر ئاگری، دا سار بیت.

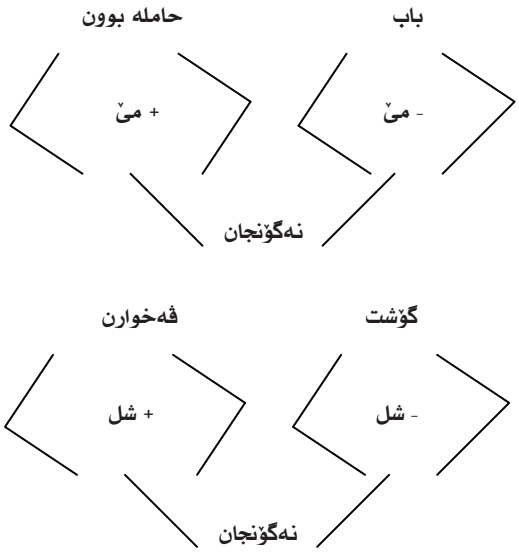
ل ڤێرێ ژ تایبەتمەندییێن ئاگری گەرم كرنە كەواتە ئینانا ئاگری دگەل (سار)یێدا دبیتە دژواتا.

یان ئەگەر رستە توشی نەگۆنجانێ ببیت دێ مفا ژ سیمایێن واتایی هێتە وەرگرتن، مینا:

- بابێ وی یێ ب حالە.

- پرتەكا گۆشتی ڤەخوار.

لڤێرە (حال بوون = زك پری) دشێت دگەل پەیڤەكێدا بهێت كو خودان سیمایێ (+ مێ)ی،كەواتە (باب) دگەل (حال بوون = زك پری) دا ناگۆنجیت، هەروەسان (گۆشت) و (ڤەخوارن) ل گەل ئێك ناگۆنجن چونكی (ڤەخوارن) خۆدان سیمایێ (- شل)ی یە، ب ڤی شێوەی:

- تیۆرا واتایی یا کاتز و فۆدوری

ل نیڤا دووێ ژ سەدێ بیستێ هندەك زمانڤانان هەولددا كو واتاسازیێ چ ژلایێ تیۆری و چ ژلایێ پراكتیكیڤە ب (پەیوەندییا واتایی - senserelatons) ڤە گرێبدەن.

نموونەیەك ژ ڤی كاری د بیروبۆچوونێن كاتز و فۆدوریدا دهێتە دیتن. پاشی (بی یرویش)ی بەردەوامی پێدا.

كاتزو فۆدور د وێ باوەرییدا بوون كو پێدڤییە تیۆرەكا واتایی بشێت شیانا دەربڕین و راڤەكرنێ ل دەڤ ئاخڤتنكەران شرۆڤە بكەت. وان ب شێوەیەكێ گشتی باسی كەسێ (أ) و كەسێ (ب) دكر كو خودان زمانن و ب تنێ جیاوازییا وان د ڤێ چەندێدایە كو كەسێ (ب) یاسایێن واتایی یێن زمانی نزانیت. ل ڤێرێ ئەڤا كەسێ (أ) تێدگەهیت كەسێ (ب) تێناگەهیت كو ئەڤە ژی پەیوەندی ب یاسایێن واتایی یێن زمانیڤە هەیە. بۆ ڤێ چەندێ ژی كاتز و فۆدۆر هندەك رستان دهینن كو كەسێ (ب) تێناگەهیت. كەواتە ل دویڤ نێرینا وان تیۆرەكا واتایی پێدڤیە بشێت ڤان رستێن ژێری شرۆڤە بكەت: (فرانك پالمەر:١٣٨١: ٦٤)

١- پەرتووكێ ب تووڕەیی ل من دنێری.

٢- برایێ من یێ زگورد ل گەل هەڤژینا خوە چوونە باژارێ سلێمانیێ.

٣- ئەڤە ئەز ژ سپێدێ هەتا نها ل شیری دگەرم.

٤- أ- كراسێ نازداریێ یێ تەنكە.

ب- كراسێ نازداریێ یێ ستویر نینە.

٥- أ- ژمارەیەكا زۆر ژ قوتابیان ل وانا بیركاریێ كەڤتن (ساقت بوون).

ب- ب تنێ ژمارەیەكا كێم ژ قوتابیان ل وانا بیركاریێ نمرا سەركەڤتنێ ب دەست خوەڤە هینا.

٦- أ- ئەڤە چەندە ئازاد چوویە سلێمانیێ؟

ب- ئازاد ئەڤە ماوەیەكە چوویە سلێمانیێ.

رستا (١)یێ خۆدان واتایەکا نەگۆنجایە، رستا (٢)یێ دژایەتی د واتا وێدا هەیە، رستا (٣)یێ ژ بەر پەیڤا(شیر) تەم و مژە، رستا (٤.أ) و (٤.ب) هەڤ واتانە، هەر ئێك ژ رستن (٥.أ) و (٥.ب) بەلگەیە بۆ سەر رستا دن و رستا (٦.ب) ژ رستا (٦.أ) هاتیە وەرگرتن. ب واتایەکا دن تیۆرەکا واتایی پێدڤیە تەم و مژی (لێلی)، نەگۆنجان و دژکێ د ناڤ رستاندا شرۆڤە بکەت. (فرانك پالمر،١٣٨١: ٦٣) کەواتە ل دویڤ بۆچوونا کاتز و فۆدۆری واتاسازی پێدڤیە ڤان جورە واتایان لێکبدەتەڤە.

لێ هندەك کێماسی د تیۆرا واندا دهێنە دیتن، مینا:

١- دەوروبەر پشت گوهـ هاڤێتیە. (فرانك پالمر: ١٣٨١: ٦٤)

٢- د ناڤ دورهێلیدا چ کەسەك نینە کو هەموو یاسایێن رێزمانی بزانیت و یاسایێن واتایی نەزانیت.

هەر وەها د واتاسازیێدا کێشا مە د رستەیەکا مینا (پێنووس د گرنژی)دا نینە بەلکو مە دڤێت بزانین کا واتا چەوان دهێتە ڤەگۆهاستن، واتە دەمێ دبێژین (ئازاد چوو هەولێرێ) چ رووی ددەت کو کەسێ بەرامبەر د ڤێ رستێ دگەهیت. (کورش صفوی : ١٣٨٣ : ٦٠) هەر ژ بەر ڤان فاکتەران و چەندین فاکتەرێن دن، د ڤێ تیۆرێدا ب تنێ (پەیوەندییا واتایی د ناڤبەرا رستاندا) هاتە پەسەند کرن.

أ - بنەماییێن گرنگێن ڤێ تیۆرێ:

ل دەستپێکێ پێدڤییە بێژین د ڤێ تیورێدا دوو خالێن سەرەکی دهێنەدیتن (کورش صفوی : ١٣٨٣ : ٢٨٢):

أ- بنەماییێن واتایی پێدڤیە ب شێوێ لێزڤرین(گەڕانەوەیی) - recursive بن واتە بۆ چەندین جاران دووبارە ببن، کەواتە مینا بنەماییێن سینتاکسی گەڕانەوییەنە.

ب- واتا خودان تایبەتمەندییا رۆنانییە (compositional). ب واتایەکا دن شێوازێ رۆنانێ و هەڤنشینییا پەیڤان د گرۆپاندا - فرێزان - و شێوازێ رۆنان و هەڤنشینیا گرۆپان د رستاندا، واتا رستان پێك دهینن. واتە (ئازادی ل نەوزادی دا.) و (نەوزادی ل ئازادی دا.) ب ئەگەرا هندێ کو پەیڤێن وان یەکن ب هەڤ واتا ناهێنە هەژمارتن؛ یان (ئازادی پەرتوکەك کری.) و (نەوزادی پێنوسەك فروت.) ژ

بەرهندێ کو پێکهاتەیا سینتاکسییا وان ئێکە هەڤ واتا نینن. کەواتە ل ڤێرێ بۆ مە دیاردبیت کو ئەڤ تیۆرە جودا و سەربەخۆ ژ سینتاکسێ نینە.

ب شێوەیەکێ گشتی دشێین سێ بنەمایێن گرنگ بۆ ڤێ تیۆرێ دەستنیشانبکەین:

۱- رووبنەڕەتی (deep structure)

۲- پەیڤا فەرهەنگی (dictionary)

۳- خواندن (projection rules) (کورش صفوی : ۱۳۸۳ : ۲۸۲)

۱ - رووبنەڕەتی:

ل ڤێرێ دهێتە گوتن کو رووبنەڕەتی کاریگەریا خوە ل سەر واتایێ هەیە، واتە ئەگەر دوو رستە خودان (رووبنەڕەتی)یێ هەڤ پشك بن ب هەڤ واتا دهێنە هەژمارتن و ئەگەر خودان (رووبنەڕەتی) یێ جیاواز بن ب هەڤ واتا ناهێنە نیاسین ب ڤی رەنگی ئەگەر دوو رستەخودان (رووبنەڕەتی)یێ جیاواز بن لێ رووبنەڕەتی سەرڤەیێ هەر دوو رستان وەکو ئێك بیت، ئەڤە ئەو هەر دوو رستە هەڤ واتا نینن بەلکو دهێتە گوتن ئەڤ هەر دوو رستە د تەم ومژ دارن (لێڵن) (ambiguity). د نموونا ژێریدا تەم و مژی هەیە چونکی د رووبنەڕەتی سەرڤەدا وەکو ئێکن لێ د رووبنەڕەتی ژ نافدا جیاوازن. ل دەستپێکێ پێدڤییە بێژین کو دوو جورێن تەم و مژییێ (لێڵیێ) هەنە یا ئێکی تەم و مژییا پەیڤێیە، مینا (من شیر هینا.)یا دوویێ تەم و مژییا سینتاکسییە کو ئەوژی دبیتە دوو جور، تەم و مژییا گرۆپی مینا(کور و کچێن گەنج هاتن) یا دووێ تەم و مژییا پێکهاتەیییە، (ئەو پتر دهێتە مالا تە.) (د. مهدی باقری : ۱۳۸۳ : ۱۸۰) نها دێ چەند نموونەکان ژ تەم و مژییا پێکهاتەیی شرۆڤە کەین:

- ئەو پتر دهێتە مالا تە.

تێگەهەشتنا ئێکێ:

۱ - رستێن رووبنەڕەتی:

أ- ئەو دهێتە مالا تە.

ب- ئەو دهێتە مالا من.

٢ - پێنگاڤێن ڤەگۆهاستنێ:

- **ڤەگۆهاستنا ئێکێ تێکەلکرن:**

(ئەو دهێتە مالا تە.)(ئەو دهێتە مالا من.)

- **ڤەگۆهاستنا دووێ زێدەکرنا کەرەستەیەکی:**

(ئەو دهێتە مالا تە.) پتر(ئەو دهێتە مالا من.)

- **ڤەگۆهاستنا سێیێ ژناڤبرنا رستا دووێیە:**

(ئەو دهێتە مالا تە.) پتر

- **ڤەگۆهاستنا چوارێ پێش و پاش کرنا هندەك کەرەستانە:**

(ئەو پتر دهێتە مالا تە.)

تێگەهەشتنا دووێ:

١- رستێن روویێ ژ ناڤدا:

ا- ئەو دهێتە مالا تە.

ب- ئەز دهێمە مالا تە.

٢- پێنگاڤێن ڤەگۆهاستنێ:

- **ڤەگۆهاستنا ئێکێ تێکەلکرن:**

(ئەو دهێتە مالا تە.)(ئەز دهێمە مالا تە.)

- **ڤەگۆهاستنا دووێ زێدەکرنا کەرەستەیەکی:**

(ئەو دهێتە مالا تە.) پتر(ئەز دهێمە مالا تە.)

- **ڤەگۆهاستنا سێیێ ژناڤبرنا رستا دووێیە:**

(ئەو دهێتە مالا تە.) پتر

- **ڤەگۆهاستنا چوارێ پێش و پاش کرنا هندەك کەرەستانە:**

(ئەو پتر دهێتە مالا تە.)

ترساندنا ئازادی یا ژ قەستان بوو.

تێگەهەشتنا ئێکێ:

١- رستێن رووبێ ژ ناڤدا:

أ- ئازاد یێ هاتیە ترساندن.

ب- ئازادی ئەو یێ ترساندی.

٢- پێڤاکێن قەگوهاستنێ:

- **قەگوهاستنا ئێکێ پێش و پاش کرنا کەرەستان:**

  ترساندن ئازاد یێ هاتییە

- **قەگوهاستنا دووێ ژناڤبرن:**

  ترساندن ئازاد

- **قەگوهاستنا سێیێ زێدەکرن:**

  ترساندنا ئازادی

  کەواتە (ترساندنا ئازادی یا ژ قەستان بوو.)

تێگەهەشتنا دووێ:

ب- ئازادی ئەو یێ ترساندی.

١- پێڤاکێن قەگوهاستنێ:

- **قەگوهاستنا ئێکێ پێش و پاش کرنا کەرەستان:**

  ترساندی ئازادی ئەو یێ

- **قەگوهاستنا دووێ ژناڤبرن:**

  ترساندی ئازادی

- **قەگوهاستنا سێیێ گوهورینا رۆنانێ:**

  ترساندن ئازادی

• ڤەگۆهاستنا چواریێ زێدەکرن:

ترساندنا ئازادی

کەواتە (ترساندنا ئازادی یا ژ قەستان بوو.)[1]

٢ - پەیڤا فەرهەنگی:

د ڤێ تیۆرێدا پەیڤا فەرهەنگی جهەکێ زۆر گرنگ هەیە چونکی رێزمان نەشێت بێی پەیڤا فەرهەنگی، جیاوازیا واتاییا وان رستێن ژ لایێ سینتاکسیڤە پێکهاتەیەکا یەکسان هەی دیار بکەت، بۆ نموونە:

- مەیموونێ مۆز خوار.
- مەیموونێ سێڤ خوار.
- هەسپی سێڤ خوار.

ل ڤێرێ پێکهاتەیا سینتاکسییا رستان وەکی ئێکە و ئەگەر رێزمانەك خودان پەیڤێن فەرهەنگی نەبیت نەشێت واتا (مەیموون)، (هەسپ) و (سێڤ) ... هتد ژ هەڤ جودا بکەت و ب ڤی رەنگی ئەڤ هەر سێ رستە ژی ژ هەڤ ناهێنە جودا کرن. ژلایەکێ دنڤە ئەگەر رێزمانەکێ پەیڤێن فەرهەنگی نەبن و بێژیت کو هەر پەیڤەکا جهێ پەیڤەکا دن بگریت واتایێ دگوهریت، ئەڤە ل وی دەمی ئەڤ رێزمانە دێ ڤان رستێن ژێری ب جیاواز زانیت:

- من دوهی شەڤێ پەرداخەك دەوی ڤەخوار.
- من دوهی شەڤێ گلاسەکێ دەوی ڤەخوار.
- من دوهی شەڤێ پەرداخەکێ ئاڤە ماستێ ڤەخوار.
- من دوهی شەڤێ گلاسەکێ ئاڤە ماستێ ڤەخوار.

کەواتە ل ڤێرێ پێدڤیە ئێك ژ پشکێن وێ (پشکا واتایی) هندەك زانیاری دناڤ خوەدا هەلگرتبن کو ب هاریکاریا وان بشێت هەڤ واتاییا ڤان رستان دیار بکەت.

---

(١) بۆ پتر زانیاریان بنێرە (مهدی باقری : ١٣٨٣: ١٧٨– ١٨٣).

خالا دووێ ئەڤەیە کو ریزمان ب بێی هەبوونا پشکەکا تایبەت ب نافێ پەیڤێن فەرهەنگی، ل دەمێ توشی هندەك رستان دبیت کو ژ لایێ پێکهاتا سینتاکسیڤە جیاوازن، ئەڤە وان ژ لایێ واتاییژی ب جیاواز دزانیت، ب ڤی رەنگی ئەڤ ڕێزمانە واتا رستێن ژێری ب جیاواز دزانیت:

- من ل بەنکێ دا ب تنێ هزار دینارێن ماین.
- ئەو پارێ کو من د بەنکێدا مای ب تنێ هزار دینارن.
- هزار دینار تەنیا پارەیە یێ کو من د بەنکێدا مای.
- د بەنکێدا بۆ من ب تنێ هزار دینارێن ماین.

ب ڤی رەنگی پەیڤا فەرهەنگی د ڤێ تیۆرێدا هەبوونا خوە دسەلینیت، لێ پێدڤییە بۆ هەر دەرازینکەکا (entry) پەیڤا فەرهەنگی دوو جور زانیاری بهێنە بەرچاڤگرتن:

١- زانیارییێن ڕێزمانی، کو ئەرك یان ژی ئەرکێن سینتاکسییێن هەر دەرازینەکەکێ دیار دکەت.

٢- زانیارییێن واتایی، کو چەمك یان ژی چەمکێن هەر دەرازینکەکێ دیار دکەت. (کورش صفوی : ١٣٨٣ : ٢٨٤).

زانیارییێن ڕێزمانی ب هاریکاریا (ئەرکێن سینتاکسی) دهێنە دیارکرن واتە نیشانددەن کو ئەڤ دەرازینکە نافە یان کارە یان هەڤالنافە یان... هتد. بۆ ڤێ چەندێژی بۆ هەر دەرازینکەکێ مفا ژ ڤی هێمای{ }دهێتە وەرگرن، واتە {ناڤ}،{کار}، {هەڤالناڤ} ... هتد. (کورش صفوی : ١٣٨٣ : ٢٨٤)

زانیارییێن واتایی ب هاریکاریا (ئەرکێن سیمانتیکی) و (جیاکەران)دهێنە دیارکرن، ئەڤ ئەرکێن سیمانتیکی هەر ئەو سیماییێن واتاییەنە؛ بۆ نیشاندانا وان ژی مفا ژ ڤی هێمای () دهێتە وەرگرتن و چەمکێ دەرازینکەکێ ژ دەرازینکەکا دن جودا دکەت.

بۆ نموونە؛ (گیانەوەر)کو ل دەرازینکا (زەلام)دا دهێتە بکارهینان تا وەکو چەمکێ ڤێ دەرازینکێ ژ دەرازینکەکا دی مینا (ژن)ێ جودا بکەت. د بەرامبەردا جیاکەر دکەڤنە دناڤبەرا [ ]دا و چەمکێن جوراجورێن هەر دەرازینکەکێ ژ هەڤ جودا دکەت بۆ

نموونه[رۆژ وەکو هەسارەیەك]و[رۆژ وەکو پشکەك ژ سیە پشکێن هەیڤێ]هەر ئێك ژ وان جیاکەرەکە تاوەکو چەمکێن جیاوازێن دەرازینکا ((رۆژ))یێ ژ هەڤ جودا بکەت یان [هەیڤ وەکو هەسارەیەك]و[هەیڤ وەکی ئێك ژ دوازدە پشکێن سالێ] هەر ئێك ژ وان جیاکەرەکە تاوەکو چەمکێن جیاوازێن دەرازینکا ((هەیڤ))ی ژ هەڤ جودا بکەت؛ بۆ پتر روونبوونا بابەتی دشێین ڤێ نموونێ بینین:

- ژن {ناڤ}

أ - (مرۆڤ) (مێ) [رەگەزێ بەرامبەر زەلامی]

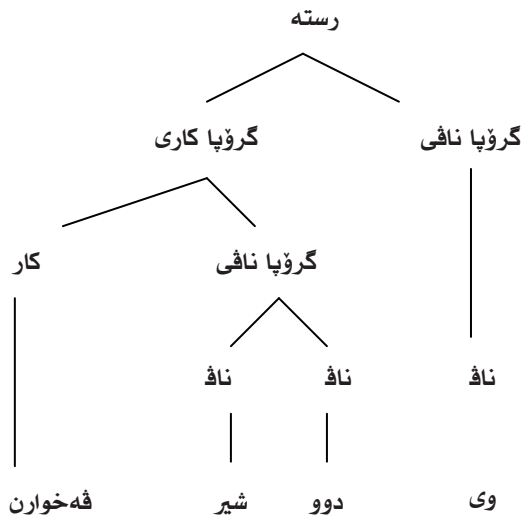
ب - (مرۆڤ) (مێ) [ئەو کەسێ کو شویکری و میّر هەیە]

لڤێری {ناڤ} نیشان ددەت کو دەرازینکا ((ژن)) ناڤە، (مرۆڤ) وێ ژ غەیرێ مرۆڤی جودا دکەت و (مێ) ژ غەیری مێ جودا دکەت. ب ڤێ رەنگی ((ژن)) ژ چەمکێ ((زەلام)) و ((شێر)) جودایە. (کورش صفوی ؛ ۱۳۸۳ ؛ ۲۸۵) کەواتە ئەوا دناڤبەرا [ ] هاتی چەمکێن جیاوازێن ژنێ ژ هەڤ جودا دکەت.

۳ - خواندن:

سێیەمین پشکا گرنگا تیۆرا کاتزی خواندنە، ئەرکێ ڤێ پشکێ دەستنیشانکرن و هەلبژارتنا چەواتییا رۆنانا واتا پەیڤانە د ناڤ پێکهاتەیێن مەزنتر مینا فرێز و رستاندا. چونکی ئەڤ تیۆرە بۆ رێزمانا بەرهەمهینانێ و وەك پشکەك ژ ریزمانا چومسکی هاتیە پێشنیار کرن، لەوا ئەڤ پشکە ل سەر هێلکاریا درەختی دهێتە نیشاندان، (کورش صفوی:۱۳۸۳ ؛ ۲۸۵) بۆ تێگەهشتنا پتر تەماشەی نموونا ژێری بکەن:

- وی دوو شیر ڤەخوارن.

شیر {ناڤ}

أ- (تشت) (شل، روهن) [جورەکێ ڤەخوارنێیە]

ب- (تشت) (رەق) [کەرەستەکێ شەرییە]

ڤەخوارن {کار}

أ- (کارەکە)[بۆ تشتێ شل، روهن دهێتە بکارهینان و ئەگەر ئەو تشت روهن نەبیت خوارن بۆ دهێتە بکارهینان وەکی من شەربەتەك - شل - ڤەخوار. من سێڤەك - نە شل - خوار.]

ڤەخوارن {ناڤ}

(کارەکە)[بۆ ناڤکرنا هەمی تشتێن روهن دهێتە بکارهینان، وەکی مە هەمی جورێن ڤەخوارنان - شیر، شەربەت، ئاڤ و ...هتد - هەنە.]

ب ڤی رەنگی دەرازینکا ((شیر)) کو ئێکە ژ دەرازینکێن رستا ((وی دوو شیر ڤەخوارن.)) دوو خواندن هەنە، واتە ((کەرەستێ شەری)) و ((ڤەخوارنەك)) هەروەسان

بۆ دەرازینکا ((ڤەخوارن)) ژی دوو خواندن هەنە و هەر ئەڤ کارە بۆ ((وی))، ((دوو)) و ((ڤەخوارن)) ژی دهێتە ئەنجامدان؛ پشتی ڤێ قۆناغێ قۆناغەکا دن دەست پێدکەت کو ئەو ژی پیادەکرنا یاسایێن خواندنێیە. پیادەکرنا یاسایێن خواندنێ ب کارێ رۆنان و تێکەلکرنا پێکهاتەیێن بچوویك ژ بوونا دروستکرنا پێکهاتەیێن مەزنتر رادبیت. ل ڤێرێ ل دویف یاسا خواندنێ دبینین کو هاتنا ((ڤەخوارن))ا ناڤ د گەل ((شیری))دا ناگۆنجیت چونکی دیاردبیت ((ڤەخوارن)) د هێلکاریا سەریدا (کار)ە نە (ناڤ) هەروەسان دیار دبیت ل ڤێرێ مەبەست پێ شیرێ ((ڤەخوارن))ێیە نە ((کەرەستێ شەری)) چونکی کارێ ڤەخوارن دخوازیت بەرکار خودان سیمایێ (+ شل) بیت نە (+ رەق) ب ڤی رەنگی هەر وەکی د هێلکاریێدا دهێتە دیتن یاسایێن خواندنێ ل دەستپێکێ دێ ب ((شیر)) و ((ڤەخوارن))ێ رۆنانەکێ دروستکەت ((شیر + ڤەخوارن)) پاشی دێ ب ((دوو)) و ((شیر + ڤەخوارن))، پاشی دێ ب ((وی)) و ((دوو + شیر + ڤەخوارن)) رۆنانەکا دن دروست کەت ((وی + دوو + شیر+ ڤەخوارن)) ل داویێ ب تێکەلکرنا زانیاریێن دەرازینکێن گرۆپا کاری و ناڤی، خواندنا واتاییا سەرجەمێ رستێ دروست دبیت. د ڤێ تیۆرێدا ئەڤ تێکەلکرنە ب هاریکاریا (selection restrictions) دهێتە ئەنجامدان. هەر ژ بەرڤێ چەندێیە، کو ئەڤ تیۆرە ب (deocompostionol) دهێتە نیاسین.

ل داویێ دشێین بێژین کو پاشان ئەڤ تیۆرە ب تیۆرا (سیمانتیکا رستێ) هاتە نیاسین و چەندین گەشە و پێشڤەچوون ب خوە ڤە دیتن، بڤی رەنگی:

- قۆناغا ئێکێ: تیۆرا ستاندارد (Standard theory)
- قۆناغا دووێ: تیۆرا ستانداردا نوو بووی (Extended Standard theory)
- قۆناغا سێیێ: تیۆرا ستانداردا نووبوویا ڤەژاندی (Revised Extended Standard theory)

د یا ئێکێدا روویێ ژ ناڤدا، د یا دووێدا روویێ ژناڤدا و سەرڤە و د یا سێیێدا ڤەگۆهاستن و ژناڤبرن گرنگن کو ئەو ژی ل روویێ ژ سەرڤە دەردکەڤن.

٢ - پراگماتیك:

١ - چەمکێ پراگماتیکی:

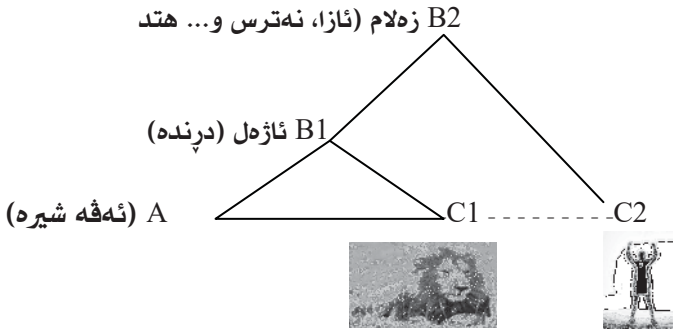
زارافێ پراگماتیك بۆ جارا ئێکێ ژلایێ (چارلز موریس) یڤە ل سالا ١٩٣٨ز. د پەرتووکا ویدا ئەوا ب نافێ (هێمالۆجی - Simiotics) هاتیە بکارهینان، کو تێدا هێمالۆجی ل سەر سێ پشکێن(سینتاکس، سیمانتێك، پراگماتیك) دابەش کربوو.

ژبلی هێمایێن زمانی د پراگماتیکێدا هێمایێن نەزمانی ژی رۆلەکێ مەزن د دیارکرنا واتایێدا دبینن، ئەڤجا چ ئەو هێمایێن نەزمانی - کو بریتینە ژ (وێنە، نیشانە و ئاماژە) - ب تنێ بکاربهێن یان ل گەل هێمایێن زمانیدا بکاربهێن هەروەکو دەمێ ل گەل ئاخڤتنێ چاڤ نقاندن یان لێڤ گڤاشتن هەبن، وەکو د ڤێ رستێدا دیاربیت:

- تـــۆ یـــا بلند بووی.

ئەگەر ل دەمێ گوتنا ڤێ ڕستێ چاڤ نقاندنژی هەبیت، ل وی دەمی ئەو رستە دێ واتاخوە بەروڤاژی گەهینیت.

بەری نها مە باسی سێگۆشا واتایی کر، ئەڤ سێ گۆشەیە د پراگماتێکێدا ب ڤی رەنگی دبیت:

(هوگر مەحموود فەرج، ٢٠٠٧، ١١٩)

کەواتە ئەڤ پەیوەندییە د پراگماتیکێدا ژناڤ دچیت واتە دەمێ هاتە گوتن (ئەڤە شێرە) وەکی سیمانتیکێ هزرا مە بۆ ئاژەلی ناچیت بەلکو هزرا مە بۆ سیمایێن شێری دچیت کو ل دەڤ وی مرۆڤی هەنە وەکی سیمایێن ب هێزێ، نەترسیێ، رێبەراتیێ .... هتد.

کەواتە پراگماتیك بەروڤاژی سیمانتیکێ دوور ژ کاریگەرییا دەرەکی ڤەکۆلینی ل واتایێ ناکەت بەلکو هەموو وان ئەگەرا وەردگریت کو کاریگەری ب سەر واتایێ و دروستبوونا پەیوەندیێ د ناڤبەرا ئاخڤتنکەراندا هەیە، کەواتە پراگماتیك ((ڤەکۆلینە ل واتایێ ل دویڤ ئاخڤتنکەر و گوهداری و دەروبەری، واتە ڤەکۆلینە ل لایەنێ دەرەکی یێ زمانی و گرنگی ب وێ واتایێ ددەت کو ل دەمێ ب کارهینانێ و پەیوەندیکرنێدا بکاردهێت.)) (کورش صفوی، ۱۳۸۳، ٤۲) چونکی ئەگەر ئەم دوور ژ گوهداری و ئاخڤتنکەر و دەوروبەری بەرێ خوە بدەینە رستێ، واتە دوور ژبکارهینانێ بەرێ خوە بدەینێ رەنگە واتایەکێ بگەهینیت و ئەگەر ل دویڤ کارهینانێ و دەوروبەری بەرێ خوە بدەینێ واتایەکا دن بگەهینیت، بۆ نموونە : (سوپاسییا تە دکەم) ئەڤ رستەیە د واتاسازییێدا دوور ژ دەوروبەری دهێتە شروڤەکرن و واتا (سوپاسکرن ژ کەسەکی) ددەت لێ ئەگەر پراگماتیك ڤێ رستێ شرۆڤە بکەت بەرێ خوە ددەتە دەورووبەرێ وێ و ئەو بارێ کو تێدا هاتیە گوتن، رەنگە ل وی دەمی هاتیە گوتن کو کەسەکی غەدر ل کەسێ بەرامبەری خوە کرییە لەوا ئەو کەسێ بەرامبەر دبێژیتێ (سوپاسییا تە دکەم) ب ڤی رەنگی ئەڤ رستەیە واتایا بەروڤاژی وێ دگەهینیت.

ئاخڤتنکەرێن زمانی دزانن کو فێربوونا زمانی ب تنێ ب زانینا پەیڤ و رێزمانێ نینە، چونکی هەر رستەیەك ئەگەر دناڤ زەمینەیەکا گونجایدا بکار نەهێت ئەڤە نەشێت پشکداری د دروستکرنا پەیوەندییێدا بکەت، رستە ل دویڤ زمینەی دهێتە هەلبژارتن و ئاخڤتنکەر دزانیت چەوان پەیوەندیێ دگەل گوهداریدا بکەت و رەگەز و تەمەن و پلا جڤاکی و پەیوەندییا دناڤبەرا واندا بەرچاڤ بگریت واتە دزانیت کا زمانی چەوان بکاربینیت و گوهدارژی دزانیت کو بەرسڤا کیژ رستێ بدەت. (کورش صفوی، ۱۳۸۳، ١٦٥) قوتابیێ کورد د ناڤ پۆلێدا ب شێوەیەکی د ئاخڤیت کو دگەل وێ ژینگەهێ و پلا ماموستایدا بگونجیت و دگەل هەڤالێن خوەدا ب شێوەیەکێ دن دئاخڤیت کو رەنگە ئەو

ڕێزگرتنا دناڤ پۆلێدا تێدا نەبیت چونکی ژینگەه و پلا وان هاتییه گوهۆڕین و ... هتد.

پراگماتیك دچیته د ناڤ گەلەك زانستاندا، واته تێکەڵی گەلەك زانستان دبیت. هەر د ڤی بیاڤیدا (دیڤید کریستال David crystal) ددەته خۆیاکرن، کو گەلەك زانستێن زمانی و نەزمانی پشکداریێ د شرۆڤەکرنا پراگماتیکێدا دکەن،ئەو زانستژی بریتینه ژ:

١- واتا سازی Semantics.

٢- زانستێ شێوازی Stylistics.

٣- زمانڤانییا جڤاکی Sociolinguistics.

٤- زمانڤانییا دەروونی Psycholinguistics.

٥- شرۆڤەکرنا گوتارێ Discourse analysis.

(محمد سلیمان یاقوت، ١٨٢ -١٨٣، ١٩٩٧).

ل دەستپێکێ پراگماتیك ل وەلاتێن ئێکگرتییێن ئەمریکی وەکو مەزهەبەکێ فەلسەفی پێشکەفت، لێ پراگماتیك هەر بیاڤەکێ فەلسەفی نینه بەلکو بیاڤەکێ گرنگێ زمانییه، کو گرنگیێ بکارهینانا زمانی ددەت. (عبدالواحد مشیردەزیی، ١٩٩٩، ١).

بێ گومان بیاڤێ پراگماتیکێ بیاڤەکێ بەرفرەه و بەربەلاڤه، کو د شیاندایه بێژین چەند جورین پراگماتێکێ هەنه وەك پراگماتیکا زمانڤانان و پراگماتیکا زانایێن رەوانبێژیێ و پراگماتیکا زانایێن لۆجیکێ و پراگماتیکا فەیلەسوفان..... هتد. ئەڤه دبیته ئەگەرێ هندێ پرۆسێسا دورپێچکرن و دەستنیشانکرنا ڤی زانستی ب هوورییا ب سانەهی نەبیت. (ادریس مقبول، ٢٠٠٦، ٢٦٣) لەوا (فرانسواز ئەرمینکو) دبێژیت: ((پراگماتیك وەك ڤەکۆلین د کۆپیتکا وەرار بوونێدایه، کو د ڕاستیدا هێشتا نەهاتیه دەستنیشانکرن و هەروەسان ڕێکەڤتن د ناڤبەرا ڤەکۆلەراندا ب تایبەتی ل سەر گریمانه یان زارڤێن وێ نەهاتییه ئەنجامدان)). (فرانسواز ارمنیکو، ١٩٨٦، ١١).

هەژی ئاماژەکرنێیه بێژین کو پەیڤا ((پراگماتیك (Pragmatics) ژ پەیڤا (Pragma) یا گریکی هاتییه وەرگرتن، کو رامانا کارکرن یان پراکتیکێ ددەت)). (عبدالواحد مشیر مەحمود دزەیی، ١٩٩٩، ١).

ئەڤ پەیڤە واتە پراگماتیك ل دەڤ هندەك زانایان ب واتایا (براکسیس) دهێت، ئانکو پێدڤییە پراگماتیك رەفتارا زمانی تێکەلی تێورا کریارێ (نظریة الفعل) بکەت؛ هندەکێن دن دبینن ئەرکێ سەرەکیێ پراگماتیکی گرێدای پەیوەندیکرنێیە، ئەوژی ب هەمی جۆرێن کارلێکرنا دناڤ تاکە کەساندا هەی؛ ب دیتنا هندەکێن دن کارێ پراگماتیکێ ئەوە کو چارەسەریا بکارهینانا هێمایان بکەت؛ هندەکێن دنژی دبینن پراگماتیك زانستێ بکارهینانا زمانییە د ناڤ دەوروبەریدا و ب واتایەکا بەرفرەهتر پراگماتیك بکارهینانا هێمایانە د ناڤ دەوروبەریدا. (فرانسواز ارمنیکو، ١٩٨٦، ١١).

هەر چەوان پراگماتیك هاتبیتە پێناسەکرن و سنوورێن وێ هاتبنە دەستنیشانکرن، د شیاندا نینە ژ (دەوروبەری - Context) بهێتە دویر ئێخستن ئەڤجا چ د پراگماتیکا زمانی یان دەروونی یان جڤاکیدا بیت...کو ل دویف ئەوی دەوروبەرێ تێدا بکاردهێت واتا و مەبەست دیاردبیت، ژبەرهندێ پترێا زانایان د پێناسەکرنا پراگماتیکێدا پەنایێ دبنە بەر دەوروبەری.

٢ - سەرهلدانا پراگماتیکێ:

ئیك ژ هۆکارێن سەرهلدانا پراگماتیکێ ئەوە، کو د زمانڤانییدا هندەك کێشە پەیدابوون، کو سیمانتیك نەشیا چارەسەر بکەت. (عادل فاخوری، ١٩٨٩، ١٤٢) هەروەکو د ڤان نمونێن ل خوارێدا دیاردبیت:

ئەگەر رستا (خۆ فێری هاژوتنا ترومبێلێ بکە) بێخینە د ناڤ دەوروبەریدا ل وی دەمی دێ چەند واتایەکان ددەت، وەکو: (تۆ شوفێرەکێ باش نینی)، (تۆ ترومبێلێ ناهاژوی)، (تە ترومبێل یا هەی)، (کارێ تە پێدڤی ب هندێیە تو هاژوتنا ترومبێلێ بزانی)..... هتد. ئەڤ واتایێن ژ رستا ناڤبڕی پەیدابووین ل دویف ئەوی دەوروبەرێ تێدا بکاردهێت، سیمانتیك نەشێت ئەوان واتایان دیار بکەت ئەگەر ب رێکا پراگماتیکێ نەبیت.

هەروەسا ئەگەر تەماشەی ڤێ دان و ستاندنا د ناڤبەرا (أ) و (ب) دا بکەین:

أ- تو دچیە د سەروانەیێن (موحازەراتێن) خوەدا؟

ب- ئەز کارێ شوفێریێ دکەم.

دێ بینین، کو (ب) بنەمایێ پەیوەندییێ یێ بەزاندی و ب رێکا سیمانتێکێ (أ) نەشێت د مەبەستا (ب) ی بگەهیت، تێگەهشتن ب تنێ ب پراگماتیکێ دبیت، چونکی ب رێکا دەوروبەری (أ) دێ تێگەهیت کو (ب) ناچیتە د سەروانەیێن (موحازەراتێن) خوەدا.

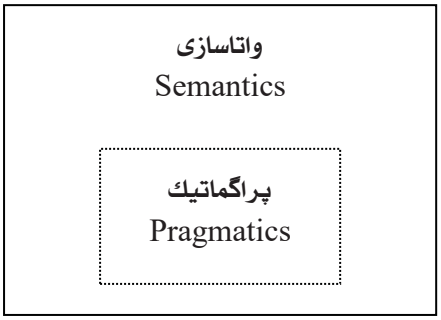
دیسان ژبەرکو پراگماتیك پابەندە ب دەوروبەریڤە، ژبەرهندێ سەرهلدانا پراگماتیکێ کارڤەدانەك بوو، بۆ بۆچوونا چومسکی، چونکی چومسکی دگوت بۆ هندێ کو رستە ب کێر ڤەکۆلینێ بهێت ... پێدڤییە رستە ژ دەوروبەریڤە بهێتە ڤەقەتاندن... بۆ نموونە د رستەیەکا مینا (پەرتووك ل سەر مێزێیە) نابیت گوهێ خوە بدەینە هندێ کا رستە ژ کێ بۆ کێیە، چونکی ژ ڤێ چەندێ چەندین واتایێن جیاواز پەیدا دبن، یان ب چەندین شێوان دهێتە لێکدان؛ مینا (راگەهاندن، هەرەشە، ئاگەهدارکرن، پێ سپاردن) رەنگە ژی رستە وەکی وەسفا دیمەنەکی بیت و ڤێ لێکدانێ ب خوەڤە نەگریت... (عەبدول واحد مشیر دزەیی، ۱۹۹۹، ۸). ئەڤەژی هۆکارەکێ دن بۆ، کو پراگماتیك وەکو ئاستەکێ زمانی سەرهلبدەت.

۳ - سەمتێن پراگماتیکێ:

(جیوفیری لیچ) د پەرتووکا خوەدا ئەوا ب نافێ (بنەمایێن پراگماتیکێ)، سێ سەمتێن (سیمانتیکی، تەواوکاری و پراگماتیکی) (Geoffery leec, 1988, 6) د ڤەکۆلینا پراگماتیکێدا دیار دکەت:

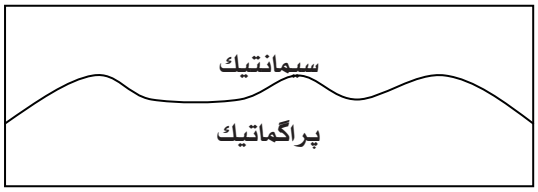
أ - سەمتێ سیمانتیکی - *Semantism* :

ئەڤ سەمتە پراگماتیکێ دکەتە پشکەك ژ سیمانتیکێ. واتە پراگماتیك پشکەکە، کو ژ سیمانتیکێ ناهێتە جوداکرن. هەروەسان نەشێت ببیتە پشکەکا سەربخۆ بەلکو پشکەکە ژ گشت و ئەو گشتە سیمانتیکە. (ادریس مقبول، ۲۰۰۷، ۲٦۷) هەر وەکو د ڤی وێنەیدا دیاردبیت (Geoffrey leech,1983,6):

ب - *سەمتێ تەواوکاری* - *Complementarism*:

ئەڤ سەمتە هەلویستەکێ نافەند هەیە. باسی هندێ دکەت کو هەر دوو ئاستێن سیمانتیك و پراگماتیك تەواوکارێن (متکامل) هەڤدوونە، (ادریس مقبول ، ۲۰۰۷ ، ۲٦۸) هەر وەکو د ڤی وێنەیدا دیاردبیت (Goeffery leech,1983, 6):

ج - *سەمتێ پراگماتیکی* - *Pragmantism* :

ئەڤ سەمتە بەروڤاژی سەمتێ ئێکێە، کو ل ڤێرێ سیمانتیکێ دکەتە پشکەك ژ پراگماتیکێ، (ادریس مقبول، ۲۰۰۷، ۲٦۸) هەروەکو د ڤی وێنەیدا دیاربیت (Goefferyleech,1983, 6):

٤ - جۆرێن پراگماتیکێ:

ژبەرکو پراگماتیك د ناڤ گەلەك بیاڤاندا بکاردهێت، وەکو (زمان)، (فەلسەفە)، (لۆجیك)، (سیکۆلۆجی)، (سۆسیۆلۆجی)، (سیاسەت)، (ئاین)، (ئەدەب)...هتد لەوا زانا پتر ژ جورەکێ پراگماتیکێ دەستنیشاندکەن.

بۆ نموونە (فرانسواز ئەرمینکو)، پراگماتیکێ دابەشی ڤان جورێن ل خوارێ دکەت:

أ- پراگماتیکا رەوانبێژی.

ب -پراگماتیکا سایکۆلۆجی.

ج- پراگماتیکا سۆسیۆلۆجی.

د- پراگماتیکا زمانی.

هـ- پراگماتیکا لۆجیکی.

و- پراگماتیکا فەلسەفی (فراسواز أرمینکو،١٩٨٥، ٥).

(ئورشیونی) جوداهیێ د ناڤبەرا سێ جورێن سەرەکیێن پراگماتیکێ ییێن نێزیکی هەڤ دکەت، کو بریتینە ژ:

أ - پراگماتیکا درکاندنێ (التداولیة التلفظیة):

گرنگییێ ب وەسفکرنا وان پەیوەندییێن ژ گوتنێ دەردکەڤن ددەت ل گەل بەرچاڤگرتنا وی بارودۆخێ ئەو گوتن تێدا دهێتە ئەنجامدان.

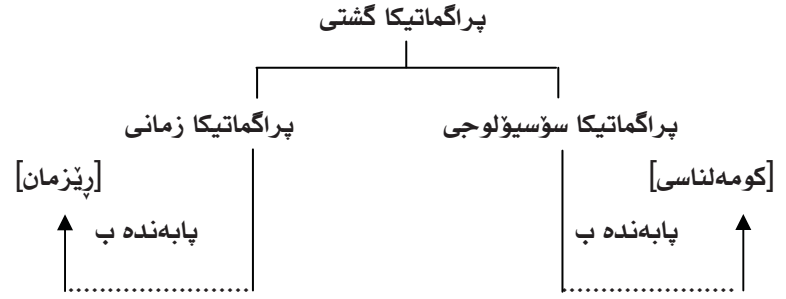
ب - پراگماتیکا ئاخڤتنێ (التداولیةالتخاطبیة):

یان تیۆرا کردەییێن ئاخڤتنێ، ئەڤ جورە گرنگییێ ب بەهایێ کردەییێن ئاخڤتنێ د ناڤ پروسێسا پەیوەندیکرنێدا ددەت.

ج - پراگماتیکا دان وستاندنێ (التداولیة التحاوریة):

گرنگییێ ب کارلێکرنا دان وستاندنێ و ئالوگۆرکرنا ئاخڤتنێ ددەت و ئەڤەژی ب رێکا هێمایێن دهێتە گوتن ب دەسڤەدهێت (ادریس مقبول، ٢٠٠٧، ٢٦٣).

ب شێوەیەکێ گشتی (جیوفری لیچ) پراگماتیکا گشتی (General pragmatics) دابەشی دوو جوران دکەت، ئەوژی: (پراگماتیکا زمانی) و(پراگماتیکا سۆسیۆلۆجی)نە و د ڤێ هێلکارییا ژێرێدا ئەوێ چەندێ نیشانددەت (Geoffery Leech, 1983, 11):

(رەمزی مونیر بەعلەبەکی) مینا لیچی باسی دوو جورێن پراگماتیکێ دکەت، ئەوژی(پراگماتیکا زمانی)و (پراگماتیکا سۆسیۆلۆجی)نە. (رمزی منیر بعلبکی، ۱۹۹۰، ۳۹۰).

أ - پراگماتیکا زمانی(Pragmalingustics):

ئەڤ جورێ پراگماتیکێ ڤەکۆلینێ ل بیر و دەربرینێن نەبەرجەستەیێن زمانی د هەلویست و دەوروبەریدا دکەت (Geoffery Leech, 1983, 11.) ب واتایەکا دن ئەڤ جورە پراگماتیکە ڤەکۆلینێ ل ب کارهینانا زمانی دکەت ژئالیێ پێکهاتا زمانیڤە.

ب - پراگماتیکا سۆسیۆلۆجی (Socio - pragmatics):

پراگماتیکا سۆسیۆلۆجی(جڤاکناسی) جورەکە ژ جورێن پراگماتیکێ، ب پلا ئێکێ ڤەکۆلینێ ل زمانی دکەت د وی دەوروبەر و هەلویستێ جڤاکییێ تێدا بکاردهێت. واتە ل ڤێرێ دیارکرنا واتایێ ب رێکا هەلویست و دەوروبەرێ جڤاکی ب دەستڤەدهێت.

ب دیتنا (د. عەبدولواحید مشیر دزەیی) پراگماتیك ل دویڤ جورێن دەوروبەری دابەشی چەندین جوران دبیت، واتە ل دویڤ (دەوروبەرێ زمانی، دەوروبەرێ کەلتووری، دەوروبەرێ دەروونی....) جورێن پراگماتیکێ دیاردبن و ئاماژێ ب هندێ

ددەت، کو پراگماتیکا سایکلۆجی (Psycho - pragmatics) (دەروونناسی) یان فسیۆپراگماتیك ئەو جورەیە، کو ((پراگماتیك زمان و درکپێکردن بە یەکەوە دەبەستێتەوە لە رێگای دەروونناسی زانینی و لە دوو کانگە سەرچاوە وەردەگرێت ،دەروونناسی زانینی کە دەرکەوتە و بیروباوەڕ و مەبەست دەگرێتەوە لەگەڵ ئامانج و ئارەزوو و گرنگی پێدانی قسەکەران .سەرەرای ئەمەش پراگماتیك خۆی واتا وەك مەبەست لێکدەداتەوە بەمەش بەشێکی زۆری پراگماتیك دەچێتە خانەی فسیۆپراگماتیك و هەڵەیە ئەگەر تەنها بوارێکی پراگماتیك بخزێندرێتەوە ناو دەروون وهەستەوە . بۆ نموونە گوتنێکی وەك:

- ئەلند قەڵەمەکەی شکاند.

ناتوانین ئەم گوتنە بە گوتنێکی ئاسایی دانێین ،چونکە قەڵەم بۆ شکاندن نەکراوە،بەڵکو بۆ نووسینکراوە،جا ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ دەوروبەرە دەروونییەکە بۆمان رۆندەبێتەوە ئایا لەبارێکی نائاسایی دەروونی بووە، یان هەرخۆی بێویست لە دەستی شکاوە جا ئەگەر کارەکەی بە مەبەست ئەنجام دابێت ئەوا ئەبێتە (بکەر) ئەگەر بێویستیش ئەنجامی دابێت ئەوا دەبێتە ئەزموونکار چونکە مەبەستی نەبووە)) (عبدالواحد مشیر دزەیی، ۲۰۱۱، ۱۷).

ژبلی جورێن سەری یێن پراگماتیکێ چەندین جورێن دنژی یێن پراگماتیکێ هەنە.وەکو:

أ - پراگماتیکا ئەدەبی:

بریتییە ژوان تێبینی و سەرنجێن پراگماتیکی ئەوێن بۆ بەرهەمهینانا دەقی بکاردهێن.

ب - پراگماتیکا کارەکی (پراکتیکی):

ئەوان کێشەیان باس دکەت، کو ل دەمێ بکارهینانێ دەردکەڤن. وەکو فێربوونا زمانێ بیانی. (ئاڤێستا کەمال مەحموود، ٢٠٠٦، ٧).

ج - پراگماتیکا ئاینی:

ڤەکۆلینێ ل وان دیاردێن پراگماتیکی دکەت، ئەوێن د ناڤ گوتارێن ئاینیدا دهێنە بکارهینان.

د - پراگماتیکا سیاسی:

ڤەکۆلینێ ل وان دیاردێن پراگماتیکی دکەت، ئەوێن د ناڤ گوتارێن سیاسیدا دهێنە بکارهینان.

٥ - بیاڤێن پراگماتیکێ:

١ - دەرکەڤتێن ئاخڤتنێ و بنەمایێ هاریکاریێ:

دەرکەڤتە Implicatures بریتییە ژ شرۆڤەکرن و راڤەکرنا ئاخڤتنێ ب تایبەتی ئەو زانیاریێن د ناڤ ئاخڤتنێدا هەین، ئەوین ب شێوەیەکی راستەوخۆ نەهێنە گوتن (عادل فاخوری، ١٩٨٩، ١٤٦). واتە ئەو زانیاریێن زێدە ئەوێن ب شێوەیەکێ نەراستەوخۆ ژ ئاخڤتنێ دەربکەڤن، ب ناڤێ دەرکەڤتەیێن ئاخڤتنێ دهێنە نیاسین. بۆ نموونە دەمێ ئاخڤتنکەر دبێژیت: (ئەڤ چەمە یێ هشك بووی). گوهدار دێ تێگەهیت، کو مەبەستا ئاخڤتنکەری ئەوە، کو(ئەو چەم ناهێتە ئاڤدان).

دشیاندایە گرنگییا دەرکەڤتەیان د ئەڤان خالێن ل خوارێدا دیار بکەین:

١- ((گرنگیی لێکەوتە لەوەدایە، کە تەفسیری توانای قسەکەر دەکات، بەوەی کە ئەو واتا و چەمکەی دەیگەیەنێت زۆر زیاترە لەوەی کەدەیلێت.

٢- گرنگییەکی تری لێکەوتە ئەوەیە ، کە دەتوانێت ئاسانکاری لەوەسفی بونیادی واتاییدا Semantic description بکات...

٣- گرنگییەکی تری لێکەوتە ئەوەیە، کە بە پشبەستن بەژماریەکی کەم لە بنەما دەتوانین وتەی زۆر و جوراو جور تەفسیر بکەین)). (عومەر مەحموود کەریم، ٢٠٠٩، ٤ - ٥).

فەیلەسوف گرایس (Grice) ی ل سالا (١٩٧٥ ز) پێکول کر تێگەهێ دەرکەفتەیان ل دویف بنەمایەکی رافەکەت، ئەوژی (بنەمایێ هاریکاری - The Cooperative Principle) ییە ب دیتنا (گرایس) ی، ئەڤ بنەمایە ئاخفتنێ د ناڤبەرا (ئاخفتنکەری و گوهدار) یدا ب رێڤەدبەت (ا ف . ار . بالمر، ١٩٨٥، ١٩٩). هەروەسا ب رێکا ئەڤی بنەمای ئاخفتن شێوەیەکێ رێك و پێك وەردگریت هەروەسا ئاخفتن گونجای دبیت. واتە نەکێم و زێدە دبیت هەروەسا تەم و مژی نامینیت و بێ بەلگە ئاخفتن ناهێتە گوتن.

گرایس بنەمایێ هاریکارێی دابەشی چار بنەمایێن دی دکەت، ئەوژی بریتینە ژ:

١- بنەمایێ چەندی (Maxim of quantity): ئەڤ بنەمایە گرێدایە ب رێژا ئاخفتنێڤە واتە نە یا کێم بیت و نە یا زێدە بیت.

٢- بنەمایێ چەوایی (Maxim of quality): د ڤی بنەمایدا پێدڤییە پشکداریا ئاخفتنکەران یا راست بیت، واتە پێدڤییە ئاخفتن یا بەلگەداربیت و دویربیت ژ گومانێ.

٣- بنەمایێ گونجان (Maxim of relevance): پیدڤییە پشکداری د ئاخفتنێدا یا گونجای بیت بۆ وی جهێ تێدا دهێتە گوتن.

٤- بنەمایێ شێواز (Maxim of manner): پیدڤییە پشکداری د ئاخفتنێدا یا کورت بیت هەروەسا رێك و پێك بیت و دویربیت ژ تەم و مژی و یاریکرن ب پەیڤان.

هەر بنەمایەك ژ بنەمایێن هاریکارێی: (چەندێتی، چەوایی، گونجان و شێواز) بهێتە بەزاندن ل وی دەمی دێ دەرکەفتەیێن ئاخفتنێ ب دەستڤەهێن، چونکی ل وی دەمی هندەك پێزانینێن نەراستەوخۆ دێ ژ ئاخفتنێ پەیدابن. (شێرزاد سەبری عەلی، ٢٠٠٨، ٦٠) هەر وەکو د ڤێ نموونا ل خوارێدا دیار دبیت:

أ- تو دەرچووی؟

ب- ئەز دێ چمە بازاری، پەرییا ل هێڤیا من.

(ب) بنەمایێ پەیوەندی یێ بەزاندی، ئەڤەژی بۆیە ئەگەرێ هندێ، کو دەرکەڤتەیێن ئاخڤتنێ ب دەستڤە بهێت، چونکی (أ) ژ وێ بەرسڤا (ب) ی ئەوا نەگونجایی دێ تێگەهیت، کو ئەو دەرنەچوویە.

هەژی گوتنێیە بێژین، کو دەرکەڤتەیێن ئاخڤتنێ زێدەباری هندێ کو ب رێکا بەزاندنا بنەمایێن هاریکاریێ ب دەستڤەدهێت، ب ڤان هەر سێ رێکان ژی پەیدادبن:

١- پێشنیارەکە کو دەرکەڤتە دگوتنێدا دەربکەڤیت. واتە وەرگر پێشنیارا هەبوونا دەرکەڤتێ د ئاخڤتنێدا دکەت.

٢- هندەک ژ سیمایێن دەوروبەری د گوتنێدا دەربکەڤیت.

٣- ب گریمانە دانانا ئەو مەبەستا، کو ئاخڤتنکەر د یاسایێن ئاخڤتنێدا پێڤە پابەند دبیت. (ئافێستا کەمال مەحموود، ٢٠٠٦، ٧٥)

٢ - ئاماژە و دەرەنجام

ئاماژە:

ئاماژە کریارەک یانژی هندەک پەیڤن کو ژ لایێ ئاخڤتنکەریڤە بکار دهێن داکو گوهدار بشێت کەسەکی یان تشتەکی بنیاسیت. (جورج یول ، ١٣٨٣ ، ٢٩ - ٣٠) بۆ نموونە (ئازاد و نەوزاد هاتنەڤە، وان گوت ئێدی جارەکا دن نازڤرنەڤە). ل ڤێرێ (وان) بۆ (ئازاد و نەوزاد)ی دزڤریتەڤە.

دەرئەنجام:

بکارئانینا هندەک زانیاریێن زێدەیە ژ لایێ گوهداریڤە بۆ مەبەستا تێگەهشتن ل وی تشتێ کو د ئاخڤتنا کەسێ بەرامبەردا ب ئاشکەرایی نەهاتییە دەربرین. (جورج یول، ١٣٨٣، ٣٠)

بۆ نموونە:

- من کومپیوتەرەک کری، ماوسێ وێ گەلەکێ جوان بوو.

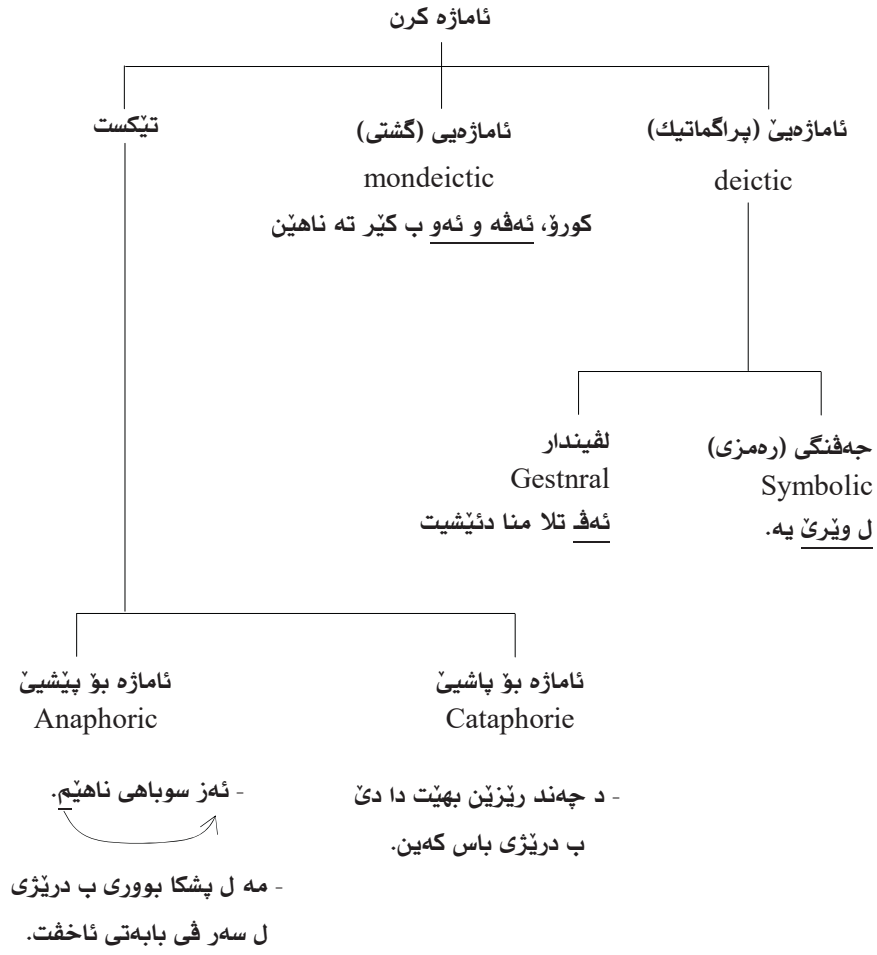
  کەواتە کومپیوتەری ماوس هەیە.

- مە پێکڤە فێقی کری، لێ شتیێ من سپی دەرکەڤت.

ب ڤی رەنگی گوهدار پێدڤییە (دەرەنجام)ێ بکەت کو شتی جورەکێ فێقیە.

٣ - نیشانکار:

بریتیه ژ وان نیشانان کو گوتن و دەوروبەرێ گوتنێ پێکڤه گرێ ددەن؛ وەکی، نیشانکارێن (کەسی، دەمی، جهی، دەقی(تێکستی)، جڤاکی) ئەڤ نیشانەیه پەیرەوێ ئاماژه کرنێ پێك دهینن. (لیڤنسن – levinson) ئاماژه پێکرنێ دکەته سێ جور:

هندی ئاماژەیە د ناڤ دەقیدا نینە و د ناڤ سیاقیدا دهێتە دیتن. وەکی:

- ژ ڤی باژاری بێزار بووم.

نها پێکولێ دکەین ب کورتی باسی ڤان نیشانان بکەین:

أ - نیشانێن کەسی:

نیشانێن کەسی د ناڤ پرۆسا ئاخڤتنێدا ئەڤ تایبەتمەندیە هەنە:

١- دەورێ پشکدارێن ئاخڤتنێ د وی بارێ کو گوتن تێدا هاتیە گوتن تومار دکەت، کەسێ ئێکی بۆ (ئاخڤتنکەری) و کەسێ دووێ بۆ (گوهداری) و کەسێ سێیێ بۆ (کەسێ نەئامادە).

- دەمێ کەس دهێنە گوهۆرین تەوەرێ ئاماژە پێکرنێ ب لەز ژ پشکدارەکێ بۆ ئێکێ دن دچیت و (من) جارەکێ بۆ (منە) و جارەکادن بۆ ئێکێ دییە.
- نیشانێن کەسی دوو بکارهینانێن ئاماژەیی و نەئاماژەیی هەنە.
- ژبلی ئاخڤتنکەری و گوهدارێ راستەقینە هندەك جاران کەسێ ئامادە (گوهدارێ نە راستەقینە) ژی دهێتە دناڤ بارێ ئاخڤتنێدا، ل ڤان دۆخاندا پێدڤیە ئاخڤتنکەر و گوهدارێ راستەقینە و نەراستەقینە ژ هەڤ بهێنە جوداکرن، گوهدارێ راستەقینە ئەو کەسەیێ کو ئاخڤتنکەر وی هەلدبژێریت و ئاخڤتنا خوە ئارستەی وی دکەت.
- پۆلیس: رۆخسەتا هاژووتنا خوە نیشا من بدە.
- گوهدار: کەسێ ئامادە (گوهدارێ نەراستەقینە).
- گوهدار: راستەقینە (شوفێر) ئەو کەسەیێ کو ئاخڤتنکەر(پۆلیس)، ئاخڤتنا خوە ئارستەی وی دکەت.

ب - نیشانێن جهی:

ئەو نیشانەنە کو جهێ گوتنێ ژ چاڤ جهێ پشکداران نیشان ددەن. بۆ ڤێ مەبەستێژی دوو جور ئاماژە پێکرن هەنە:

١- ب ناڤ هینان، وەکو؛ ئازاد ل ژوورا خوە وانێن خوە د خوینیت.

۲- ب جهـ دیارکرن کو ئەو ژی دبیتە سێ جور:

أ- ژ چاڤ جهەکێ، وەکی؛ قوتابخانا من (۳ کم)ان ژ وی باژێری دوورە.

ب- ژ چاڤ خالەکا نەگور، وەکی؛ کوردستان دکەڤیتە سەر هێلا (30° - 40°)ا رۆژهەلات و (37° - 40°)ا رۆژئاڤا.

ج- ژ گۆشەنێرینا پشکداران، وەکی؛ مالامە دوو کیلو مەتران ژ ڤێرێ دوورە.

جهـ دیارکرن ژ گۆشەنێرینا پشکدارانڤە دچیتە دناڤ پراگماتێکێدا، جهـ دیارکرنژی ب هاریکاریيا ئامرازان دبیت:

أ- ئامرازێن نیشاندانێ (ئەوێ/ ا هە، ئەڤی/ ێ، ئەڤە، ئەو....ێ/ اهە، ئەڤی/ ێ ...ی/ ێ..... هتد).

ب- هەڤالکارێن (ل وێرێ، ل ڤێرێ .... هتد) کو ئەو ژی ب دوو شێوان دبیت:

۱- هەڤالکار ب خوە

۲- ب شێوێ گرێیا بەند (ژ مالێڤە، ژ ژوورڤە .... هتد)

پ - نیشانێن دەمی:

ئەو نیشانەنە کو دەمێ گوتنێ ژ گۆشەنێرینا پشکدارانڤە دەستنیشاندکەن، واتە دەمێ ئاخڤتنێ دیار دکەن.

پێدڤییە ئەم دوو جور دەمان ژ هەڤ جودابکەین:

۱- دەمێ رووداندێ، ب هاریکاریيا کارێ رستێ دهێتە دیارکرن.

۲- دەمێ گوتنێ، دەمێ ئاخڤتنێ، نها.

بۆ نموونە:

- دێ ل گەل تە هێم.

دەمێ گوتنێ: نها

دەمێ رووداندێ: دهێت

- من خوار.

دەمێ گوتنێ: نها

دەمێ رووداندا: بووری

- ئەڤە ئەزێ دهێم.

دەمێ گوتنێ و دەمێ رووداندا گەلەك نێزیکی هەڤن.

ج - نیشانێن دەقی:

پەیوەندییا د ناڤبەرا گوتنەکێ و دەقێ دەوروبەرێ وێدا نیشاندەت. ئەو نیشانێن کو ب ڤی کاری رادبن بریتینە ژ هەڤالکارێ دەمی، جهی و نیشانێن ئاماژە پێکرنێ.

بۆ نموونە:

- بەری نها باسێ ڤێ چەندێ کر. (دەم)
- ل خوارێ دهێتە باس کرن. (جه)
- د ڤی خشتێ خوارێدا دهێتە نیشاندان. (ئاماژە)

زێدەباری هندێ ئامرازێن گرێدانێ (و، لێ، یانژی ... هتد) ب نیشانێن دەقی دهێنە هژمارتن.

د - نیشانێن جڤاکی:

پلە و پایا پشکدارێن ئاخڤتنێ دیاردکەن، کو ئەوژی بریتینە ژ :

١ - ناز ناڤ:

أ- جڤاکی (رەسپی ...)

ب- خزماتی (مام، خال ...)

ج- پێشە (مامۆستا، نوژدار ....)

نازناڤان سێ بکارهینان هەنە:

١- بۆ ئاماژە پێکرنێ، کو ب تنێ بۆ کەسێ سێیێ دهێتە بکارهینان، وەکی:

- ماموستا نەهات.

٢- گازیکرنێ، دەمێ ئاخڤتنکەر و گوهدار ژ هەڤ د دوورن، وەکی:

- پسمام وەرە.

٣- بۆ دانوستاندنێ، دەمێ ئاخفتنکەر و گوهدار نێزیکی هەڤن، وەکی:

- کەکێ عەلی هوسا نابیت.

٢ - جهنافْ:

دەمێ بۆ تاکی (ئێك کەسی) جهنافْێ کۆ دهێتە بکارئانین، وەکی:

- من: مە بریاردا بهێین.

- تو: هوون کەنگی دهێن.

لێ هندەك جاران ب هاریکاریا هندەك پەیڤێن فەرهەنگی وەکی (جەناب، بەرێز، .....) یانژی نەراستەوخۆ ئەڤ کارە دهێتە ئەنجام دان؛ (levinson, 1997, 54 - 94)

وەکی:

- وێ پەرتووکێ بدەمن. (رێزتێدا نینە)

- دەستێ تە دگەهیتە وێ پەرتووکێ؟ (رێزتێدا هەیە)

- تە پێدڤی ب وێ پەرتووکێ نینە ؟ (رێزتێدا هەیە)

٣ - رۆنانا ئاخفتنێ:

پرۆسا ئاخفتنێ ب کێمیڤە پێدڤی ب دوو کەسان هەیە داکو دانوستاندن دناڤبەرا واندا دروست ببیت، ئەڤ ئاخفتنە دابەشی (دەستپێك، ناڤەڕاست و داوی) دبیت، (عبدولواحید موشیر دزەیی، ٢٠٠٥، ١١٦) واتە دەستپێکەك بۆ دەستپێکرنا وێ پرۆسێ، داویەك بۆ برِین و داوی پێ هینانا وێ پرۆسێ و دانوستاندنا دن یا د ناڤبەرا ڤان هەردوو یاندا(دەستپێك و داویێ) ب ناڤەڕاست دهێتە هژمارتن؛ بۆ نموونە:

رۆژ باش
رۆژ باش } دەستپێك

سوباهی مه تاقیکرنا زمانڤانیێ هەیە.
کێ گوتیە.
ناڤەڕاست
ماموستای هەفتیا بووری گوتبوو.
من های ژێ نینە، لێ چ نینە من ژێدەرێن باش ل سەر زمانڤانیێ خواندینە.

ب خاتراتە.
داوی
ب خێربچی، خودێ ل گەل تەبیت.

کەواتە هەر وەکی دهێتە دیتن ئەڤە ل سەر دوو بنەمایان دبیت:

١- نۆبە (سرە) گرتن

٢- جووت گوتن (عبدولواحید موشیر دزەیی، ٢٠٠٥، ١١٦).

١- نۆبە گرتن: بریتییە ژ ئالوگۆرکرنا (پێك گوهارتنا) ئاخڤتنێ د ناڤبەرا ئاخڤتنکەری و گوهداریدا و ب ڤی رەنگی ئێك ژوان د ئاخڤیت و ئەوێ دن گوهێ خوە ددەتێ و دەمێ ئاخڤتنا وی تەواو بوو، ئەڤە ئەوێ دن دەست ب ئاخڤتنێ دکەت؛ گەلەك جاران ئەڤ نوبەیە تێکدچیت.

٢- جووت گوتن: بریتییە ژ دوو رستان کو پێکڤە دهێن و هەر ئێك ژ لایێ ئاخڤتنکەرەکیڤە هاتیە گوتن و هەر دووك پێکڤە دگرێداینە واتە ئەگەر پرسیار بیت ئەڤە بەرسڤ دڤێت ئەگەر پێشنیار بیت ئەڤە یان دهێتە پەسەندکرن یانژی دهێتە رەت کرن، یانژی دشێن ب هەر شێوەیەکێ دن پێکڤە دگرێایی بن.

٤ - کردەیێن ئاخڤتنێ - Speech acts:

تێورا کردەیێن ئاخڤتنێ بۆ ئوستنی دزڤریت، کو موحازەراتێن خوە ئەوێن ل زانکۆیا هارفرد ل سالا ١٩٥٥ ز پێشکێشکرین د پەرتووکەکێدا کومکرن ب ناڤێ ((چەوان تشت کاریگەریێ ل پەیڤان دکەن))، پاشی (جون سیرل) و هندەك زانایێن دنێن پراگماتیکێ ئەڤ تیۆرە ل سالێن (٧٠) و (٨٠) پێشڤە بر. ب دیتنا ئەڤێ تیۆرێ ل دەمێ ئاخڤتنکەر د ئاخڤیت ئەو د راستیدا تشتەکێ رادگەهینیت یان بریارەکێ ددەت یان

فەرمانەکێ یان رەتکرنکێ یان داخوازیەکێ یان سۆزەکێ یان سوپاسیەکێ یان لێبورینەکێ یان هوشداریەکێ ..... ددەت. (محمد محمد یونس علی، ٢٠٠٤، ٣٤)

ئەڤ تیۆرە ب وی رەنگی تەماشەی پرۆسێسا پەیوەندیکرنێ دکەت، کو ئاخڤتن گرێدایە ب وی هەلویستێ دەربڕین ژێ دهێتەکرن، داخوازی، دەربڕینێ ژ حەزا تشتەکی دکەت و ستایشکرن، دەربڕینێ ژ رازیبوونێ دکەت و سوپاسی، دەربڕینێ ژ سوپاسیکرنێ دکەت و داخوازا لێبورینێ، دەربڕینێ ژ پەشێمانیێ دکەت. سەرکەڤتنا پەیوەندیکرنێ ل دویڤ ڤێ تیۆری گرێدای هندێیە کا ئەرێ گوهدار ل مەبەستا ئاخڤتنکەری گەهشتیە یان نە. (محمد محمد یونس علی، ٢٠٠٤، ٣٤)

تیۆرا کردەیێن ئاخڤتنێ، ئاخڤتنێ ب ئەنجامدانا کارەکێ دزانیت (قیس کاکل توفیق، ١٩٩٥، ٣٨).... زمان کردەیە نە ئاخڤتن، ئەرکێ سەرەکی بجھ ئانینا کارەکییە، مینا راسپاردن، راگەهاندن و هەرەشەکرن و... (فرێکەر) دەمێ دئاخڤیت خوە هەمبەر سێ کردەیان دبینیت:

١- کردا گوتنێ: لێکدانا پەیڤان ب شێوەیەکێ رێزمانی و دیارکرنا هەڤپشکان (هاوبەشەکان) و شێوێ لێزڤرینا جهنافان.

٢- کردا مەبەست: واتایا سەرزاریا رستان وەسفینە، لێ دەمێ دچنە دناڤ دەوروبەریدا مەبەستەکا دن دگەهینن کو ل گەل واتا فەرهەنگییا وێدا هەڤ ناگرن.

٣- کردا پاشکار: واتە ئامانج چییە ژ ڤێ گوتنێ؟ تە دڤێت بۆ ترساندن، توقاندن، رازیکرن،... بیت، کو ئەڤەژی پشتی هەلوێستێ وەرگری دبیت کا چەند د وێ گوتنێ گەهەشتییە... (عەبدولواحید مشیر دزەیی، ٢٠٠٥، ١٠٣)

ژوان دابەشکرنێن تیۆرا کردەیێن ئاخڤتنێ پێ هاتی، دابەشکرنا سێ قولییە دناڤبەرا:

١- رستێن راگەهاندن (خەبری)، بۆ ریکلام و بەیاننامە و داخوزنامە و ڤەگێڕانا چیرۆکان ... دهێنە بکارهینان.

٢- رستێن پرس، ئەڤ رستە بۆ هندێ دهێنە بکارهینان، کو داخوازا بەرسڤدانەکا ب لێڤکری(درکاندی) ژ گوهداری بهێتە کرن.

٣- رستێن داخوازی، ئەڤ رستە ئاماژێ ب حەزا ئاخڤتنکەری بۆ ب بجھ ئانینا ھندەك کارێن دەمێ دھێت دکەن؛ئەڤ رستە رەنگە بۆ داخوزکرن و دەرئێخستنا برِیار و پێشنیاران ....بھێنە بکارھینان. (محمد محمد یونس علی ، ٢٠٠٤ ، ٣٣)

(ئوستنی) د تیۆرا کردەیێن ئاخڤتنێدا دوو جورێن کاران ژێکجوداکرن: ئەوژی(کارێ راپەڕاندن ونەراپەڕاندن) بوون.

١- کارێ ڕاپەراندنێ (Performative): ئەڤە ب رێکا گوتنێ ،دبیتە ئەگەرێ دروستکرنا کردەیەکێ. (ئافێستا کەمال مەحموود، ٢٠٠٦، ٣٧) ئەو گوتن راستەوخۆ کردەیەکێ جێبەجێدکەت. وەکو:

أ- ئەز سۆزێ ددمەتە، کو تۆ ئەڤ سالە دێ ب پلا ئێکێ دەرچی.

ب- ئەز سویند دخوم، تۆ ئەڤ سالە دەرناچی.

(سوزدان و سویندخوارن) کارێن راپەڕاندنن.

ئوستنی ل دەستپێکێ چەند مەرجەك بۆ جێبەجێبوونا کارێ راپەڕاندنێ دانان، کو بریتینە ژ:

أ- بکەر دێ کەسێ ئێکەم بیت، ب گشتیژی کەسێ ئێکێ تاك.

ب- چەمکێ دەمێ کاری پێدڤییە نھا بیت، شێوێ رێزمانیێ وێژی ب گشتی رانەبردوویە، ھەر چەندە ھندەك جاران دشێت شێوێ رێزمانیێ وێ ژ رانەبردوو بۆ شێوەیەکێ دن بھێتە گوھۆرین، لێ ژ بەر دۆخێ ئاخڤتنێ یان چەمکێ گشتیێ دەمی، رستە واتا

- نھا ددەت، مینا ڤان رستان:

- برِیارێ ددەم کو ئێدی جگاران نەکێشم.

- ئەڤە من برِیار دا ئێدی جگاران نەکێشم.

- برِیار بیت ئێدی جگاران نەکێشم.

د ڤان رستاندا (برِیارێ دەدەم، من بریارِ دا، برِیاربیت) سێ شێوێن رێزمانییێن جیاوازن، لێ چەمکێ دەمێ وان ژ بەر دۆخی رستێ نھا دگەھینیت.

ج- پێدڤیە کارەکێ راپەراندنێ ژی هەبیت، واتە ئەو ب خوە بریتی بیت ژ ئەنجام گەهاندنا کریارەکێ، مینا(ئاگەهدارکرن، روخەستدان، فەرماندان...هتد). (قەیس کاکل توفیق، ۱۹۹۵، ٤٥ - ٤٦)

هەروەسا ل دەڤ ئوستنی کارێ راپەراندنێ ژ دوو جۆرێن کارێن سەرەکی پێکدهێت:

أ- کارێ ئاشکەرا: هەر ژنافێ وی دیارە، کو کارێ راپەڕاندنێ تێدا هەیە. هەروەکو د رستا (ئەز سوزێ ددمە تە، کو تۆ ئەڤ ساله ب پلا ئێکێ دێ دەربچی.) دیاردبیت، کو د ڤێ رستێدا کارێ تێپەڕاندنێ(سوزدان)ە.

ب- کارێ نەئاشکەرا یان ڤەشارتی: د ڤی جورێ کاریدا، کارێ راپەڕاندنێ ب ئاشکەرایی ناهێت، بەلکو ب رێکا دەوروبەری دهێتە دەرئەنجامکرن. وەکو د رستا (جگارە کێشان قەدەغەیە.) ئەڤ رستە کردەیا (ئاگەهدارکرنێ)ئەنجامددەت، هەرچەندە ئاگەهدارکرن د رستێدا نەهاتییەگوتن.

۲- کردارێ نەراپەراندن(Constantive): ژ بلی کارێ راپەراندن کارێن دن هەموویان ب خوەڤە دگریت، یان هەر کارەکێ دن کو ب کێمیڤە مەرجێ ئێکێ تێدا نەبیت. هەژی گوتنێیە، کو هەموو کارەکێ راپەڕاندن دبیتە کارەکێ نەراپەڕاندن هەر گاڤا بکەرێ کاری یان دەمێ وێ بهێتە گوهۆڕین. (قەیس کاکل توفیق، ۱۹۹۵، ٤٦).

بۆ نمونە:

پەرلەمانی برپاردا سوبەهی دێ پێهنڤەدانا فەرمی بیت ل هەرێما کوردستانێ.

هەرچەندە رستا ل سەری کارێ راپەڕاندنێ تێدا هەیە ئەوژی(برپاردان)ە وکارێ رستێ رانەبردوویە واتە مەرجێ دووێ وسێیێ تێدا هەنە، لێ چونکی مەرجێ ئێکێ تێدا نینە واتە بکەر کەسێ ئێکێ نینە بەلکو کەسێ سێیێیە، ژبەرهندێ ئەڤ رستە ئەرکێ راپەڕاندنێ بجھ ناهینیت.

(ئوستن) دبێژیت پێدڤییە ل دەستپێکێ ئەم رێکەڤین، کو د ناڤ درکاندنێن ئاماژە ب فەرمان یان نەرێ یان ئاموژگاری یان هوشداری یان سۆزێ..... دکەن سیمایێن هەڤشك هەنە ئەوژی پالدانا گوهداریە کو کارەکێ ئەنجام بدەت یان ئەنجام نەدەت ،هەروەسا پرسیار ژی دچیتە د ناڤ ئەڤێ چەندێدا. چونکی گوهداری پاڵدەدەتە هەندێ، کو تشتەکێ بێژیت، ئوستن ئەڤان کردەیان ب کردەیێن ئاراستەکرنێ (الافعال

التوجيهيه) نافۆ دكەت. چونكى ئەڤ كرده دبيته ئەگەرێ رێكخستنا رەفتارا گوهدارى يان تەحەكومێ ل سەر هەلويستەكێ دكەت. (محمد حسن عبدالعزيز، ٢٠٠٩، ٣٢٥).

ئوستنى كردەيێن ئاراستەكرنێ دابەشى (٥) گروپان كرن، ئەوژى:

گرۆپا ئێكێ: ئەوان كردەيێن تايبەت ب ئەحكام و برِيارێن كو ژ دادگەهێ دەركەڤن ب خۆڤە دگريت يان ئەوێن د ياريگەهێدا دادوەريێ دكەن دەردئێخن... هتد. وەكو دادوەرەك بێژيت فلان گونەهبارە يان ليژنا تەرقياتان كەسەكێ ب پلا پروفيسور د زمانڤانييدا تەرقيە بكەت .... هتد.

گرۆپا دووێ: ئەوان كردەيان ب خوەڤە دگريت، ئەوێن ژ لايێ مومارەسا دەستهەلات و ياسا و هێزەكێڤە..... دهێنە بكارهينان، وەكو دەرئێخستنا فەرمانێن جێبەجێكرى و دانا ئاراستە و رێنماييان، وەكو پەيڤا سەروكێ دەزگەهەكێ دەمێ كەسەكێ ژ كارى دويردئێخيت.... هتد.

گرۆپا سێيێ: ئەوان كردەيان ب خوەڤە دگريت ئەوێن تايبەتن ب پێگيريكرنا كەسەكێ ب تشتەكێڤە يان سۆزێ پێ بدەت، ژ شێوەيێن وێ: سوز و دەستە بەرى و زامنى و پەيماندان... هتد. وەكو سۆزێ د دەم كو پاران ب ڤەگرينم، كەفالەتا فلانى دكەم د فلان كاريدا... هتد.

گرۆپا چارێ: بريتييە ژ وان كردەيێن پەيوەندى هەى ب رِەفتارا جڤاكى يان تيتال و داب و نەريت يان كارڤەدانێن مە بەرامبەر كەسێن دن؛ وەكو: داخوازا لێبورينێ و پيروزباهى كرن و سەرە خۆشى كرنا مالا مرى و..... هتد.

گرۆپا پێنجێ: ئەوان كردەيان ب خۆڤە دگريت ئەوێن گرێدەى ب هەلويستانڤە ل گەل رەچاڤكرنا ئيعتيباراتێن تايبەت. وەكو: گەنگەشە و دان وستاندن، نيشاندان وتەسليمكرن، پێشنيارو بانگەشەكرن..... هتد. (محمد حسن عبدالعزيز، ٢٠٠٩، ٣٢٥).

سيريل (٥) جورێن كردەيێن ئاخڤتنێ ژێكجودا دكەت:

١- نواندن :نواندنا حالەتەكێيە ژلايێ ئاخڤتنكەريڤە، ئەڤجا چ ئەو حالەتە راست بيت يان درەوبيت. شانازى و نەرازيبوون و وازهێنان...دچنە د ناڤ ئەڤى جورێ كردەيێدا.

٢- فەرماندان:د ڤی جورێ کردێدا ئاخڤتنکەر پێکولێ دکەت، فەرمانێ ل گوهداری بکەت بۆ ئەنجامدانا کارەکی، ژ کردەیێن ئەڤی جوری: (داخوازی، فەرمان، ئاموژگاری ، رێدان، پرس ...) ن.

٣- پێگیریکرن: ب دیتنا سیریل پێگیریکرن ئەو تشتن کو نابیت سەرپێچییا وان بهێتەکرن و پێگیریکرن ئەو کردەیێن ئەنجامدانێنە، کو ئاخڤتنکەری پێگیردکەن بۆ ئەنجامدانا کارەکێ داهاتی. ژ کردەیێن ئەڤی جوری:(سویندخوارن، گەفکرن ...)ن.

٤- هەست دەربڕین: ئەڤ کردەیە دەربڕینێ ژ حالەتەکێ سایکۆلۆجیێ تایبەت دکەت، کو مەرجێن دلسۆزی تێدا هەبن، کردەیێن ئەڤی جوری:(سوپاسی کرن، پیرۆزباهی کرن، پێشوازی کرن،...)ن.

٥- ڕاگەهاندن(بەلاڤکرن): کردەیا سەرکەفتی ل ڤێرێ ئەوە کو واتا و دورهێلی پێکڤەگرێددەت. ژ کردەیێن ئەڤی جوری: (ئاگەهدارکرن، سۆزدان...)ن. (فرانسواز ارمنیکو، ١٩٨٦، ٦٦ - ٦٨) .

کریستال و ئایچسن و فینچ کردەیێن ئاخڤتنێ دابەشی دوو جورێن سەرەکی دکەن، ئەوژی کردەیا ئاخڤتنێ یاراستەوخۆ و نەراستەوخۆیە (سەلام ناوخۆش، بێ سال، ٥٨).

هەژی گوتنێیە بێژین، د کردەیێن ئاخڤتنێ یێن راستەوخۆدا مەبەستا ئاخڤتنکەری ب ئاشکەرایی دیاردبیت ئەڤجا چ ڕاگەهاندن یان پرس یان داخوازی بیت ب واتایەکا دن د ڤی جورێ کردەیاندا ب رێکا فۆرمێ رستێ مەبەستا ئاخڤتنکەری ئاشکەرا و دیاردبیت. وەکو د ڤان نمونێن ل خوارێدا دیاردبیت:

رستا راگەهاندن: مخابن من ئەو نەدیت. (پەشێمانی)

رستا پرس: ل کیدرێ ئەو وانان دبێژیت؟ (پرس)

رستا داخوازی: ژ کەرەما خوە ئەوی خانی بۆیاغ بکە. (داخوازی)

لێ د کردەیێن ئاخڤتنێ یێن نەراستەوخۆدا مەبەستا ئاخڤتنکەری ب رێکا ئاوازە و دەوروبەری دیاردبیت ئەڤجا چ ئەو رستە (راگەهاندن) یان (پرس) یان (داخوزای) بیت. وەکو:

رستا راگەهاندن: تە هەر شوینەکر. (گازندە و نەرازیبوون)

رستا پرس: هێشتا **ئازاد** نەهاتییە ماڵێ؟ (گازندە و نەرازیبوون)

رستا داخوازی: بڕوینە. (گەفە)

هەروەسا دکردەێین ئاخفتنێ ییّن نەراستەوخۆدا ب رێکا ئاوازە و دەوروبەری دشیاندایە ژ ئێك رستێ چەند واتا و مەبەست دەرکەفن واتە ئێك رستە چەند کردەیان بگەهینیت. وەکو:

د رستا (ئازادی نەوزاد کوشت) دیاردبیت. ئەڤ رستە رستەیەکا راگەهاندنە ل دویڤ ئاوازە و وی دەوروبەرێ ئەڤ رستە تێدا دهێتە گوتن ئەڤان واتایان ب خوەڤە دگریت:

أ- پرسیار.

ب- حێبەتی و سەرسورمان.

ج- هوشداری.

د- ئاموژگاری.

..... هتد.

٥ - گریمانێن پێشەکیێ (پێشگریمانە):

ماوەیەکی فەیلەسوفان گرنگی ب بارێ هندەك رستان ددا، مینا (پاشایێ فرەنسا یێ کەچەلە.) ئەڤجا ئەگەر فرەنسا پاشا نەبیت ئەڤە ئەڤ رستەیە ژ لایێ واتاییّڤە پەسەند نابیت. ل دەڤ (راسل - ١٩٠٥)ی ئەڤ رستەیە جەختێ ل سەر دوو تشتان دکەت:

١- فرەنسایێ پاشا هەیە.

٢- پاشایێ وان یێ کەچەلە.

(ستراوسن – ١٩٦٤)ی چارەسەریەك بۆ ڤێ چەندێ دیتیە کو (فرێکەر) ل دەڤ خوە گریمانە دکەت کو (وەرگر) دشێت وی کەسی یان تشتی دیار بکەت یێ کو ئاخفتن ل سەر دهێتە کرن. (وەرگر) پشت راست نینە کو ئەو کەس یان تشت هەیە بەلکو گریمانێ بۆ دکەت. ئەڤجا ئەگەر ئەو کەس نەبیت ئەڤە ئەو گریمانە ژی راست دەرناکەڤیت، و رستە ژی شاش نابیت، بەلکو نەراست و نەشاشە.

گریمانێن پێشەکی، ب شێوە یەکێ گشتی دابەشی دوو جوران دبن، ئەوژی:

گریمانێن پێشەکی یێن سیمانتیکی.

گریمانێن پێشەکی یێن پراگماتیکی.

ئەوێ ئەڤان هەر دوو جوران ژێکجودا دکەت، دەوروبەرە، کو گریمانێن پێشەکی یێن پراگماتیکی پابەندە ب دەوروبەریڤە، لێ گریمانێن پێشەکییێن سیمانتیکی پابەند نینە ب دەوروبەریڤە (دیار علی کمال، ۲۰۱۰، ۱۰۲) بەلکو سەرەدەریێ ل گەل واتا فەرهەنگیا پەیڤان دکەت. واتە پشت ب پەیڤێن فەرهەنگی دبەستیت.

ل ڤێرێ ل دویف پێدڤیایتیا پەرتووکێ، ب تنێ دێ باسی گریمانێن پێشەکی یێن پراگماتیکی کەین، کو دێ هەر ب زارافێ (گریمانێن پێشەکی) ناڤ کەین.

گریمانێن پێشەکی بریتییە ژ دەرئێخستن و دەرئەنجاما واتایەکێ ژ لایێ وەرگریڤە، ژ وێ گوتنا فرێکەر ئارستەی وی دکەت، ل ڤێرێ وەرگر گریمانێ ب پشتەڤانیا وی دەوروبەری ئەنجام ددەت، ئەوێ ئەو گوتن تێدا دهێتە ئاراستەکرن.

ئەڤەژی هەر بۆچوونا (فیلمۆر) یە (۱۹۷۱ ز)، کو بەرفرەهترین بۆچوونە بۆ گریمانێن پێشەکییێ، چونکی (فیلمۆر) بارودۆخێ گوتنێ شرۆڤە دکەت، بۆ نموونە ل دەمێ ئێك دبێژیت:

- هیڤیە دەرگەهی بگرە.

ئەڤ رستا ل سەری پەیوەندییێ دناڤبەرا ئاخڤتنکەری و گوهداریدا دیار دکەت و د شیانا گوهداریدا هەیە دەرگەهی بگرت و دەرگەھ یێ ڤەکریە و ئاخڤتنکەری دڤێت دەرگەهی پێڤە دەت، ئەڤ گوتنە هەمی چ ژوان د وێ رستێدا نەهاتینە گوتن (اف . ار . بالمر، ۱۹۸۵، ۱۹۲ - ۱۹۳).

کەواتە د گریمانێن پێشەکییێ دا (فرێکەر) لێکدانەڤە و بۆچوونێن خوە دەردبریت، کو پابەندێ راستی و درەوێ نینە لەوا پەیوەندی ب واتا کاریگەریڤە هەیە، ئەڤجا هەر رستەیەکێ وەرگرین ئەڤە گەلەك تشت ل سەر (وەرگری) مینا گریمانە هاتینە سەپاندن.

وەك:

- هاریکارییا بابێ خوەبکە.

د ڤێ رستێدا (فرێکەر)ی گەلەك واتا و هەستێن خوە یێن دەروونی ل هەمبەر (گوهداری) دەربڕینە؛ وەکی:

- تە بابێ هەی.
- بابێ تە پێدڤی ب هاریکارێیە.
- تە هاریکاریا بابێ خوە نەکریە.
- هاریکاری نەکرنا بابێ، کارەکێ خراب و بێ رێزییە.
- ئەز حەز دکەم تو هاریکارییا بابێ خوە بکەی.

هەروەسان ڕستا (بۆچی تە ئەزموونا کوردیێ نەکر؟) ئەڤ ڕستە ژبلی واتا خۆ چەندین واتایێن دنژی ب خۆ ڤە دگریت، کو ل دویف دەوروبەری دهێنە دەستنیشانکرن. وەکو:

١- زمانێ کوردی هەیە.

٢- قوتابخانە هەیە و ل قوتابخانێ دەوام هەیە.

٣- تو قوتابی.

٤- تو ب کوردیێ کەفتی.

..... هتد

کەواتە د گریمانێن پێشەکیدا زانیاریێن هەڤپشك د ناڤبەرا ئاخڤتنکەری و گوهداریدا هەنە، ئەگەر نە، ل وی دەمی گوهدار نەشیت د مەبەستا ئاخڤتنکەری بگەهیت.

زانا فرێگەر تیۆرا گریمانێن پێشەکی د ڤان خالاندا پێشنیاردکەت:

١- گرێیا هەڤالکارێ دەمی و گرێیا ناڤی هەلگرێن سیمایێن گریمانێن پێشەکینە.

٢- نەرێکرنا رستەکێ نابیتە ئەگەرێ هندێ، کو گریمانێن پێشەکی تێدا نەمینیت.

٣- دڤێت گریمانێن پێشەکی راست بن یان قایلبوونێ بۆ گوهداری دروست بکەن. (Levinson , 1997, 170).

پشکا نەهێ

شرۆڤەکرنا دەقی - Text Analysis و
شرۆڤەکرنا گوتارێ - Discourse analysis

١ - پێشینەیا دیروکی

بناغێ زانستێ شرۆڤەکرنا گوتارێ- Discourse analysis بۆ ٢٠٠٠ سالان بەری نها دزڤریتەڤە، واتە بۆ سەردەمێ بەلاڤبوونا رەوانبێژیێ و سەردەمێ چەواتییا دروست ئاخڤتنێ دزڤریتەڤە، لێ سەرهلدانا ڤی زاراڤی بۆ سالێن شێستان دزڤریتەڤە. (رومینا یمینی، ١٣٧٨، ٢) زاراڤێ گوتارێ بۆ جارا ئێکێ ل سالا ١٩٥٢ێ د وتارەکا زمانڤانێ ب ناڤ و دەنگێ ئنگلیزی (زلیك هریس)یدا هاتییەبکارهینان، پشتی هینگێ چەندین زمانڤانان ڤەکۆلین ل گوتارێ کرییە، ب تایبەتی ژلایێ (ماتیوس)ی کو سەر ب قوتابخانا(پراگ)ێ بوو و ژ لایێ (فرث)ی کو سەر ب قوتابخانا(لەندەن) بوو هەروەسان ل سالێن داوییا سەدێ بووریژی (هالیدای و روقەیا حەسەن)ێ ڤەکۆلین ل گوتارێ کرینە.(هالیدای و روقەیا حەسەن) د پەرتوکا خوەدا ب ناڤێ (Cohesion in English) باسی فاکتەری پێکڤە گرێدانێ د هەر دوو زمانێن ئنگلیزی و فارسیدا کرینە، پشتی ڤێ پەرتووکێ ژی هالیدای ل سەر ڤەکۆلینێن خوە ل دور گوتارێ بەردەوام بوو و ب ڤی رەنگی بیروبوچوونێن هالیدای ل دور گوتارێ و فاکتەرێن(پێکڤە گرێدان)ا دەقی بووینە بناغە بۆ هەموو ڤەکۆلینێن پشتی وی.

شرۆڤەکرنا گۆتارێ د چارچووڤێ زمانڤانییێدا نەراوەستا و دماوەیەکێ گەلەکێ کێمدا و ب پێکولا هندەك زانایێن مینا (ژاك دریدای، میشل فوگوی و...هتد) ژ زمانڤانیێ بەرەڤ ڤەکۆلینێن جڤاکی، سیاسی و کلتووری چوو و شێوەیەکێ رەخنەیی (Critical discourse analysis) ب خوە ڤەگرت و وەك زارافەکێ سەرەکی د هزرا فەلسەفی، جڤاکی، سیاسی، و دگەل چەمکێن مینا هێز، رەگەز پەرەستی و...هتد دا بکار هات. ب ڤی رەنگی چەمکێ ڤی زارافی د بیافین دنێن نەزمانیدا ژ چەمکێ خوەیێ سەرەکی دوور کەڤتیە و هاتییە گوهۆرین.

٢ - پەیدابوون (سەرهلدان)ا شرۆڤەکرنا گوتارێ:

ڤەکۆلینێن زمانڤانی هەتا سالێن (٧٠) ژ سەدێ بیستێ پابەندبوون ب ڤەکۆلینا رستێ و پێکهاتا وێ، ئەگەرێ ڤێ چەندێژی دزڤریتەڤە بۆ ڤان خالێن ژێرێ:

أ- نەبوونا تێورەکا زمانڤانی، کو گرنگییێ ب یەکەیێن مەزنتر ژ ڕستێ بدەت، وەکو دەقێ نڤێسی و دەقێ دهێتە گوتن.

ب- ڤەکۆلین ل سەر پێکهێنەرێن رستێ ب سانەهیتر دهێنە دەستنیشانکرن و شرۆڤەکرن ژ ڤەکۆلین و شرۆڤەکرنا ئەوان پەیوەندییێن دناڤ دەق و گوتاراندا هەین. (شحدە فارع واخرون، ٢٠٠٦، ١٩٧)

پشتێ چومسکی تێۆرا بەرهەم هینان و ڤەگوهازتنێ د پەرتووکا خوەدا ئەوا ب نافێ پێکهاتا سینتاکسی ل سالا (١٩٥٧ ز) بەلاڤکری، تیۆرێن دن پەیدا بوون، کو گرنگی ب یەکەیێن مەزنتر ژ رستێ ددان؛ ژبەر ئەڤان ئەگەرێن ل خۆارێ:

١- شیانا زمانڤانان ب تنێ پاپەند نینە ب دەرئێخستنا بڕیاران ل سەر ڕستان، کو ئایا ئەو رستە گونجایە یان نەگونجایە، بەلکو زمانڤانان شیانا هندێژی هەیە، کو هەلسەنگاندنا دەقیژی بکەن و چێدبیت دەق ژ ڕستەیەکێ یان پەراگرافەکێ یان بەرپەرەکێ یان پتر پێکهاتیبیت. هەروەسان خواندەڤانێ دەقەکێ یان گوهدارێ ئاخڤتنەکێ دشێت بێژیت، کو ئەو دەقە یەکەیەکا پێکڤەگرێدای ژلایێ زمان و

بابەتیڤە پێکدهینیت یان کومەکا رستێن پێکڤە نەگرێدایە، واتە پێکڤە گرێدانا زمان و بابەتی تێدانینە.

۲- هندەك دیاردێن زمانی هەنە وەکو (ئاماژە)، (کۆهێرنس) و (کۆهیژن)... هتد، کو ئەم نەشێین ڤەکۆلینێ لێ بکەین، ئەگەر د ناڤ کومەکا رستاندا نەبن واتە ئەگەر د دەقەکێدا نەبن.

۳- پرۆسێسا پەیوەندیکرنا زمانی زۆربەیا جاران ب رێکا پەیڤان یان رستێن پێکڤە نەگرێدای تەمام نابیت. بەلکو ب رێکا پێکڤە گرێدانا رستە یان گوتن یان ب رێکا چەندین لارستان دروست دبیت. (شحدە فارع واخرون، ۲۰۰٦، ۱۹۷ - ۱۹۹) کو ئەڤ پێکڤەگرێدانا رستە ، گوتن و لارستان، دەق و گوتارێ دروست دکەن، هەروەکو پێشکێشکرنا دەنگ و باسان یان خواندنا هۆزانەکێ یان گوهداریکرنا گوتارەکا ئاینی یان سیاسی ..... هتد. ئەڤە هەمی ژ سنووردێ رستێ دەردکەڤن و بۆ یەکەیێن مەزنتر ژ رستێ دچن، کو ئەوژی دەق و گوتارن.

۳ - شرۆڤەکرنا دەقی و شرۆڤەکرنا گوتاری

زمانڤانی د رێرەوا خوەیا وەرارێدا دیدەڤانێ گەلەك تیۆر و نێرینانە، بەری (۱۹٦۰)ێ زمانڤانان ڤەکۆلین ل سیستەمێ فۆرمییێ زمانی - Formal system دکر لێ ژ وێ دیرۆکێ وێڤە ژ بلی سیستەمێ فۆرمی ئاستێ ئەرکی - Functional ژی هاتە وەرگرتن.

ئەڤ نێرینا نوو بوو ئەگەرێ پەیدا بوونا دوو لقێن نوی د زمانڤانییێدا، یا ئێکێ شرۆڤەکرنا دەقی - Text Analysis و یا دی شرۆڤەکرنا گوتارێ - Discourse Analysis بوو.

د زمانڤانییێدا گفتوگۆیەکا مەزن دەرباری هەر دوو زارافێن دەق و گوتار هەیە. ب دیتنا هندەك زمانڤانان دەق و گوتار ئێکن واتە ئەڤ هەر دوو زارافە ئاماژێ ب وان رستان دکەت ئەوێن ل دویف ئێکدا دهێن ئەڤجا چ ئەو رستە نڤیسی بن یان هاتبنە گوتن. (دیار علی کمال، ۲۰۱۰، ٦) لێ هندەك ژ زمانڤانێن دن ڤان هەر دوو چەمکان ژێکجودا دکەن. ل ڤێرێ دێ هەولدەین ل سەر بۆچوونا دووێ بچین، واتە دەق و گوتارێ ژێکجودا کەین.

٤ - **شرۆڤەکرنا دەقی** - Text analysis :

(جێمز) د پێناسا دەقیدا دبێژیت: ((دەق بریتیە ژ چەواتییا ڕێکخستنا رستان د ناڤ چارچووفێ یەکە یێن مەزنتر ژ رستێ - Supra sentential واتە دناڤ دەقیدا.) (سید محمد حسین معصوم،١٣٨٤ ،٦)

(عەبدولواحد مشیر دزەیی) دبێژیت: دەق یەکەیەکا سیمانتیکییە و پەیوەندی ب واتایێڤە هەیە نە ب فۆرمیڤە، کو بریتییە ژ زنجیرە ڕۆنانەکا زمانی و یەکەیەکا گشتییا تەواو پێکدهینیت و رستە هەتا داوییا دەقی واتا هەڤدوو تەواو دکەن؛ واتە، واتا رستێ پشت ب واتا رستێن دنڤە دبەستیت. (عەبدولواحد مشیر دزەیی، ٢٠٠٥، ٤٣)

(براون و یول) دبێژن: دەق کەرەستێ بەرجستە کرنا ئاخڤتنێیە. (جلال رحیمیان، ١٣٨١، ٤٤)

ب ڤی ڕەنگی د شرۆڤەکرنا دەقیدا کا چەوان رستە وەکو یەکەیەکا سەربخۆ دهێتە وەرگرتن ب هەمان شێوە دەقژی وەکو یەکەیەکا سەربخۆ دهێتە وەرگرتن. د شرۆڤەکرنا دەقیدا، دەق دوور ژ فاکتەرێن دەوروبەر مینا جھ، دەم و ...هتد دهێتە وەرگرتن و باسێ چەواتییا ڕۆنانا ڤێ یەکێ دهێتە کرن، ئەو یەکەیا کو ژ ئەنجامێ ڕۆنانا کۆمەکا یەکەیێن دیتر (رستە) پێکدهێت .کەواتە ل ڤێرێ پێکول دهێتەکرن دوور ژبکارهینانێ، یاسایێن ڕۆنانا دەقی د ناڤ زمانێ دیارکریدا بهێنە دەستنیشانکرن.

٥ - **شرۆڤەکرنا گوتارێ** - Discourse analysis :

(براون و یۆل) ل دور پێناسا (شرۆڤەکرنا گوتارێ) دبێژن: شرۆڤەکرنا گوتارێ، شرۆڤەکرنا بکارهینانا زمانییە. (دومنیك مانغونو، ٢٠٠٨، ٩).

(هاش) د پێناسەکرنا (شرۆڤەکرنا گوتار)یدا دبێژیت: شرۆڤەکرنا گوتارێ ڤەکۆلینێ ل زمانێ پەیوەندیکرنێ دکەت، ئەڤجا چ ئەو زمانە نڤیسی بیت یان بهێتە گوتن (شحدە فارع واخرون، ٢٠٠٦، ٢٠٠).

(ستابس) دبێژیت: شرۆڤەکرنا گوتارێ شرۆڤەکرنا زمانێ گوتارێیە ئەڤجا چ نڤێسی بیت یان بهێتە گوتن. هەروەسا ڤەکۆلینێ ل سەر ئاستێ مەزنتر ژ رستێ دکەت وەکو دیالۆگ یان دەق ئەڤجا قەبارێ وێ چەند بیت، هەروەسا ئەڤ زانستە ڤەکۆلینێ ل زمانی دکەت د دەوروبەریدا. (ماکاراسی) جەخت ل سەر ڤێ چەندێ دکەت و دبێژیت: شرۆڤەکرنا گوتارێ بریتییە ژ ڤەکۆلینا پەیوەندیێ د ناڤبەرا زمان و وی دەوروبەرێ تێدا بکارهاتی. (شحده فارع واخرون، ٢٠٠٦، ٢٠٠)

(ڤان دایك) د پێناسا شرۆڤەکرنا گوتارێدا دبێژیت: شرۆڤەکرنا گوتارێ ڤەکۆلینا راستەقینەیا زمانییە ژ لایێ ئاخڤتنکەریڤە د بارەکێ گونجایدا. (دومنیك مانغونو، ٢٠٠٨، ٩).

(سولحجو) دبێژیت: شرۆڤەکرنا گوتارێ هەلسوکەوتێ ل گەل یەکەیێن مەزنتر ژ رستێ دکەت، کا چەوان دشێن ب هاریکاریا یاسایێن ڕێزمانی، نافێن نەسادە، فرێز و رستان دروست بکەن و ب هەمان شێوە دشێن ب هاریکاریا گوتارێ رستان ب شێوەیەکی دەربڕین کو پەیوەندی ب هەڤرا هەبیت، ب شێوەیەکی کو خوینەر یان گوهدار ب ساناهی ژ رستەیەکێ بۆ رستەیەکا دی بچیت. (علی صلحجو، ١٣٧٧، ٧)

ئادریان و هەڤالێن وی دبێژن: (شرۆڤەکرنا گوتارێ ڤەکۆلینێ ل یەکەیێن زمانی و بکارهینانا زمانی دکەت، ئەو یەکەیێن کو پتر ژ رستەیەکێنە، لێ ب هاریکاریا سیستەمەکی ژ ناڤ ونیشانان پێکڤە هاتینەگرێدان، ب واتایەکا دن گوتار ڤەکۆلینێ ل وان رستان دکەت، کو ئێك ل دویڤ ئێکێ دهێن و پێکڤە دگرێدانینە. (آدریان آکمیاج و دوستان، ١٣٨٢، ٣٨٠)

ژ ڤان پێناسان دگەهینە وێ ئەنجامێ کو د شرۆڤەکرنا گوتارێزیدا مینا شرۆڤەکرنا دەقی یەکەیێن مەزنتر ژ رستێ دهێنە وەرگرتن لێ د شرۆڤەکرنا گوتارێدا بەروڤاژی شرۆڤەکرنا دەقی بکارهینانژی دهێتە وەگرتن، واتە پێکڤەگرێدانا دەقی ب تنێ ب هاریکایا رۆنانا سەرڤە و ئامادە دناڤ دەقیدا دروست نابیت بەلکو پێدڤیە گریدانا دەقی دگەل دەوروبەری ژیدا بهێتە وەرگرتن و گرنگی ب فاکتەرێن مینا گریمانێن پێشەکیێ

و بنەماییّن هەڤکاریێ (هاریکاریێ) و ...هتد ژی بهێتەدان. لێ سەرەرای ڤێ چەندێ تێکەلیەك د نافبەرا ڤان هەر دوو زاراڤاندا هەیە لەوا گەلەك ژ زمانڤانان ب مەبەستا ژ ئێك جوداکرنا زاراڤێن (شرۆڤەکرنا دەقی) و (شرۆڤەکرنا گوتارێ) ژ هەڤدوو پێکول کریە ((زاراڤێ (شرۆڤەکرنا دەقی) ب تنێ بۆ دەقێ نڤێسی مینا چیرۆك، هۆزان و...هتد بکاربینن و زاراڤێ (شرۆڤەکرنا گوتارێ) بۆ ئاخڤتنێ مینا (دیالوگێ و ...هتد.) بکاربینن. (جلال رحیمیان، ١٣٨١، ٤٥) لێ هەر ئەڤ جوداکرنە ژی ب تەواوەتی ڤان هە ردوو زاراڤان ژ هەڤدوو جودا ناکەت چونکی مەبەست ژ ڤێ جوداکرنێ هەر ئەوە کو بێژیت د یا ئێکێدا فاکتەرێن دەوروبەر ناهێنە وەرگرن و د یا دوویدا ئەو فاکتەر دهێنە وەرگرتن؛ ئەم د شرۆڤەکرنا گوتارێدا دشێین دەقێ چیرۆکەکێ یان هەر دەقەکێ دیترێ نڤێسی وەربگرین و ژ دوو لایانڤە واتە پێکڤەگریدانا نافخوێیا زمانی و پێکڤەگرێدانا وێ دگەل دەوروبەریدا باس بکەین. باشترین جوداکرن دنافبەرا ڤان هەر دوو لقاندا ئەوە یا دبێژیت: (گوتار کومەکا تۆخم، کەرەستە و بارەدۆخانە کو ئەگەر پێکڤە کۆم ببن دەقەکی پێك دئینن، کەواتە دەق ئەنجام و بەرهەمێ گوتارێیە. ب واتایەکا دن گوتار ژێدەرە و دەق بەرهەمە. گوتار خودان بزاڤە و دەق راوەستایە. گوتار بێ وەرگر پێشڤە ناچیت لەوا فرێکەر پێدڤیە چ د ئاخڤتنێدا یانژی د نڤێسینێدا وەرگرەکێ گریمانەیی بۆ خوە دانیت چونکی بەروڤاژی ڤێ چەندێ گوتار ب شێوەیەکێ رێکخستی بەرەڤ پێشڤە ناچیت و دەقەکێ تەواو، دروست ناکەت.)) (علی صلحجو، ١٣٧٧، ٨).

٦ - شرۆڤکرنا دەقی:

هالیدای بۆ شرۆڤەکرنا دەقی باسی سێ ئەرکان دکەت؛ ئەڤ ئەرکە ژی ب هاریکاریا پرۆسا پێکڤەگرێدانێ پەیدا دبن. ب ڤی رەنگی (مهران مهاجری و محمد نبوی، ١٣٧٦، ٣٩ - ٦٥).

أ - ئەرکێ هزری (Ideational Function):

ئەڤ ئەرکە بریتییە ژ رەنگڤەدانا دورهێلی کو هەلگرێ ناڤەرۆکا ئاخافتنێیە. ب واتایەکا دن ئاخڤتنکەر باسی ئەزموون و هەستا خوە ل هەمبەر جیهانا دەرڤە دکەت. ب هاریکاریا ڤی ئەرکێ زمانی ئەم دشیێن جیهانا دەرڤە دابەشی سێ پشکان بکەین یان ب واتایەکا دیتر هەر بەندەك ژ سێ پشکان پێکدهێت:

أ- پرۆسە (Process) کو چاڤدێرە ل سەر رووداندکێ، رەنگڤەدانەکێ، دۆخەکی، پرۆسەکا سۆزداری، ئاخڤتنێ یان هەبوونێ.

ب- پشکدارێن پرۆسێسێ کو بریتینە ژ فاکتەرێن پشکدار د وێ پرۆسێدا و ل چارچووڤێ پرۆسێدا کار دکەن. ئەڤ فاکتەرە دشێن یان هۆکارێ پرۆسێ بن یان پرۆسە ل سەر وان رووداببیت، یان مفا ژ پرۆسێ وەرگرتبن.

ج- فاکتەرێن دەوروبەرێ پرۆسێ (Circumstantial Elements) ئەو فاکتەرن کو دەم و جھ و شێوێ کارکرنێ و ئامیر و کەرەستە و دوخێ پرۆسێ دەستنیشاندکەن.

بۆ نموونە:

- ((ئەزبەنی بەری نڤێژا ئێڤارێ من ل دەڤ ئاشی دیت.))

((دیت)) پرۆسە

((ئەزبەنی)) و ((من)) و ((ئەو= Ø)) پشکدارێن پرۆسێ

((بەری نڤێژا ئێڤارێ)) و ((ل دەڤ ئاشی)) فاکتەرێن دەورووبەرێ پرۆسێنە

ب - ئەرکێ کارلێکرنێ (Interact ional function):

زمان ب ئەرکێ دروستکرنا پەیوەندیێ، پاراستن، جێگیرکرن و رێکخستنا پەیوەندییێن جڤاکی رادبیت، ب دەربڕینەکا دن ئاخافتنکەر یان نڤێسەر مفا ژ دۆزەکێ وەردگریت تا وەکو ب هاریکاریا وێ پەیوەندیێ دگەل کەسێن دەوروبەر یان خوینەریدا بکەت، ب ڤی رەنگی زانیاریەکێ ددەت، فەرمانەکی ددەت، پرسیارەکێ دکەت و ئەنجامدانا خزمەتگوزاریەکێ پێشنیاز دکەت.

بۆ نموونە:

((سوحبەتا چ سۆفی؟)) راگەهاندنا پرسیار

ئەو زەلامێت نوکە ل گوندی بلا بچن بۆ توربەکی بکولن، مەلا ژی بلا بشوت و کفن کەت.

فەرمان دان ل دەرڤەی رێکێ د چوو ... بەلێ گەلەکێ ب لەز بوو. راگەهاندنا رووت

بێ دەنگ ل گوندی دەرکەڤە ... هێش کەسێ نەزانی. پێشنیاز کرن

پ - ئەرکێ دەقی (Textual function):

ل دویڤ ڤی ئەرکی ئاخڤتنکەر یان نڤێسەر پەیامەکێ کو ل سەر بناغی هەر دوو ئەرکێن سەری دروست بوویە، ل شێوێ ئاخڤتن یان نڤێسین (یان هەر شێوەکێ دن) رێك دئێخیت و ڤەدگوهێزیتە کەسێ بەرامبەر. ب واتایەکا دن ب بەرچاڤگرتنا هەر دوو ئەرکێن سەری دەقەکی دئافرینیت، چونکی دەق دانەیەکا واتاییە و هەر ب هاریکاریا ڤی ئەرکییە کو گوهدار یان خوینەر دشێت دەقەکی ژ کومەکا رستێن هەرەمەکی جودا بکەت.

هالیدای پێکهاتا دەقی (یان بەندێ) دابەشی دوو پێکهاتەیێن جیاواز دکەت، واتە (پێکهاتا نیهاد - گوزارە Structure thematic) و (پێکهاتا زانیاریێ Information structure) و پشکەکا نەپێکهاتەیی واتە(پێکڤەگرێدانێ Cohesion) دکەت.

نموونە بۆ پێکهاتان:

((فەقێ هەر دوو تەپێت خوە ل سەرێ خوە دان.))

فەقێ = نیهاد

هەر دوو تەپێت خوە ل سەرێ خوە دان = گوزارە

د ڤێ نموونێدا فەقێ (زانیارییا کەڤنە) چونکی بەری وێ جارەکا دن د ناڤ دەقیدا هاتییە و (هەر دوو تەپێت خو ل سەرێ خو دان) زانیارییەکا نوویە، چونکی بەری وێ دناڤ دەقیدا نەهاتییە.

نموونە بۆ پێکڤەگرێدانێ:

- ((ژ تە وەرە ئەم نزانین.))

ل ڤێرێ بۆ پێکڤەگرێدانێ مفا ژ (لێزڤرینێ) هاتییە وەرگرتن، ب ڤی رەنگی کو (تە) بۆ فەقێ و (ئەم) بۆ(ئاغای و کورێ ئاغای) دزڤریتەڤە، هەروەسا بابەتێ (کوشتنێ) ب شێوەیەکێ نەراستەوخۆ هاتییە گوتن و لێزڤرینە (Forward-reference) بۆ رویدانەکا بەرێ و پشتی ماوەیەکی خوینەر پێ دهێتە ئاگەهدارکرن.

هالیدای بۆ دروستبوون و تێکرستی بوونا هەر دەقەکی باسی دوو پرۆسان دکەت:

۱- پرۆسا پێکڤەگرێدانێ- Cohesion: د ڤێ پرۆسێدا رەگەزێن پێکهێنەرێن دەقی ب تنێ دهێنە وەرگرتن واتە ئەو فاکتەرێن زمانی کو دبنە ئەگەرێ دروست بوونا دەقەکێ تێکرستی، بۆ ڤێ چەندێ ژی مفا ژ پرۆسێن رێزمانی دهێتە وەرگرتن لەوا ب پرۆسا زمانی- رێزمانی دهێتە نیاسین.

۲- پرۆسا پێوەندیێ - Coherence :د ڤێ پرۆسێدا گریمانێن پێشەکیێ و بنەماییێن هەڤکاریێ و...هتد دهێنە وەرگرتن. (ل پشکا پراگماتیکێ ب درێژی باسی فاکتەرێن ڤێ پرۆسێ هاتیە کرن.)

ئەو پرۆسێن هالیدای و روقەیا حەسەنێ ژ بۆ دروستبوونا دەقەکێ ئنگلیزی دەستنیشانکرین،ئەڤێن ژێرینە:

پەیوەندیا زمانی	دەوروویەر	سیستەمێ واتایی	سیستەمێ پەیڤی - رێزمانی		
	(field of discourse)	*Ideational Function*	*Transitivity structure*	*process* پڕۆسە	ماددی *material process*
					هۆشەکی *mental process*
					پەیوەندی *elational process*
					رەفتاری *behavioral process*
					ئاخفتنی *verbal process*
					هەبوونی *existential process*
				پشکدارێن پرۆسێ	
				دۆخێ پرۆسێ	
	(tenor of discourse)	*Interact ional function*	*Mood structure*	رەگەزێ	بکەر subject
					رەگەزێ راوەستای finite element
				کەرەستێن مایی	کار verb
					تەواو کەر complement
					ئامراز adjuncts
	(mode of discourse)	*Textual function*	هۆکارێن پێکهاتەیی	پێکهاتا نیهاد و گوزارە *Thematic structure*	نیهاد theme
					گوزارە rheme
				پێکهاتا زانیاریێ *Information structure*	زانیاریا نوو new information
					زانیاریا کەڤن given information
			هۆکارێن نە پێکهاتەیی	پێکڤەگریدان *Cohesion*	لێزڤرین
					لادان
					جهنشینی
					ئامراز
					پێوەندییا پەیڤی

ت - پێکهگرێدان - Cohesion:

هەر وەکی هاتیە گوتن ئێك ژ ئەرکێن زمانی ئەرکێ دەقییە د ڤی ئەرکیدا نڤێسەر پێکولێ دکەت کو رەگەزێن پێکهێنێن دەقێ خوە ب شێوەیەکی رێك بێخیت کو وەکو یەکەیەکا تێکرستی ب هەڤرا یا گرێدای بیت ئەڤ کارە ب چەند پرۆسەیەکان دهێتە ئەنجامدان ئێك ژ وان پرۆسان پێکهگرێدانا دەقییە. نها دێ ب کورتی ڤێ پرۆسێ پێناسە کەین.

((پێکهگرێدان بریتییە ژ پەیوەندییا د ناڤبەرا پشك و توخمێن ناڤخوێی یێن دەقی و ج پەیوەندی ب گریمانێن پێشیێ و بنەمایێن هەڤکاریێ و ...هتد ڤە نینە.)) (علی صلحجو، ۱۳۸۵، ۲۳).

((پێکهگرێدان چەمکەکێ سیمانتیکییە (Semantic concept) کو ئاماژێ ددەتە پەیوەندییێن واتایی یێن ناڤ دەقی ونازناڤێ دەقینیێ ددەتە وی بەرهەمی.)) (Halliday and hassan,1976,4).

ل دویڤ هەر دوو پێناسان دشێین بێژین کو بۆ دروستبوون و تێکرستی بوونا هەر دەقەکی پێدڤییە دوو پرۆسە هەبن واتە پرۆسا پێکهگرێدانێ - Cohesion و پرۆسا پەیوەندیێ - Coherence. د پرۆسا پێکهگرێدانێدا رەگەزێن پێکهێنەرێن دەقی ب تنێ دهێنە وەرگرتن واتە ئەو فاکتەرێن زمانی کو دبنە ئەگەرێ دروستبوونا دەقەکێ تێکرستی، بۆ ڤێ چەندێژی مفا ژ پرۆسێن رێزمانی وەردگریت لەوا ب پرۆسا زمانی- رێزمانی ژی دهێنە نیاسین و د پرۆسا پێوەندییێدا رەگەزێن پێکهێنێن دەقی ل گەل دەوروبەری ب هەڤرا دهێنە وەرگرتن.

ج - فاکتەرێن پێکهگرێدانا دەقی

هالیدای و روقەیا حەسن فاکتەرێن پێکهگرێدانا دەقی دناڤ زمانێ ئینگلیزی دا دابەشی (۵) جوران دکەن: (Halliday, M . A . K, 1985, 290 - 309)

١- لێزفرین - Reference

٢- جھ نشینی - Substitution

٣- ژێبرن- Ellipsis

٤- ئامرازێن پەیوەندیێ - Conjunctives

٥- پێکفەگرێدانا پەیڤی - Lexical cohesions

ل دویڤ نێرینا وان (جھ نشینی، ژێبرن، پێکفەگرێدانا پەیڤی) پەیوەندییێن فۆرمینە کو ھاریکارن د بەردەوامبوونا زانیاریاندا ل سەر بناغێ پەیڤی-رێزمانی(Lexico - grammatical) و (لێزفرین) پەیوەندییەکا واتاییە کو ھاریکارە د بەردەوامبوونا زانیاریاندا ل سەر بناغێ (مەرجەع بوونێ - Referentiality) و(ئامرازێن پەیوەندیێ) ئەو کەرەستەنە کو پەیوەندیەکا لۆژیکی دناڤبەرا پشکێن ئێك ل دویڤ ئێکێن دەقیدا دروست دکەن.

نھا دێ پێکولێ کەین ب کورتی ل دور ڤان فاکتەران باخڤین.

١ - *لێزفرین - Reference*

لێزفرین ژ لایەکیڤە بریتییە ژ پەیوەندییا د ناڤبەرا دەربڕینێن زمانیدا و ژ لایەکێ دنڤە بریتییە ژ وان تشتان یان سالوخەتێن بەرجستە(یان ھندەك بابەت ژ تشتان و سالوخەتێن گرێدای ب وانڤە) ئەوێن دشیاندا ھەیە ئاماژە پێ بھێتە دان یان دەلالەتەك بۆ بھێتە کرن.(لطف الله یار محمدی، ١٣٨٣، ٩).

کەواتە لێزفرین بریتیە ژ وێ پەیوەندیا دناڤبەرا رەگەزێن دەقیدا پەیدا دبیت، بڤی شێوەی کو ئاشکەرا بوونا واتا و مەبەستا رەگەزەکێ دەقی، دێ ب رەگەزەکێ دنڤە ھێتە گرێدان ئەڤجا ئەو رەگەز دناڤ دەقیدا بیت یان ل دەرڤەی دەقی بیت. لەورا ئەم دشێن لێزفرینێ بڤی شێوەی پێناسە بکەین ((لێزفرین د شرۆڤەکرنا رێزمانیدا، بۆ جورەکێ پەیوەندییا ناسینێ د ناڤبەرا یەکەیێن رێزمانیدا دزڤریتەڤە ئەگەر ھات و ئەڤ لێزفرینە بۆ پشکەکێ ژ ئاخڤتنا بەرێ بیت ب پێش-لێزفرین (Forward - reference) و ئەگەر ھات بۆ پشکەکێ ژ ئاخڤتنا ھێشتا نەھاتی گوتن بزڤریتەڤە ب پاش-لێزفرین(Back-reference) دھێتە نیاسین.)) (ابراھیم چگنی، ١٣٨٢، ٣٨٣).

لێزفرین دناڤ گوتارێدا دا ب هاریکاریيا چەندین فاکتەران دهێتە ئەنجامدان:

۱- جهناڤ و نیشانێن ڕێککەفتنێ

۲- جهناڤێن کەسی

۳- ئامرازێن ئاماژە پێکرنێ

٤- هەڤالناڤێ ڕێژەیی (تفضیلی)

٥- هەڤالناڤێ نیاسینێ

بۆ نموونە:

نیشانێن ڕێککەفتنێ:

- ((مالا عەبدالی وێران کرØ.))

- ((ئەو زەلامێن ل گوندی بلا بچن توربەکی بۆ بکولن.))

جهناڤ:

- ((دا بزانت کا چەوا پاتە خورەکێ وەك وی دێ مرێبایەکێ من کوژیت.))

ئامرازێن ئاماژە پێکرنێ:

- ((ئەڤە چیە؟... .))

- ((ئەڤە نە برینێت جفتێنە برینا جفتێ دبتە بۆت.))

هەڤالناڤێ نیاسینێ:

- ((ئەو دێ ب وێ ڕێکا هە چیت.))

۲ - ژێبرن - *Ellipsis*

واتە ((ژێبرنا ڕەگەزێن سەرەکی دناڤ رستێدا.)) (گرور هادسن،۱۳۸۳، ٥٤٨) ب ڤی ڕەنگی کو د ناڤ دەقەکیدا هندەك ڕەگەز ب مەبەستا دووبارە نەبوونێ دهێنە ژێبرن ئەو ژی ل وی دەمی دبیت، دەمێ د رستا بەری هینگێدا هاتبیت و وەرگر ئاگەهداری وی ڕەگەزێ ژێ بری بیت لەوا ژێبرنا وێ کارتێکرنێ ل واتا رستێ ناکەت و دبیتە ئەگەرێ پێکڤە رستنا ڤان رستان. ل دویڤ نێرینا (هادسن)ی زانینا سەبارەت ب ئەگەرێن(ژێبرنێ) گرێدای توانستا ڕێزمانییە. (گرور هادسن، ۱۳۸۳، ٥٤٨) واتە د هەر زمانەکی دا هندەك ژێبرن ڕێ پێ دهێنەدان و هندەك ژی ڕێ پێ ناهێنە دان.

بۆ نموونه:

((Ø... دێ هێته ناڤ مالا مه.)) پەیڤا ژێبری = ژنا وی

((بالیفك دانا سەر چوکێت خو. .هەر دوو زەمدکێت خو دانانه سەر Ø...))

پەیڤا ژێبری – بالیفك

۳ - *جهـ نشینی- Substitution*

بریتییه ژ دانانا رەگەزەکی ل جهێ رەگەزەکێ دن و ئەو پێکهاتا کو ئەڤ جهنشینییه تێدا روویددەت د ڕێزمانێدا ب چارچووفێ جهنشینی دهێته نیاسین.(ابراهیم چگنی، ۱۳۸۲، ٤۳۳).

بۆ نموونه:

- ((ما دێ چ لێ کەن.))

(ێ) ل شوینا (وی = تەرمێ عەبدالی) هاتییه.

- ((سەیدا تە های ژێ هەیە.))

(ێ) ل شوینا (وی = ئاغای) هاتییه.

٤ - *ئامرازێن پەیوەندیێ - Conjunctives*

ئەڤ ئامرازە پشکێن دهێتێن دەقی مینا (شرۆڤەکرن، بەلاڤکرن و یان زێدەکرن)ێ ب پشکێن بووری یێن دەقیڤە گرێ ددەن، بشێوەیەکی کو پەیوەندییەکا ڕێکخستی د ناڤبەرا رەگەزێن جوراوجورێن زنجیرا ئاخڤتنێدا پەیدا دبیت و رۆلێ خو د پێکڤەگرێدانا دەقیدا دبینیت. (مهران مهاجری، ۱۳۷٦، ٦۷) ب واتایەکا دن ئەڤ ئامرازە ب ئێك ژ سێ ئەرکێن پەیوەندی، گرێدان و گەهاندنێ - ل ڤێرێ مە زارافێ ئامرازێن پەیوەندی بۆ هەر سێ ئەرکان بکار ئینایە - رادبن و ب هاریکاریا وان زنجیرا ئاخڤتنێ پێکڤە دهێتە گرێدان. سەرەرای ڤێ چەندێ ئەڤ ئامرازە د ناڤ خوەدا ب چەندین ئەرکێن جیاواز رادبن لێ هەمی پێکڤە د ئەرکێ پێکڤە گرێدانا رەگەزێن دناڤ دەقیدا دگەهنە ئێك.ئامرازێن پەیوەندی ژی بریتینە ژ:

١- زێدەکرن - Additive

٢- هۆیی - Causative

٣- رەتکرن (ڤبیرهینان) - Adversative

٤- دەمی - Temporal

٥- ئەگەری - Conditional

٦- شرۆڤەکاری - Illustrative

٧- تایبەتی - Specifiying

٨- د سەر هندێرا، سەرەرا - Concessive (لطف الله یار محمدی: ١٣٨٣ : ٥٩)

بۆ نموونە:

زێدەکرن:

- ((ئاغای تزبیکێت خو ددەستێ خو گرتن و بەریکا کورێ خو کەت.))

هۆیی:

- ((ئەز دێ تە کوژم مانێ عەبدال ل سەر بەختێ من بوو.))

- ((ئەرێ دێ باوەر کەن چنکو نوکە فەقێ ل گوندی رەڤییە.))

رەت کرن (ڤبیرهینان):

- ((بەلێ تە نەگوت کێ عەبدال کوشت.))

- ((ل دەرڤەی رێکێ دچوو بەلێ گەلەکێ بلەز بوو.))

دەمی:

- ((دەمێ ئاغای ئەو ئاخڤتن ل گەل مرێبایەکێ خو دکرن ، ل ناڤ کوسکا کارکا، سوفی قادری بۆ مەلای ئاڤ ل تەرمێ عەبدالی دکر.))

- ((تا وێ رۆژێ، هەکو کورێ من یێ بچویك سەرێ کورێ وی شکاندی، هاتە سەر قەسرا من.))

شرۆڤەکاری:

- ((دێ سویند خون کو ل ناڤ سپیندارا فەق حەسەنی ب جفتێ ئەو کوشت.))

- ((ئاغای زانی کو ئەو یێت تەرمێ عەبدالی دشوون.))

ئەگەری:

- ((هەکە فەقێ وەنەکربا بۆ دا ل گوندی دەرکەڤت و چت.))

٥ - پێکهەگرێدانا پەیڤی - *Lexical cohesions*

پێکهەگرێدانا پەیڤی بۆ پەیوەندییا چەمکی د ئاستێ پەیڤێدا دزڤریتەڤە، واتە پەیوەندییا واتاییا دناڤبەرا پەیڤاندا دبیتە ئەگەر کو ئەو پەیف پێکهە بهێنەگرێدان و ب ڤی رەنگی پێکهەگرێدانا پەیڤی د ناڤ وی دەقیدا پەیدا دبیت. ل دویڤ وێ یەکا کو ئەڤ پەیڤە تێدا دەردکەڤن ئەم دشێین دوو جور پێکهەگرێدانان دیار بکەین ب واتایەکا دن پێکهەگرێدان دناڤ دوو ئاستاندا پەیدا دبیت (ناڤ رستێ) و (دەرڤەی رستێ). ب ڤی رەنگی ((ئەگەر هات و مە بڤێت ڤەکۆلینەکا گوتاری یا دەقی بکەین پێتڤییە ب تنێ پەیوەندییا واتاییا دەرڤەی رستێ وەربگرین لێ ئەگەر مە بڤێت ڤەکۆلینەکا شێوازناسی ئەنجام بدەین پێتڤییە زێدەباری پەیوەندییا دەرڤەی رستێ پێوەندییا ناڤ رستێ ژی وەربگرین)) (کورش طارمی، ٢٠٠٨) ل ڤێرێ دێ هەولدەین باسێ هندەك ژ وان بکەین:

- دووبارە کرن - *Repetition*

ئەڤ پەیوەندییە ل وی دەمی دروست دبیت دەمێ د ناڤ دەقیدا پەیڤەك وەك خوە بهێتە دووبارەکرن واتە ژلایێ دەنگی و واتاییڤە چ جیاوازی دناڤبەرا واندا نەبیت.

بۆ نموونە:

- ((سەیدا توفێ بەلکی چو جاران شین نابت. سەیدا خو نەشارەزا نەکە.))

- هەڤ دەنگ - *Homophony*

دوو پەیف ل وی دەمی ب هەڤ دەنگ دهێنە نیاسین دەمێ ژ لایێ دەنگیڤە وەکو ئێك بن لێ ژلایێ واتایی ڤە د جیاواز بن. ئەڤ جورە پەیوەندییە د هونەرێ رەوانبێژیدا ب (رەگەزدۆزی یا تەواو) دهێتە نیاسین.(لاینز) بۆ هەڤ دەنگیێ سێ مەرجان دیار دکەت:

أ- پەیڤان ژ لایێ واتاییڤە پەیوەندی ب هەڤرا نینە.

ب- شێوێ پەیڤان وەکهەڤە.

پ- شێوێن وەکهەڤ ژ لایێ رێزمانی ژی یەکسانن. (جان لاینز، ١٣٨٣، ٨٧)

بۆ نموونه:

((دا عەبدالك بو وان ببیته نڤشتوك ..... تفەنگا وی یا د دەستی دا.))

((هەکو کورێ من یێ بچویك سەرێ کورێ وی شکاندی هاته سەر قەسرا من.))

- لێکچواندن - *Simile*

لێکچوون بریتییە ژ لێکچواندنا پەیڤەکێ ب پەیڤەکا دیتر کو د تایبەتمەندیەکێدا هەڤپشك بن.

بۆ نموونه:

- ((رها ئەنیا ئاغای یا لێ بیە گرێ ، دێ بێژی دیپشکەکی یێ پێڤەدای.))

- ئەڤ کارە بۆ پەیوەدنییێن واتایێن دنژی دهیچتە ئەنجام دان:

١- هەڤ واتا - *Synonymy* بۆ نموونه: أ - ئەڤە کییە ل گەل تە؟
ب - بچویکێن منن.
ج - باشە هەڤژینا تە یا گەنجە.

٢- دژ واتا - *Antonymy* بۆ نموونه: - ئەگەر لرێت هوسا بی پا حیوان دێ چەوا بن.

٣- هایپۆنیم - *Hyponymy* بۆ نموونه: - من دوهی نێرگزەك ل باخچێ تە کر، چونکی دەیکا من داخوازا گولەکێ ژ من کر.

٤- پشك و گشت - *part – whole* بۆ نموونه: - تلا من سووت ببوو لەوا من دەستێ خوە کە د ئاڤا سار دا.

...هتد

چ - زمانڤانییا هویر و گر Micro linguistics & Macro linguistics

زمانڤانی دابەشی دوو ئاستان دبیت ئاستێ هویر و ئاستێ گر(زمانڤانی د ئاستێ گردا پێکولێ دکەت پەیوەندییا گشتییا زمانی ل گەل ئەزموونێن دەرڤەی زمانی و تایبەتمەندیێن فیزیکی یێن دەنگی و نڤێسینێ دیار بکەت، لێ زمانڤانی د ئاستێ هویردا ب کارێ شرۆڤەکرنا زمانی رابیت و پێکولێ دکەت پترین هویرکاریێن زمانی وەربگریت.) (ابراهیم چگنی، ١٣٨٢، ٢٧٨) ب ڤی رەنگی د زمانڤانییا گردا ژ لایەکیڤە پەیوەندییا دەقی ل گەل فاکتەرێن مینا کەلتوور، لایەنێ دەروونناسی و... هتد دهێتە

وەرگرتن و ژلایەکێ دنڤە پەیوەندییا دناڤبەرا سەرجەمێ رەگەزێن پێکهێنەرێن دەقی دهێتە وەرگرتن لێ د زمانڤانییا هویردا پێکهاتا سیستەمێ زمانی د ئاستێن هویرتر مینا فۆنۆلۆژی، مۆرفۆلۆژی و سینتاکسێ دهێتە وەرگرتن.

ب هەمان شێوە ئەم دشێن شرۆڤەکرنا گوتارێ د دوو ئاستاندا ئەنجامبدەین، ئاستێ گر و ئاستێ هویر، د ئاستێ گردا ڤەکۆلینێ ل تایبەتمەندییێن گشتی دکەین و د ئاستێ هویردا ڤەکۆلینێ ل تایبەتمەندییێن هویرتر واتە ئاستێ رستێ دکەین. (آزادە نعمتی، ١٣٨٦، ١٧٥).

ح - شێوێ شرۆڤەکرنا داتایان د ئاستێ گردا:

د ئاستێ گردا فاکتەرێن پێکڤەگرێدانا چیرۆکێ، مینا (لێزڤرین، جھ نشینی، ژێبرن، ئامرازێن پەیوەندیێ، پێکڤەگرێدانا پەیڤی) و د ئاستێ هویردا، دێ جورێ رستان ژلایێ پێکهاتە و مەبەست و شێوەیڤە هێنە وەرگرتن؛ ئەو جور ژی بریتینە ژ:

١ - رستا سادە:

بۆ نممونە:

((نوکە مرۆڤێت وی ژی گەهشتینە گوندی.))

٢ - رستا نەسادە:

بۆ نموونە:

((فەقێ هەر دوو تەپێت خو لسەرێ خو دان و کزگریك کەتە دگەوریێ دا.))

٣ - رستا راگەهاندنا رووت:

بۆ نموونە:

((نێ عەبدال ژی چوو... خاترا خو ژ دنیایێ خازت.))

رستا راگەهاندنا پرسیاری

بۆ نموونە:

((بابو کێ ژ وە فەق حەسەن دیتیە؟))

٤ - رستا راگەهاندنا سەرسورمان - هەیبەتی:

بۆ نموونە:

((کێ، من عەیالێ عەبدالی هێتیم کر؟.)) (ل دویف کردێن ئاخفتنێ)

٥ - رستا ئەمری - فەرمان:

بۆ نموونە:

((ئەو زەلامێت نوکە ل گوندی بلا بچن توربەکی بکولن،مەلا ژی بلا بشوت و کفن کەت.))

٦ - رستا مەرجی:

بۆ نموونە:

((هەکە نەمرم و ساخ بم، دێ ژنا عەبدالکێ دەمە شوی.))

((هەکە من ل نافۆ مالا خو نە حەواند بانە ..کی دا وان حەوینت.))

٧ - رستا بکەر دیار

بۆ نموونە:

((سوفی...مە یا ڤرێ کریە دویف مرۆڤێت وی را هندە دێ هێن.))

٨ - رستا بکەر نەدیار:

بۆ نموونە:

((ئەز بەنی تو یێ حەقی...مرۆڤەکێ وەك عەبدالی بهێتە کوشتن ..و کەس چو ژێ نەزانیت.))

٩ - رستا تەواو:

بۆ نموونە:

((سەیدا خو نەشارەزا نەکە.))

١٠ - رستا نەتەواو:

بۆ نموونە:

((هندە نقێژا ئێڤاریە نوکە هەر ل گوندی یە.))

٧- شرۆڤەکرنا گوتارێ:

ل ڤێرێ دێ چەند پەرەگرافەکان ژ گوتارا سەروکێ حکومەتا هەرێما کوردستانێ (بەرهەم سالح)ی ل دور جینوسایدکرنا بارزانیان، ژلایێ پراگماتیکێڤە شرۆڤەکەین، کو ناڤەرۆکا گوتارا وی ژی د ئەڤی خشتێ ل خوارێدایە:

أ- شرۆڤەکرنا گوتارێ ژ لایێ گریمانێن پێشەکی و کردێن ئاخڤتنێڤە:

ڕستە	گریمانێن پێشەکی	کردێن ئاخڤتنێ
١- بەناوی خوای گەورە ومیهرەبان ، کەسوکاری سەر بلندی شەهیدانی بارزان ، ئامادەبوونی بەڕێزی ئەم مەراسیمە خەمناکە .ئەمرۆ لێرە لە (بارزان) کۆبوینەتەوە بۆ یادوەریەکی تاڵ و ئازار بەخش، لەمێژووی گەلەکەمان، کە ئەویش ڕۆژی شومی بێسەر وشوینکردنی ٨ هەزار بارزانینە.	١- خودێیەکێ مەزن و دلوڤان هەیە. ٢- بارزان یا هەی. ٣- ل بارزان شەهید هەنە. ٤- ڕێ و رسمێن مەراسیمەکێ هەنە. ٥- کومبونەك یا هاتییە کرن ٦- مللەتەکێ کورد هەیە. ٧- بارزانی کوردن. ٨- کوردان دیروکا خوە هەیە. ٩- بارزانی توشی جینوسایدێ بووینە.	١- هەست دەربڕین ٢- نەرازی بوون ٣- بیرهینان

٢- ئەمرۆ ٢٧ سالّ ئەو تاوانەدا تێدە پەریت ، کە ڕژێمی بەعس لە بەرە بەیانی ٣١ / تەموزی سالّی ١٩٨٣ بەهێزێکی گەورە و بە بەشداری (حرسی جمهوری) پەلاماری ئوردگانی زۆرەملێی قوشتەپە و دواتر (بەحرکە و هەریر ودیانا) یدا و دڕندانەدا هەموو رەگەزی نێرینە ئەوانەی تەمەنیان لەنێوان ١٤ بۆ ٧٠ سالّیدا بوو ، لەخێرانەکانیان جیاکرانەوە و بەرە و چارە نوسێکی نادیار بران.	١- تاوانەك یارویدای. ٢- رژێمەك هەیە ب نافێ بەعس. ٣- حەرەس جمهوری هەنە. ٤- قوشتەیە و بەحرکە ودیانا و هەریر دەڤەرێن کوردستانێنە. ٥- بەعسیان ئەنفال ب سەر بارزانییاندا هینان.	١- بیرهنیان. ٢- نەرازی بوون. ٣- هەست دەربڕین.
٣- ئەم مرۆڤە بێ چەك و بێ دیفاعانە کە پێشتر لەسەر مالّ و حالّ خۆیان ڕاگوێزرابوون و لەو کەمپ و ئوردگا زۆرە ملێیانەدا ئامادەکرابوون بۆ لەوناوبردن.	١- بارزانی هەنە. ٢- بارزانییان مال هەبوون. ٣- بارزانی هاتبوونە ڤەگوهاستن ژلایێ بەعسیانڤە. ٤- بەعسیان زەلامێن بارزانییان دور پێچ کربوون.	١- هەست دەربرین ٢- بەرا ئەکرن
٤- ئامادەبووانی خوشەویست ، دڵنیام ئەم یادوەریە کولاندنەوەی برینی جەرگی هەزاران دایکی ئەم نیشتمانە یە.	١- بەرهەم سالح هەیە. ٢- کوردستان هەیە. ٣- شەهید هەنە. ٤- دوژمن هەنە. ٥- شەهیدان دایك هەنە.	١- ئاگەدارکرن. ٢- دلینا بوون. ٣- بیرهینان.

٥- ڕۆژێکی ئازار بەخشە، کەلەزێدی خۆیان لەنێومال و لەم ناوچەیەی لێی لە دایك بوون وتیایدا ژیاوون.	١- بارزان هەیە. ٢- ژیان ل بارزان هەبوو. ٣-بارزانییان رۆژێن تاری دیتینە.	١- نەرازیبوون. ٢- هەست دەربڕین.
٦- یادوەریان دەگێرینەوە بۆ رۆژانەی بە درێندانەترین شێوە ئازیزەکانیان بێ سەر و شوێن کران بەلاّم رۆژێکی گرنگە لەمێژووی پر لە تێکۆشانی گەلەکەماندا.	١- بەرهەمە سالح هەیە. ٢- بازان توشی کارەساتان بووە. ٣- بەعسیان چەندین بارزانی بێ سەروشوین کرینە. ٤- کوردان مێژوو هەیە. ٥- کوردان خەبات هەیە.	١- بیرهینان. ٢- نەرازیبوون و گازندە. ٣- تاوانبارکرن.
٧- کەلێرە (بارزان) لەژێر ئالای پێروزی کوردستان و لەسایەی حوکمرانی خۆ بەخۆی کوردیدا، یادوەریان بەرز رادەگرین، چونکە هەمیشە دوژمنانی کورد ویستویانە ئەم ناوچەیە لەسەر نەخشە بسڕنەوە.	١- بارزان هەیە. ٢- کوردستان هەیە. ٣- حکومەتەکاکوردی هەیە. ٤- کوردان دوژمن هەنە. ٥- کوردان نەخشە هەیە.	١- ئاگەدارکرن. ٢- هەست دەربڕین.
٨- لە ڕوداوەکانی پێش جەنگی یەکەمی جیهان و دواتریش زلهێزەکان وولاّتانی ناوچەکە ویستویانە بەسوتمکاکردنی کوردستان لەبارزانەوە دەست پێ بکەن، چونکە بارزان رەمزی مقاومات و	١- جەنگێ ئێکێی جیهانێ هەیە ٢- کوردستان هەیە. ٣- بارزان هەیە. ٤- شورەش هەنە. ٥- رژێما بەعس هەیە. ٦- بارزانی خودان خەبات و شورەشن.	١- بیرهینان. ٢- تاوانبارکرن. ٣- شانازی. ٤- هەست دەربڕین.

پێناسەی شۆرش و خۆبەختکردنەوە لەپێناوی ئازادی کوردستاندا.		
٩- ئامادەبوانی خوشەویست ، دەمەوێ سەرنجتان بۆ خاڵێکی گرنگ ڕاکێشم کە مێژوویی دور ودرێژی خەباتی گەلەکەمان ئەو ڕاسیە بۆ سەلماندووین، هەرکات یەکێتی ڕێزەکانی کورد ، بزوتنەوە رزگاریخوازانەکەمان ، لێکترازاو و پارچە پارچە بووبێن ، دوژمنانمان زۆرتر زەفەریان پێبردووین و گوزی کەمەرشکێنیان لیداوین.	١- بارزانی هەنە. ٢- بەرهەم سالح هەیە. ٣- کوردان خەبات هەیە. ٤- کوردان مێژوو هەیە. ٥- کورد پارچە پارچە بووینە. ٦- کوردان دوژمن هەنە. ٧- رژێما بەعس هەیە. ٨- پارتی دیموکراتی کوردستان هەیە. ٩- ئێکەتی نشتمانی کوردستان هەیە. ١٠- ل کوردستانێ هێزێن دنێن سیاسی هەنە.	١- ئاگەهدارکرن. ٢- بیرهینان. ٣- هەست دەربڕین. ٤- داخوازی. ٥- پێشناز. ٦- شیرەت.
١٠- لەبەرابنەردا هەرکات دەستمان خسبێتە ناو دەستی یەك و هاوکار و هەماهەنگ کاری یەك بووین ، لەسەر کەوتن نزیکتر بووینەتەوە و دەستکەوتی گرنگترمان بۆ گەلەکەمان بەدی هێناوە.	١- پارتی دیموکراتی کوردستان هەیە. ٢- ئێکەتی نیشتمانی کوردستان هەیە. ٣- ل کوردستان هێزێن دی یێن سیاسی هەنە. ٤- کورد هەنە. ٥- کوردان دەستکەفت هەنە.	١- هەست دەربڕین. ٢- بیرهینان. ٣- شانازی. ٤- ئاموژگاری.
١١- لەکۆتایدا ڕوودەکەمە ناوەندەکانی بریاری نێو دەولەتی . کۆمیسونەکانی	١- بەرهەم سالح هەیە. ٢- ناوەندێن بریارێن نیڤ دەولەتی و کۆمسیونێن مافێ مروڤی هەنە.	١- داخوازی. ٢- پشت راستی (دڵنیایی).

مافی مرۆڤ ، پشتگیری و پشتیوانی بریاری دادگای باڵای تاوانەکانی عیراق بکەن لە بەجێنۆساید ناساندنی ئەم تاوانە وە دەبی دڵنیایی ئەوە بدرێتە خەڵکی کوردستان کەتاوانی تری لەم جورە دووبارە نابێتەوە .	٣- دادگەها بلند ل عێراقێ هەیە. ٤- ل عیراقێ تاوان هەنە. ٥- بارزانی هەنە. ٦- بارزانی توشی جیوناسایدێ بوونە ژلایێ بەعسیانڤە. ٧- کوردستان هەیە. ٨- ل کوردستانێ خەڵك هەنە. ٩- ل کوردستانێ تاوان هەنە.	٣- پێشنیار. ٤- تاوانبارکرن.
١٢- جارێکیتریش هاوخەمی و پەرۆشی خۆمان لە حکومەتی هەرێمی کوردستان بۆ کەسوکاری قوربانیانی ئەم ناوچەیە و تەواوی ناوچەکانی کوردستان دووپات دەکەینەوە و ئومێدەوارین لەئاستی بڕوا و متمانەیی ئیۆە دابین بۆ خزمەتی گەلەکەمان.	١- بەرهەم سالح هەیە. ٢- کوردستانێ حکومەت هەیە. ٣- بارزان هەیە. ٤- بارزانییان قوربانی هەنە. ٥- ل کوردستانێ دهوك ، کەرکوك، سلێمانی ، هەولێر ..... هتد. ٦- مللەتێ کورد هەیە.	١- هەست دەربرین. ٢- داخوازی. ٣-پشتگیریکرن. ٤-دووپاتکرن.

ب - شرۆڤەکرن ژ لایێ نیشانکارانڤە :

١- پلە وپایەیا ئاخڤتنکەری بلندترە ژ یا گوهداری، چونکی ئاخڤتنکەر سەروکێ حکومەتا هەرێمێە، کو (بەرهەم سالح) ە و گوهدار ژی جەماوەرە، کو خەلکێ بارزانە.

٢- (گەورە) و (بەرێز) دوو نیشانکارێن جڤاکینە، کو پلە و پایە و رێزگرتنێ دگەهنین.

٣- (ئەمرۆ) نیشانکارەکێ دەمییە، کو دبیتە رۆژا پێنج شەمبی ڕێکەفتی ١/ ٧ / ٢٠١٠.

٤- (لێرە) نیشانکارەکێ جهییە، کو دەڤەرا بارزانە.

٥- هەروەسا جهنافێ (مان) دپەیڤێن (گەلەکەمان) و (دوژمنمان) و (دەستمان) و (گرنگترمان) ل جهێ مللەتێ کورد هاتییە، کو نیشانکارەکێ کەسییە.

٦- (ئەو.... ە) هەڤالنافێ ئاماژیێە د گرێیا (ئەوتاوانە) دا، کو مەبەست پێ جینوسایدکرنا بارزانیانە، ئەوژی نیشانکارەکێ کەسییە.

٧- ئەو رۆژا جەنابێ سەروکێ حکومەتا هەرێمێ گوتار بۆ خەلکێ بارزان گوتی (پێنج شەمب) بوو، چونکی ئەو رۆژ (١ / ٨ / ٢٠١٠) بوو کو سەرێ هەیڤا تەباخێیە و ئێکێ هەشت ژی دبیتە رۆژا (ئێك شەمب) ی و ئەڤەژی نیشانکارەکێ دەمییە.

٨- ئەو رۆژا جینوسایدکرنا بارزانییان ل سەر دەستێ ڕژیمًا بەعسا ژنافچووی، رۆژا (ئێك شەمب) بوو، چونکی ئەو رۆژ (٣١ / ٧ /١٩٨٣) بوو، کو دەماهیکا هەیڤا تەموزیێە و سیە وئێکێ حەفت دبیتە رۆژا (ئێك شەمبی) ئەوژی نیشانکارەکی دەمییە.

٩- هەروەسا هاڤالنافێ ئاماژێ (ئەم..... ە) دگرێین (ئەم مەراسیمە خەمناکە) و (ئەم مرۆڤە) و (ئەم یادوەریە) و (ئەم ناوچە یە) و (ئەم تاوانە) و (کە تاوانی تری لەم جورە) دا ژلایێ (د. بەرهەم سالح) یڤە هاتینە بکارهینان کو مەبەستاوی ژ مەراسیما خەمناك، ڕی و رسمێن پێشکێشکرنا گوتارا وییە ل دور جینوسایدکرنا بارزانییان و هەروەسا مەبەستا وی ژ مرۆڤان بارزانینە و ژ یادوەریێ هەر دیسان جینوسایدکرنا بارزانینانە و ژناوچێ بارزانە و هەروەسا ژ تاوانێ و ژ جورێ ئەڤێ تاوانێ تاوانا جینوسایدکرنا بارزانییانە.

١٠- (ئەوانە) جهنافێ ئاماژێیە بۆ دوور و نیشانکارەکێ کەسییە و مەبەست پێ (کورو زەلامێن) بارزانیانە.

١١- جهنافێ (یان) دگریێن (تەمەنیان و خێزانەکانییان و یادوەریان و کەمەر شکێنیان ئازیزەکانیان) نیشانکارەکێ کەسیە و مەبەست پێ بارزانینە.

١٢- هەروەسا جهنافێ خۆیی (خۆیان) نیشانکارەکێ کەسیە، کو دگوتارێدا ل جهێ بارزانینان بکارهاتییە.

١٣- دیسان (خوشەویست) د گرێیا (ئامادەبووانی خوشەویشت) دا نیشانکارەکێ جڤاکییە ، کو پلە و پایە و رێزگرتنێ دگەهینیت.

١٤- جهافێ (م) ێ ل گەل (دڵینام) دیسان نیشانکارە بەڵێ نیشانکارەکێ کەسییە کو (د. بەرهەم سالح) ە و هەروەسا (م) ا ل گەل کارێ (ڕاکێشم) و هەروەسا (م) ل گەل (رووەکەمە) هەر (د. بەرهەم سالح) ە.

١٥- هەروەسا جهنافێ (ین) ژی د چەند جهێن ژێکجودا دا بکارهتیە ئەڤ (ین)ە نیشانکارەکێ کەسییە دکارێ (کوبۆینەتەوە) ل جهێ سەروکێ حکومەتێ و جەماوەرێ بارزان بکارهاتیە و دکارێ (دەگێرینەوە) ل جهێ حکومەتا هەرێمی بکارهاتیە کو (د. بەرهەم سالح) نوینەراتیا وێ دکەت و هەروەسا دکارێ (ڕادەگرین) هەر دیسان ل جهێ حکومەتا هەرێمی بکارهاتیە و هەروەسا د (ئومێدە وارین) (دووپات دەکەینەوە) .... هتد ب هەمان مەبەست بکارهاتینە.

١٦- نیشانکارێ کەسی (ن) دیسان د چەند جهێن ژێکجودا دا بکارهاتییە کو ل جهێ بارزانییان بکارهاتییە وەکو د(جیاکرانەوە) و (نادیاربران) و (بێ سەروشوین کران) و (بسرنەوە).

١٧- هەروەسا (تان) ژی کو نیشانکارەکێ کەسیە دیسان ل جهێ بارزانییان هاتییە بکارهینان.

١٨- جهنافێ خۆیی (خۆمان) ئەم دشێین وەکو نیشانکارەکێ جڤاکی سەرەدەرێ ل گەل بکەین چونکی ل شینا جهنافێ خوێی تاك (خۆم) بکارهینایە و دیسان ئەم دشێین وەکو نیشانکارەکێ کەسی ژی سەرەدەرێی دگەلدا بکەین، کو ل جهێ (د. بەرهەم) و و شاندێ دگەلدا بکارهاتییە. واتە ل جهێ حکومەتا هەرێما کوردستانێ بکارهاتییە.

ج - شرۆڤەکرن ژ لایێ دەرکەڤتێن ئاخڤتنێڤە :

١- بنەمایێ چەندێتی:

رێژا زانیارییێن گوتنێ ڤەدگریت ،کو دڤێت ل دویڤ پێدڤیاتی و داخوازێ بیت و ژپێدڤیاتیێ زێدەتر نەبیت.

ڤێ گوتارێ هەمیێ چەندێتی بەزاندییە، چونکی ئەو رویدانێن هاتینە باسکرن و ئەو زانیارییێن هاتینە دان تشتەکێ نوو تێدا نینە، کو ئەرکێ خوە نێزیکرنێ بگەهینیت، ب تنێ ئەڤ سەرنجە نەبیت:

((دەمەوێ سەرنجتان بۆ خاڵێکی گرنگ راکێشم کە مێژوویی دور ودرێژی خەباتی گەلەکەمان ئەو ڕاسیە بۆ سەلماندووین ، هەرکات یەکێتی ڕێزەکانی کورد، بزوتنەوە رزگاریخوازانەکەمان، لێکترازاو و پارچە پارچە بوویێن، دوژمنانمان زۆرتر زەفەریان پێبردووین و گوزی کەمەرشکێنیان لیداوین. لەبەرابنەردا هەرکات دەستمان خسبێتە ناو دەستی یەك و هاوکار و هەماهەنگ کاری یەك بووین، لەسەر کەوتن نزیکتر بووینەتەوە و دەستکەوتی گرنگترمان بۆ گەلەکەمان بەدی هێناوە.))

٢ - بنەمایێ چەوایی:

دڤێت گوتنێن تە راست بن وناچێبیت تە گومان ل سەر راستییا دەربڕینێن خوە هەبیت و ئاخڤتنێن تە بێ بەلگەبن.

دەربڕین راستن و چ لادان د دەربڕینێن گوتارێدا نینن.

٣ - بنەمایێ پەیوەندی (گونجان):

گوتنێن تە دڤێت گونجای بن ل گەل پێدڤیاتی وداخوازا گوهداری، نەکو بابەتی بگوهوری یان ژبەرسڤێ برەڤی.

گوتن پەیوەندیدارن ب سالیادا ئەنفالێڤە و چ لادان تێدا نین.

٤ - بنەمایێ شێواز:

گوتنا تە دڤێت خودان شێوازەکێ روون و ئاشکەرا بیت، واتە کورت و ڕێکخستی بیت و تەم و مژاوی نەبیت.

گوتن روون و ئاشکەرانە و تەم ومژاوی نین.

پشکا دەهێ

گوهۆڕین د زمانیدا

ل دویف بۆچوونا رێزمانناقێسین کەڤن (کلاسیکی) زمانێ رەسەن و پاکژ ئەو زمانە یێ کو ل بەرێ دهاتە بکارئانین و ئەو گوهۆڕینێن کو د زماندا روو ددەن نیشانا بێ سەروبەری و پەرێشانییێنە د ناڤ زمانیدا و ئەڤ گوهۆڕینێن بێ سەروبەر زمانێ باب و کالێن مە بەرەڤ ژ ناڤچوونێ دبەن.

روون و ئاشکەرایە کو ئەڤ بۆچوونە بەروڤاژی سرۆشت و پێکهاتا زمانییە، چونکی زمانژی وەکی هەر دیاردەیەکا دن بەردەوام دگوهۆڕینێدایە و هەر ئەڤ گوهۆڕینەنە کو زمانێ ئنگلیزییا کەڤن کرینە ئنگلیزییا ناڤەڕاست و ئنگلیزییا نوو و هندەك زمانێن مینا فرەنسی، ئیسپانی، پورتوگالی، ئیتالی و زمانێن دنێن رومی ژ زمانێ لاتین جوداکرینە.

هۆکارێن گوهۆڕینا زمانی چ هۆکارێن زمانی بن یان چ هۆکارێن نە زمانی بن ل دویف یاسایەکی کاردکەن و ب رێکەڤت و هەروە نینن.

گوهۆڕینا رێك و پێك پشکەکە ژ سرۆشتێ زمانی و رەنگە پشکەکژی بیت ژ سرۆشتێ مرۆڤی ب خوە، گوهۆڕینا زمانی ب تنێ ژ ئەنجامێ زاڵبوونا زمانەکی ب سەر زمانەکی دن نینە. بەلکو د ناڤ زمانی ب خوە ژیدا بزوێنەرەك هەیە کو ل دویف پێدڤییاتییا جڤاکی زمانی دگوهۆڕیت. ئەڤ گوهۆڕینەژی گەلەك هێدی و پێنگاڤ ب پێنگاڤ دبیت. لێ هێرشا چاڤەرێ نەکرییا بیانییان ژ ئەنجامێ هێزا سیاسی و زاڵبوونا

وان، هەروەسان گوهۆڕینێن مەزنێن جڤاکی، رەنگە ببنە ئەگەر کو پرۆسا گوهۆڕینا زمانی د قۆناغەکێدا زۆر ب لەز بهێتە ئەنجامدان.

ژ وان هۆکارێن سەرەکییێن هاتنا پەیڤێن بیانی بۆ ناڤ زمانیدا، وەرارا تەکنۆلۆژیاییێە ل جیهانێ، ئەڤ وەرارە هند یا ب هێزە کو هەموو ئەو کەرەستە و تەکنۆلۆژیاییێن دهێنە دناڤ وی جڤاکیدا، هند بیاڤ نینە کو ناڤەکێ تایبەت ب وی زمانی بۆ بهێتە دانان لەوا هەر ب وی ناڤێ بیانی دهێنە بکارهینان.

هاتنا پەیڤێن بیانی و ئەنجامێن وێ:

هاتنا پەیڤێن زور بۆ ناڤ زمانیدا رەنگە ئەڤ ئەنجامە ژێ پەیدا ببن:

۱- ژبیرکرن یان پشت گوهاڤێتنا زمانێ باب و کالان و ئەڤە ژی دبیتە ئەگەرێ ژێکڤەقەتیانا جڤاکی ژ داب و نەریت و کەلتووریێ وان.

۲- ئالۆزبوونا دروستکرنا پەیوەندییان د ناڤبەرا خەلکیدا، واتە تێگەهشتن کو بنەمایەکێ جڤاکی هەیە ئالۆز دبیت.

- تایبەتمەندییێن گوهۆڕینێ:

گوهۆڕین د هەموو زمانەکیدا هەیە و سێ تایبەتمەندییێن هەڤپشک د گوهۆڕینا زمانیدا دهێنە دیتن:

۱ - بەردەوامبوونا گوهۆڕینێ:

گوهۆڕینا زمانییا بەردەوامە و ناراوەستیت، لێ ناهێتە دیتن و هەست پێ ناهێتە کرن، واتە گوهۆڕینا زمانی هند هێدییە کو کێم جاران بکارهینەرێن زمانی هەست ب بکارهینانا فۆرمێن نوو ل شوونا فۆرمێن کەڤن و بکارهینانا یاسایێن نوو ل شوونا یاسایێن کەڤن دکەن، لێ ئەڤ گوهۆڕینە ب شێوەیەکییە، کو ئەم دزانین جیلێن بەرێ و

دهێت ب شێوەیەکێ جیاواز تر ژ مە د ئاخڤن، دەمێ زمان ل دوو سەردەمێن جیاوازدا ڤەکۆلین ل سەر دهێتە کرن هەست ب ڤێ گوهۆڕینێ دهێتە کرن. (گرورهادسن، ۱۳۸۲، ٤٥).

۲ - گشتی بوونا گوهۆڕینێ:

گوهۆڕین د هەموو زمانەکیدا هەیە و تایبەت نینە ب زمانەکی یان چەند زمانەکان، ئەڤ گوهۆڕینەژی هەموو ئاستێن فۆنۆلۆژی، مۆرفۆلۆژی، سینتاکسێ و واتایێ ب خوەڤە دگریت. ئنگلییزی ژ سێ قۆناغان دەرباز بوویە (ئنگلیزییا کەڤن، ئنگلیزییا نافەڕاست، ئنگلیزییا نوو) هەروەسان فارسی ژ سێ قۆناغان دەرباز بوویە (فارسییا کەڤن، فارسییا نافەڕاست و فارسییا نوو)، هەروەسان لاتینی بوویە ئیتالی، سانسکریتی بوویە هیندی، میسرییا کەڤن بوویە قبتی – Coptic و چینییا کەڤن بوویە چینییا نوو و ..... هتد. (گرور هادسن، ۱۳۸۲، ٥۲).

۳ - ریّك وپێکی د گوهۆڕینێدا:

گوهۆڕینا زمانی زێدەباری هندێ کو بەردەوام و گشتییە، ریّك وپێکەژی. گوهۆڕین ل دویڤ مۆدێلەکێ کار دکەت و ب ڤی رەنگی کو ئەو گوهۆڕینا کو کاریگەرتر بوویە، کار دکەتە سەر هەموو وان گوتنێن کو هەر ئەو نموونە تێدا هەیە و وان دگوهۆڕیت. (گرور هادسن، ۱۳۸۲، ٤٦٤).

- هۆکارێن گوهۆڕینێ د زمانیدا:

ب شێوەیەکی گشتی ئەم دشێین ئەو هۆکارێن کو دبنە ئەگەرێ گوهۆڕینێ د زمانیدا دابەشی دوو جوران بکەین:

أ - هۆکارێن زمانی

ب - هۆکارێن نەزمانی

نها دێ پێکولێ کەین ب کورتی باسی ڤان هەر دوو هۆکاران بکەین:

أ - هۆکارێن زمانی:

ئەو هۆکارێن کو ب زمانی دهێنە ناسین بریتینە ژ ڤان هۆکارێن ل خوارێ:

١ - سڤککرن و مەزاختنا کێما وزێ:

گوهۆڕینا زمانی ل ژێر دەستهەلاتا هەڤدژیەکا بەردەوامدایە، واتە ژ لایەکی دناڤبەرا پێدڤییاتییا پەیوەندیکرنا مرۆڤی و ژ لایەکێ دنڤە دناڤبەرا پێکولا مرۆڤی بۆ کێمکرنا چالاکییا هۆشی و جەستەیی بۆ کێمترین ڕێژە، هەڤدژیەك هەیە. زمان کو جورە یاریکرنەکە، هەتا وی دەمی ئەڤ یارییە یاریکەری رازیدکەت، کو یاساییێن یاریێ ل بەر چاڤ بگریت، ئەڤ یاسایەژی د ناڤ زمانێ مرۆڤیدا، ئەون یێن کو د بکارهینانا زمانیدا مینا کەرستەیەکی هاتینە دانان. د هەر قۆناغەکا گوهۆڕینێدا، ژ لایەکیڤە د ناڤبەرا پێدڤییاتییا پەیوەندیکرنێ کو یەکەیێن بێسنوور و تایبەتیتر لێ ب فریکانسێن کێمتر د ئاخڤتنێدا دخوازیت و دناڤبەرا چالاکییا هۆشی و جەستەیی کو وێ بەرەڤ یەکەیێن سنووردارتر و گشتیتر لێ ب فریکانسێن بەرزتر هانددەت، هەڤسەنگی هەیە. سیستەمێ ڤەکرییێ پەیڤان د خالا ئێکێدا و سیستەمێ گرتییێ ڕێزمانی د خالا دووێدا نیشانا ڤێ چەندێنە. (اندره مارتینه، ١٣٨٠، ٢٥٣ - ٢٥٤) ب ڤی رەنگی کو دناڤبەرا مەزاختنا هۆشی و جەستەیی و کێمترین چالاکی د بەرهەم ئینانا زمانیدا و ژ لایەکێ دنڤە د ناڤبەرا دەربڕینا هوورترا پێدڤییاتییێن پەیوەندیکرنێدا، هەڤسەنگیێ دروستدکەت.

گوهۆڕینەکا فۆنیمی کو ژبەر سڤکرنێ دروستدبیت، رەنگە ژبەر هۆکارێ مینا، حەز ژێکرنا شێوازەکێ تایبەتێ ئاخڤتنێ یان بۆ بالکێشانا دەوروبەری بۆ خوە یان ژبەر بۆچوونێن ئاخڤتنکەری ب خوە، ژلایێ هندەك کەسانڤە بهێتە بکارئانین و هێدی هێدی بەلاڤ ببیت. سڤککرنا ئاخڤتنێ، نیشانا شێوازێ نوویێ ئاخڤتنێیە کو ژ ئەنجامێ کارکرنا جڤاکییا زمانی دبیتە ئەگەرێ بالکێشانا مە و ب ڤی رەنگی بەلاڤ دبیت.

ب شێوەیەکێ گشتی دشێین پرۆسا سفککرنێ ب ڤی شێوەی دیاربکەین:

١ - گۆنجان:

گوهۆڕینا دەنگەکی ژ بۆ هندێ کو وەکی دەنگێ جیرانێ خوە لێ بهێت، مەبەست ژ گونجانێ ژی ب ساناهی کرنا ب لێڤکرنێیە. (طالب حسين على، ١٩٨٩، ٤٩ - ٥٠).

٢ - ژ ناڤچوونا دەنگی:

مەبەست ژ دیاردا ژ ناڤچوونا دەنگی ئەوە، کو دەنگەك یان زێدەتر د پەیڤەکیدا ژ ناڤ بچیت، ئەوژی بۆ مەبەستا ب لێڤکرنا(درکاندنا) ساناهییا دەنگایە، بێیکو کاریگەرییەکێ ل واتا پەیڤێ بکەت.

٣ - پەیدابوونا دەنگی:

بەروڤاژی پرۆسێن دن دەنگەك یان برگەیەك ل سەر پەیڤێ دهێتە زێدەکرن (مهدى مشكوه الدينى، ١٩٩٥، ١٤١) ب تایبەتی دەمێ دوو ڤاول پێکڤە دهێن کونسۆنانتەك دکەڤیتە دناڤبەرا واندا.

٤ - حەذ گوهۆڕینا دەنگی:

فۆنیمەك د ناڤ زنجیرا دەنگێن پەیڤێدا جهێ خوە دگوهۆڕیت. هەر چەندە ئەڤ پرۆسەیە کارەکێ دروست نینە لێ د زمانێ زارۆکیدا یان نەخویندەوارانداە هەیە. (مهدى مشكوه الدينى، ١٩٩٥، ١٤٤) لێ رەنگە ئەڤە ب تنێ بۆ نەخویندەواریێ نەزڤریتەڤە، ئەگەر ئەڤە د زارەکیدا بیت رەنگە راست بیت، لێ ئەگەر د ناڤبەرا دوو زاراندا یان دوو گوڤەرادا بیت چ؟

وەکی ڤێ نموونێ:

بەرف ⟷ بەفر

٥ - گوهۆڕینا دەنگی:

هندەك جاران ل دەمێ رۆنانا مۆرفیمان ژ بۆ دروستکرنا پەیڤان، فۆنیما دەستپێکی یان داویا مۆرفیمان یان ئێك ژ ڤاولێن بڕگێ جهێ پێکڤە گرێدانا مۆرفیمێن وێ دهێتە گوهۆڕین و وەکی دەنگەکێ دن لێدهێت. (مهدی مشکوه الدینی، ١٩٩٥، ١٤٦)

٦ - نەگونجان:

واتە دەنگەك لێکچوونا خوە ل گەل دەنگێ جیرانێ خوە ژ دەستددەت. (مهدی مشکوه الدینی، ١٩٩٥، ١٣٦).

٧ - تێکشکاندنا ئیشی (هیشوە):

ژ ئەنجامێ لێکدانا بڕگە و پەیڤان بۆ دروستکرنا پەیڤێن نوو، د بڕگێدا هندەك گوهۆڕین دروستدبن، بۆ نموونە رەنگە ئیشیێ بڕگێ تێکبچیت.

٨ - ژ دەستدانا هندەك سیمایێن دەنگی (نێرەمێ بوون):

دوو دەنگ کو دبنە ئەگەرێ گوهۆڕینا واتایێ دوو فۆنیمن و دەمێ ل شوونا هەڤدوو دهێن واتایێ دگوهۆڕن، د پێکهاتەیەکا تایبەتدا، جیاوازییا فۆنیمییا خوە ژ دەستددەن و وەکی هەڤ و بێ گوهۆڕینا واتایێ ل شوونا هەڤ بکاردهێن، بۆ نموونە هاتنا [k]، [g] د پێکهاتا دەنگی یا پشتی [S] و هاتنا [M]، [N] پێش [b]. (مهدی مشکوه الدینی، ١٩٩٥، ١٥٠).

رشك ⟵ [RISk]

رەنبیل ⟵ [zæmbil]

۹ - لێکدانا دەنگی:

دوو دەنگ دهێنە لێکدان، واتە ژناڤ دچن و دەنگێ دن جهێ وان دگریت.

پەیوەندی ⟵ پێوەندی ⟵ (ە+ی ێ)

خوە ⟵ خۆ ⟵ (و+ە ۆ)

۱۰ - پێکگوهۆڕینا دەنگی:

ل ڤێرێ دەنگەك شوونا دەنگێ دن دگریت بێیکو واتایێ بگوهۆڕیت، ئەڤەژی د کوردیدا پتر د (وو ⟵ ی) دا دهێتە دیتن. کو گەلەك جاران (هاوبێژ = هەڤ بێژ)ێ دروست دکەت.

شوو ⟵ سوور ⟵ سویر ⟵ سیر

سیر

خونەك(خنك) ⟵ هوونك ⟵ هوینك ⟵ هوون ⟵ هین

هوون ⟵ هین

۱۱ - گوهۆڕینا زنجیرەیی:

ل ڤێرێ چەندین گوهۆڕین پێکڤە ل سەر زنجیرا ئاخڤتنێ روودەدن

[hæs tæd kæm] ⟵ (حەز ژتە دکەم)

[smājIāvā] ⟵ (اسماعیل ئاڤا)

۲ - دەربڕینا واتایێن نوو:

چونکی جڤاکێ مرۆڤایەتی بەردەوام د گوهۆڕینێدایە، لەوا بەردەوام پێدڤی ب دەربڕین و واتایێن نوو د ناڤ زمانیدا هەیە. (تایبەتمەندییا بێ داوی بوون د زمانیدا) وێ شیانێ ددەنە زمانان کو ب ساناهی پەیڤێن نوو بۆ تشت، رووداو و بۆچوونێن نوو دروست بکەن.

بۆ نموونه:

تشتێن نوو: (بێ تەل ، پیادەك، فرۆكەخانە... هتد)

رووداندێن نوو: (تیرۆر، شەڕێ جیهانی، سەرهەلدانێن عەرەبان ... هتد)

بۆچوونێن نوو : (دیموکراسی، جیهانگیری ... هتد)

٣ - حەز ژێكرنا نووبوونێ و جوانكاریێ:

هندەك پەیڤێن نوو د ناڤ دوو پێكهاتەیێن جڤاكیدا دروست دبن كو مەبەست ژێ دروستكرن و دەربڕینا واتایا نوو نینە، بەلكو ب تنێ مەبەست پێ جوانكاری و نوو بوونە.

ئەڤ دوو پێكهاتەیە ژی بریتینە ژ:

أ- زمانێ چینەكا دیاركری - Jargon

ب- زمانێ رەمەكی - slang

أ - زمانێ چینەكا دیاركری:

زمانێ چینەكا دیاركرییا پیشەیی و كاریە. ڤان پەیڤان هەتا رادەیەكی جوانكاری تێدا هەیە و بۆ وان كەسان كو ئەڤ پسپۆریە نینە یان سەر ب وێ چینا دیاركری نینن روون و ئاشكەرا نینن. ئەڤە ژی بۆ بجھ هینانا دوو ئەركانە:

١- ئەركێ زمانناسی

٢- ئەركێ جڤاكی (گرور هادسن: ١٣٨٢ : ٤٨٠ - ٤٨١)

ئەركێ جڤاكیژی بۆ ڤان مەبەستانە:

أ- ڤەشارن

ب- كێمكرنا واتا نەگونجای و نەپەسەند

ج- هەڤ گرۆپ بوون

بۆ نموونە ژ لایێ لایەنگرێن كەسەكێ دیاركریڤە (ن . ب) بكار دهێت كو كورتكریێ (نێچیرڤان بارزانی)یە و بۆ مەبەستا دیاركرنا هەڤ گرۆپی دهێتە بكارئانین.

بۆ دەزگەهێ (پاراستن) (ژمە بوشترێ) بكار دهێت كو ئەڤەژی بۆ مەبەستا ڤەشارتنێیە، ئەو ڤەشارتنا ژ ئەنجامێ ترسێ دهێت.

ب - زمانێ رەمەکی:

وان پەیڤان ب خوەڤەدگریت کو جیلێ گەنج بکار دهینین.

لەحیمکرن، چاتکرن، کافیشاپ... هتد

٤ - پەیرەوکرنا یاسایەکێ دیارکری و گشتگیرکرنا وێ:

أ- د ئاستێ پەیڤێدا

ب- د ئاستێ رستێدا

دەمێ زارۆك فێری زمانی دبیت ل دویڤ بنەمایێ ئێك واتا و ئێك فۆرم دچیت، واتە نزانیت کو رەنگە دوو فۆرمان ئێك واتا هەبیت و دەمێ دوو واتایان ئێك فۆرم هەبیت ئەڤە ئەوا یاسا مەندترە و گشتگیرترە ب کار دئینیت واتە ئەوا ل دویڤ یاسایەکێ بەربەلاڤ دروستدبیت. بۆ نموونە (rided یان rode و feeded یان fed) ئەو وێ یا کو یاسا مەندترە یان ل دویڤ یاسایەکا گشتگیرتر دروستدبیت پتر پەسەند دکەن.

لەوا زارۆك دشێت هەلسوکەوتێ ل گەل وان پەیڤان بکەت کو بۆ جارا ئێکی گوهلێدبیت، لەوا کارێ بووریێ dreamt جهێ خوە دەدەتە dreamed و lit جهێ خوە دەدەتە lighted و نافێ کۆیێ fish جهێ خوە دەدەتە fishes و thieves جهێ خوە دەدەتە thiefs. ئەڤ چەندە ل دەڤ مەزنان ژی دهێتە دیتن، هەر چەند کێمترە ژ زارۆکان. (بۆ نموونە، striven وەکی نافێ بەرکاریێ strive و lit وەکی دەمێ بووریێ light)، مەزن پێکولێ دکەن کو بنەمایەکێ گشتگیرتر بکاربنین و وی بنەمای بەرفرەهترکەن و (strived و lighted) ێ پتر پەسەند دکەن. (گرور هادسن، ١٣٨٢، ٤٨٤).

بۆ رستێ ئەم دشیێن ڤێ نموونێ بینین:

1 - Hopefully the train will be on time.

2 - They waited hopefully for the train.

3 - Hpefully , they waited for the train.

رستا (۲) بکارهینانا کەڤنا پەیڤا Hopefully نیشاندەت کو ئەڤ پەیڤە سالوخدانا نێرینا کەسان دکەت یێن کو چاڤەرێنە. رستا (۳) یێ ژی تەم و مژە کو دشێت هەر دوو بکارهینان هەبن. رەنگە ژبەر ڤان تەم و مژانە کو هندەك رستێن وەکی (۱) یێ پەیدا بووینە و ژلایێ نەیارێن گوهۆڕینا زمانی رەخنە لێ دهێتە گرتن. (گرورهادسن، ۱۳۸۲، ٤٨٥)

۵ - ژ نافچوونا حەشویێ (ناواخن):

زمانان ل وی دەمی حەشو هەیە کو دوو فۆرم و دوو ب لێڤکرنێن جودا بۆ ئێك واتایێ هەبین. واتە ڤارێبوون ژ بنەمایێ ئێك واتا و ئێك فۆرم. کێمکرن و ژ نافبرنا حەشوویێ ب ژ نافبرنا ئێك ژ وان دوو فۆرمان دبیت.

۱- دوو تاکرنا (دوو لق کرن) ژ بۆ ئارمانجا نە هێلانا حەشویێ: وان دوو فۆرمان دکەتە دوو واتا، واتە هەر فورمەك واتایەکا تایبەت ب خوە دێ هەبیت.

برا ◄—— کورێ بابێ

برادەر ◄—— هەڤال

۲- سادەکرن ژ بۆ ئارمانجا نە هێلانا حەشویێ : هندەك جاران حەشو ب ڤی رەنگییە کو پێشبینیکرنا پشکەکێ ژ فۆرمێ پەیڤێ یان مۆرفیمێ ل دویڤ پشکا دنا وێ دبیت یان پشکەك ژ لایێ ئەرك و کارکرنێ مینا پشکا دنە، هێلان یان کێمکرنا حەشویێ دبینە ئەگەرێ نەهێلان وێ پشکا دهێتە پێشبینیکرن یان وێ وەکهەڤیێ ناهێلیت.

د فرەنسیدا: (گرور هادسن : ۱۳۸۲ : ٤٨٥ - ٤٨٦)

Tu vends (تو د فروشی)

Tu ne vends pas ►tu vends pas. (تو نا فروشی)

بۆ نەرێ

٦ - (میتانالیسیس - metanalyis):

بکارهینەرێن زمانی پەیڤێ، فرێزێ و رستێ ب شێوەیەکێ نوو شرۆڤە دکەن و پاشی مفای ژ پشکێن ڤێ شیکرنێ وەردگرن، ئەڤەژی رەنگە بۆ نەزانین و زیرەکیێ بزڤریتە ڤە. بۆ جورێ زیرەکیێ ئەم دشێین. باسی دروستبوونا پاشگرێ (oholic –) بکەین، واتە ل دەستپێکی پەیڤا (alcoholic) هاتییە رافەکرن و پاشی ب ترانە بۆ فۆرمێن alc - oholic هاتییە ژێکڤەکرن و نهو دبینین کو د پەیڤێن alcoholic، workaholicو.... دا دهێتە بکارهینان.

بۆ جوری نەزانینێ ئەم دشێین باسی هندەك نافێن ئنگلیزی بکەین، د هندەك نافێن ئنگلیزیدا [n] یا دەستپێکی ب پشکەك ژ نیشانا نەناسیاری هاتییە هژمارتن،

بۆ نموونە: (گرور هادسن، ١٣٨٢، ٤٨٨)

a napron > an apron

a nadder > an adder

٧ - کەڤناریا واتایێ:

واتایێن کەڤن و رەتکری وەکی تشت و باوەرێن کەڤن. ژناڤ زمانی دهێنە دەرێخستن. (گرور هادسن، ١٣٨٢، ٤٨٨).

بەرشی (ئەو دوو کەسێن نافێن وان وەکهەڤ بن)

کریڤ (بۆ مەبەستا برایەتی و ب هێزکرنا پەیوەندییان)

جهال (جانتکێ ژ هریێ (ریسی)

٨ - وەرگرتنا پەیڤێ ب چەندین رێکان دبیت:

١- وەرگرتنا وەکی خوە:

ستراتیژی، مۆبایل، ئوفیس

٢- وەرگێرانا پەیڤ ب پەیڤ:

پەیڤ ل سەر پشکێن پێکهێنەرێن وێدا دهێتە دابەشکرن و هەر پشکەك بۆ زمانێ دیارکری دهێتە وەرگێران.

لحم معجين ⟵ هەڤیر گوشت

مخرج ⟵ دەرهێنەر

محافظ ⟵ پارێزگار

٣- دەربڕینا وەرگێرای:

پەیڤا بیانی ناهێتە وەرگێران بەلکو دهێتە (دەربرین = تەعبیر) کرن.

بزرگ	داشت
دەربڕین	دەربڕین
بەرز	نرخاندن
بەرز	راگرتن

٤- تێکەلکرنا پەیڤا بیانی و زمانێ پێشوازیکەر:

پشکەك ژ پەیڤێ بیانیە و پشکەکا دن یا زمانێ پیشوازیکەرە.

- **خودانێ ئیمتیازێ**
- **تیچن**
- **پلاندانان**

۹ - ئەنجامێن دژیەکێن گوهۆڕینا زمانی:

هندەك گوهۆڕینان، کاریگەرییەکا بەروڤاژی هەیە (واتە دبنە ئەگەرێ ب زحمەتربوونا فۆرمان) بۆ نموونە هندەك جاران دارشتن دبیتە ئەگەرێ دروستبوونا پەیڤێن نوو و درێژ (وەکی پەیڤا symptomologically) و هندەك جاران (میتانالیسیس) دبیتە ئەگەرێ دروستبوونا نموونێن نوویێن رێزمانی وەکی (wouldof) وەکی جورەك ژ (would have). (گرور هادسن، ۱۳۸۲، ٤۹).

ب - هۆکارێن نەزمانی:

هۆکارێن نەزمانی هۆکارەکێ دن یێ گوهۆڕینێیە د زمانیدا، ئەڤ هۆکارە گرێدای بارێ جڤاکی، دەروونی و دیروکییە. ئەم دشێین ب شێوەیەکێ گشتی هۆکارێن نەزمانی ب ڤی رەنگی دیاربکەین:

۱ - مملانێ و پەیوەندییا زمانان - language contact:

پەیوەندی و ڤێکگەڤتنا زمانان بۆ ماوەیەکێ درێژ دبیتە ئەگەرێ گوهۆڕینێن مەزن د زمانیدا، ب تایبەتی ل وی دەمی کو ئێك ژ وان زمانان ژ لایێ سیاسی یان ژ لایێ ژمارا ئاخڤتنکەرانڤە یا زاڵ بیت. (گرور هادسن، ۱۳۸۲، ٤۸۸) ئەڤ گوهۆڕینا ژ ئەنجامێ پەیوەندی و ڤێکگەڤتنا زمانان دروستدبیت رەنگە د ئاستێ (پەیڤان، فۆنۆلۆژی، دروستکرنا پەیڤان یان سینتاکسێ)دا بیت.

أ - پەیڤ:

د زمانێ ئنگلیزیدا ژمارەکا زۆرا پەیڤێن فرەنسی هەیە، کو ئەڤەژی بۆ وی سەر دەمی دزڤریتەڤە دەمێ نورمەن ب سەر بریتانییان زاڵبووین. زمانێ ئێکێ ب substratum language دهێتە نیاسین کو مەبەستا مە ئنگلیزییە و ئەو زمانێ پەیڤ ژێ دهێنە وەرگرتن ب superstratum language دهێتە نیاسین کو ل ڤێرێ فرەنسییە. (گرور هادسن، ۱۳۸۲، ٤۸۸).

ب - فۆنەتیك و فۆنۆلۆژی:

د زمانێ هندیدا کۆنسۆنانتێن لایی یێن ڤەگەریاییێن [n, d, t] هەنە کو د دروستکرنا واندا سەرێ زمانی بۆ پاشیێ دزڤریتەڤە و ب زێدەهییا پشت ددانێن سەری دکەڤیت، ئەڤ کۆنسۆنانتە د زمانێن هندوئەورۆپیدا نینن و ژ زمانێن درافیدی یێن باشووریێ هندستانێ چووینە د ڤی زمانیدا.

ج - رۆنانا پەیڤێ:

زمانێ مائی کو ژ زمانێن کوشیتیکە چونکی ماوەیەکێ زورە جیرانێ زمانێن بانتویە. ژ ئەنجامێ ڤێ پەیوەندی و ڤێککەڤتنا زمانی مفای ژ پێشگرێن دارشتنا ناڤییێن زمانێن بانتو وەردگریت. وەکی پێشگرێن.

[mu - he] ' a man ', [Ba – he] ' men ' , [mu- \ Ba -] (گرور هادسن، ۱۳۸۲، ٤۸۹)

د - سینتاکس:

زمانێ ئامهاری کو ژ خێزانا سامییە جیرانا نێزیکا زمانێن کوشیتیکە ل رۆژهەلاتا ئەفریقەی. د زمانێن سامی یێن دەرڤەی ئتیوپیدا preposition هەنە، کو عەرەبی ئێکە ژ وێ خێزانێ. ب بەراورد ل گەل زمانێن دنێن ڤێ خێزانێ دبینین کو د ئامهاری - - ئێك ژ زمانێن سامییێن ئتیوپی – دا هندەك postpositions هەنە کو د زمانێن کوشیتیکدا ب مشەیی دهێتە بکارهینان. واتە ئەڤ (postpositions)ە ژ کوشیتیکی چوونیە د ناڤ ئامهاریدا. (گرور هادسن، ۱۳۸۲، ٤۹۰).

۲ - ب بوورینا دەمی:

زۆر جاران ب بوورینا دەمی زمان دهێتە گوهۆڕین، بۆ نموونە باژارێ (ئوبرفارت) کو دکەڤیتە رۆژهەلاتا نەمسای، ئێکە ژوان جهان کو پشتی ٤۰۰ سالان جووت دیالێکتی نها ژ قۆناغا زمان گوهۆڕینێ را دەرباز دبیت، زمانێ ئەلمانی ل هەموو بیاڤاندا و بۆ

هەموو کاروباران دهێته بکارهینان و بەرەڤ هندێ دچیت کو جهێ زمانێ هەنگاری بگریت. (عبدالله عزیز بابان، ۱۹۹۰، ۱۷).

۳ - دەستهەلاتا رامیاری و سەربازی:

أ - رامیاریا دەرڤە:

د ڤی بیاڤیدا جڤاکەکێ زمانی دکەڤیته ژێر دەستهەلاتا راستەوخۆ یان نە راستەوخۆیا جڤاکەکێ دنێ زمانی. (کورش صفوی ، ۱۳۸۰ ، ۱۲۱) ب ڤی رەنگی ژمارەیەکا زۆرا پەیڤان ژ زمانێ زالّ دچینە د ناڤ زمانی ژێردەست، رەنگە هندەك جاران بەروڤاژی بیت لێ وەکی جورێ ئێکێ نابیت. هاتنا پەیڤێن عەرەبی بۆ ناڤ زمانێ کوردی:

عەسکەری

ئستخبارات

زولم

تەعەدا

ب - رامیاری یا ناڤخوە:

ژ ئەنجامێ سیاسەتا ناڤخۆیی دروستدبیت، بۆ نموونە شەرێ ناڤخۆ و هەڤدژییا پارتێن سیاسی د گەل ئێکدا ل باشووری کوردستانێ بۆ ئەگەر کو بۆ ئێك واتا چەندین فۆرمێن جیاواز بهێنە بکارئانین، وەکی:

خویندکار قوتابی خێرخواز

ژن ئافرەت

مەلبەند لق

٤ - گوهۆڕین ل دویف ژیانا جڤاکییا خەلکی:

زمان مینا دیاردەیەکا جڤاکی و سیستەمەکێ گرێدای ب کەلتووری جڤاکێ دیارکریڤە، ژ وان گوهۆڕینێن د جڤاکیدا رووددەن دوور نینە، هەر هۆکارەکێ نەزمانی کو کار بکەتە سەر جڤاکی ئەڤە کار ل زمانێ وی جڤاکیژی دکەت. (کورش صفوی، ١٣٨٠، ١١٤).

کەڤن: زبارە

نهو: هەوا پاقژکرنێ

کەڤن: کریف

نهو: نینە

٥ - هۆکارێ ئاینی:

وەرگرتنا ئاینێ دیارکری ژ لایێ کۆمەکێڤە دبیتە ئەگەر کو هندەك چەمك و پەیڤێن ئاینی وەك خوە بچنە دناڤ زمانێ وێ کۆمێدا، بۆ نموونە دەمێ جڤاکی کوردی ئاینێ ئیسلامێ وەرگرتی کومەکا پەیڤێن عەرەبی هاتنە د ناڤ زمانێ کوردیدا.

هاتنا ناڤێن ئیسلامی (عەرەبی) بۆ ناڤ زمانێ کوردیدا:

حەسەن

عەلی

موحەمەد

عەبدولرەحمان

هاتنا چەمکێن ئاینی بۆ ناڤ زمانێ کوردیدا:

فەرز

واجب

زەکات

٦ - هۆکارێ دەروونی:

مەبەست پێ ئەو هۆکارن کو دبنە ئەگەرێ کارڤەدانەکا دەروونی ل هەمبەر زمانێ نەتەوەکان دن یان زارەکێ دن یێ زمانێ وی بخوە. بۆ نموونە ئەو کارڤەدانا نەرێنی یا کوردان ل باشووریّ کوردستانێ هەی ل هەمبەر زمانێ عەرەبی بوویە ئەگەر کو پەیڤێن عەرەبی ژ زمانێ خوە پاقێژن و ل هەمبەردا ژ زمانێن دن و ب تایبەتی ژ زمانێ فارسی وەربگرن ب تایبەتی ئەو دیاردا نها ل دەڤ هندەك روناکبیرێن کورد پەیدا بووی و ب سەدان پەیف ژ فارسی هاتینە وەرگرتن. ئەڤ چەندە دناڤبەرا دوو زاراندا ژی روو ددەت.

فارسی	کوردی
دەربار	سەرا
خۆراك	ئاهێن خوارنێ
ئاشنایی	نیاسین

٧ - تابۆیێن جڤاکی و جوانییا ئاخڤتنێ:

هندەك جاران پەیڤەك دناڤ جڤاکیدا دهێتە تابۆ کرن (حەرام کرن) و ئاخڤتنکەر وەسان ب باش دزانن کو ل شوونا وێ پەیڤێ پەیڤەکا دن بکاربینن کو رەنگە ئەڤ پەیڤە ژ وی زمانی ب خوە بیت یان ژ زمانێ بیانی بیت، ئەڤەژی ب پرۆسێسا جوانیا ئاخڤتنێ دهێتە نیاسین.

ئەجنە ◄——— ژمە چێترێ، ژمە بۆشترێ

سەرەتان ◄——— ئێشا پیس

٨ - راگەهاندن:

ژ ئەنجامێ پێشکەڤتنا بیاڤێ راگەهاندنێ و هەبوونا رادیۆ، تەلەڤزیون و رۆژنامە و ... کەنالێن دنێن راگەهاندنێ، پەیڤێن نوو و بیانییێن زۆر دهێنە د ناڤ وی جڤاکیدا و بەلاڤ دبن، وەکی:

خانەنشین	ڕێکلام
مێزگەرد	دراما
وورك شوپ	سمینار
فێیسبووك	کۆربەند

٩ - سنووڕێ هەڤپشك و نێزیکییا جوگرافی:

هەبوونا سنووڕێ هەڤپشك د ناڤبەرا وەلاتاندا و هاتن و چوونا ئاکنجییێن دەڤەرێن سنووری و خزماتی و ئابووریییێ هەڤپشك و ... هتد دبیتە ئەگەر کو تێکەلییا زمانی دروستببیت.

ل زاخو: ئافیەت ئولسون

خوەش گەلدی

باشقە بوون

- گوهۆڕین د زمانێ کوردیدا :

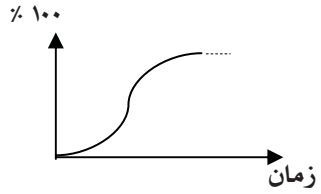
گوهۆڕین د ئێك دەمدا د هەموو پەیڤاندا رووندەت بەلکو ب دەربازبوونا دەمی و پێنگاڤ ب پێنگاڤ دبیت و هەموو پەیڤان ب خوەڤە دگریت، وەکی سێڤێن دارێ کو هەموو پێکڤە ناگەهن لێ د ماوەیەکیدا دگەهن. دەمێ ئەم ڤێ گوهۆڕینێ د هێلکاریێدا نیشانددەین شێوێ ( ) وەردگریت.

ئەڤ گوهۆڕینە ل قۆناغەکێ ب هێز دکەڤیت لێ هەر هەموو پەیڤان ڤەناگریت، ل دەستپێکێ د هندەك پەیڤاندا هەر دوو ب لێڤکرنێن کەڤن و نوو دهێنە بکارئانین و ب ڤی رەنگی بەردەوام دبیت هەتا ب لێڤکرنا نوو زاڵ دبیت . (جین اچسون، ١٣٨٠، ٢١٦ - ٢١٧).

(خوەش/خۆش)

(خواندن/خويندن/خيندن)

(خوون/خوين/خين)

دزمانیدا گوهۆڕین ب دوو شێوان دبیت:

١- ژ سەری: ئەو گوهۆڕینن یێن دکەڤنە د ناڤ سنووریّ زانینا خەلکیدا واتە خەلك هەست ب ڤان گوهۆڕینان دکەن.

٢- ژ خواریّ: ئەو گوهۆڕینن یێن دکەڤنە ژ دەرڤەی سنووریّ زانینا خەلکی، واتە خەلك هەست ب ڤان گوهۆڕینان ناکەن و ب دەربازبوونا دەمی د زمانیدا روویدانینە. (جین اچسون، ١٣٨٠، ٢١٤).

ب ڤی رەنگی ئەم وان گوهۆڕینێن دناڤ زمانیدا روو ددەن دکەینە دوو پشك واتە ئەوێن کو ئاخڤتنکەر هەست پێ دکەت و ئەوێن هەست پێ ناکەت و ب درێژاهییا دیرۆکا زمانی دروستبووینە.

١ - ئاستێ فۆنۆلۆژی

گوهۆڕینێ د ڤی ئاستیدا دێ ب دوو شێوێن (سەری و خواریّ) باس کەین.

أ - گوهۆڕین ژ سەری:

١ - گونجان:

رۆژ باش ← رۆش باش

ئەز سووتم ← ئەس سووتم

٢ - ژ نافچوونا دەنگی:

أ- ژ نافچوونا کۆنسۆنانتێ:

دەست ◄—— دەس

مەبەست ◄—— مەبەس

ب- ژ نافچوونا ڤاوێ:

پەردە + ان ◄—— پەردان

شیشە + ەك ◄—— شیشەك

ج- ژ نافچوونا ئیشیێ دەسپێکێ:

ئەوان ◄—— وان

هەتاڤ ◄—— تاڤ

٣ - پەیدا بوونا دەنگان:

أ- نیمچە کۆنسۆنانت

گا + ان ◄—— گایان

پەردە + ەك ◄—— پەردەیەك

٤ - پێکگوهۆڕینا دەنگی:

(پتر د (وو ⟵ ی) دا روودەت)

خاتوون ◄—— خاتین

دوور ◄—— دیر

هوور ◄—— هیر

٥ - جھ گوھۆڕینا دەنگی:

ژبلی ← بژلی

جیران ← جینار

٦ - نەگونجان:

شورەشگێر ← شورەژگێر

قیژقیژ ← قیش قیژ

٧ - لێکدانا دەنگی:

خوە ← خۆ (وە ← ۆ)

پەیرەو ← پێرەو (ەی ← ێ)

خواندن ← خیندن (وا ← ی)

٨ - گوھۆڕینا دەنگی:

ئەز ڤەگوھاستم.

ئەز دێ ڤەگوھێزم.

ئەز کوشتم.

ئەزدێ کوژم.

٩ - ژ دەستدانا ھندەك سیمایێن دەنگی:

سەد ← سەت

١٠ - سڤككرنا ئيشى:

د زمانيدا بەردەوام پێكول دهێتە كرن بەرەڤ رۆنانا بڕگا (cv) بچيت چونكى يا پەسەنترە، د زمانێ كورديدا ئيشيێ (ccc) هەبوويە لێ ژ ئەنجامێ گوهۆڕينا زمانى پێكولا شكاندنا ڤى ئيشى هاتيە كرن.

ب - گوهۆڕين ژ خوارێ:

ب درێژاهييا ديروكا زمانێ كوردى [خ] تووشى هندەك گوهۆڕينان بوويە[1]، ژوان:

أ- ژ نافچوون [خ] ⟵ Ø

ب- پەيدابوونا [ھ] ل شوينا [خ] واتە دبيتە ئەلەفۆنێن وێ.

أ- ژ نافچوونا [خ]:

ئافێستا	كوردى
ئاخشى	ئاشتى
خشنا	ئاشنا
خشوستە	شووشتن
خششە	شەش
سوخرە	سوور
مەخش	مێش
تەڤخمە	توڤ
خشيڤ	شيڤ
خشير	شير

(١) بۆ زانيارێن پتر و هوورتر ل دور گوهۆڕينا دەنگێ (خ) بنێرە كامەران مەلا خەليل مشەختى، كوڤارا مەتين ژمارە(١١٤)، ٥٤ – ٧١.

فارسی	کوردی
ریختن	ڕێتن
فروختن	فروتن
سووختن	سووتن
دوختن	درون
دختر	دۆت
بخش	بەش

ب- گوهۆڕینا [خ] بۆ [ھ] :

فارسی	کوردی
خشك	هشك
خرس	هرچ
خنك	هوونك

گوهۆڕینا ڤی دەنگی د کرمانجیا سەریدا هاتییە راوەستاندن لێ د هەورامیدا بەردەوامە (کامەران مەلا خەلیل مشەختی، ٢٠٠١، ٦٦).

بۆ نموونە : [خ] ← [و]

(ك . ژ) و (ك . ن)	هەورامی
خوارزا	وارەزا
خوارن	واردن
خواندن	واندن
خواستم	واستم
خوارێ	وارو

[خ] ← [ه]

(ك . ژ) و (ك . ن)	هەورامی
خەزوور	هەسروورە
خەس و خول	هەس و هۆل

۱- [خ] ← [y]

(ك . ژ) و (ك . ن)	هەورامی
خانی	یانی
خو - خوت	یوت

۲- [v]

[v] ← [B]

ئەڤستایی	فارسیا کەڤن	پەهلەوی	کوردی	
[Væræka]	[Værke]	[Værg]	بەلگ	[bælg]
[væEræ]	_____	[væfr]	بەفر	[bæfr]
[Vāhær]	[Væhāræ]	[Væhār]	بەهار	[bæhār]
[Væz]	_____	[bāzæ]	باز	[bær]
[Væræng]	_____	[wær]	بەر (بەرهەم)	[bItʃuk]
_____	_____	[vætʃæk]	بچووك	[bā]
[Vārā]	_____	[wād,vāt]	با	

٣- [p]

[v] ← [p]

ئافێستا	فارسیا کەڤن	پەهلەوی	سانسکریت	کوردی	
[ʕāp, ʕāpæm]	[ʕāpI, ʕāpus]	[ʕāb, ʕāp]	[ʕāp]	ئاڤ	[ʕāv]
[xsæp]	[xsæp]	[ʕāp]	_____	شەڤ	[sāv]
_____	[læp]	[læp, læw, læp]	_____	لێڤ	[lev]

٤- [ʒ]

[z] ← [ʒ]

ئافێستا	فارسیا کەڤن	پەهلەوی	سانسکریت	کوردی	
[ʕāʒ, ān]	[ʕærzān]	_____	_____	ئەزران	[ʕærzān]
[ʒhivjæ]	[ʒiv]	[zindæk]	[ʒivæs]	زیندی	[zindi]

[ʒ] ← [ʧ]

ئافێستا	فارسیا کەڤن	پەهلەوی	سانسکریت	کوردی	
[roætʃæ]	[ræuʧæ]	[zindæk]	[roʧ, roz]	رۆژ	[ʁoʒ]

نها دێ پێکولێ کەین ب کورتی باسی وان گوهۆڕینان بکەین ییێن ب سەر کۆنسنۆنانت و ڤاولان هاتین:

أ - ڤاول:

١- كەڤتنا ڤاولا دەستپێكێ:

فارسییا كەڤن	فارسییا ناڤەڕاست	كوردی
[ʕsæbāræ]	[æswæār]	**سوار** - [sIwār]

پەهلەوی	كوردی
[ʕwērān]	**وێران** - [werān]

٢- گوهۆڕین یان كەڤتنا ڤاولا داوییێ:

	فارسییا كەڤن	فارسییا ناڤەڕاست	كوردی
كەڤتنا ڤاولێ	[- ma su]	[may]	**مەی** [mæj]
	[Dasta]	———	**دەست** [dæst]
گوهۆڕینا ڤاولی	[hama]	[Hamag]	**هەمی**[hæmi]

٣- هندەك جاران ژی ژنافێ نەچوویە و وەك خوە مایە:

فارسییا كەڤن	فارسییا ناڤەڕاست
[ʕāzād]	[ʕāzād]

٤- كۆنسۆنانت و ڤاولا داوییێ هاتینە لێكدان، واتە (u ← va)

ئافێستا	كوردی
[nævæ]	**نوو** [nu]

فارسییا کەڤن	کوردی
[tævæ]	تووە [tu]

ل دەڤەرا بەهدینان (Nav) د پەیڤا (نەڤرۆز) دا مایە و نەهاتییە گوهۆڕین.
یانژی نافچوویە؛ وەکی:

فارسییا کەڤن	کوردی
[Vāta]	با[Bā]
[Kærtæ]	کر [kir]

ب - کۆنسۆنانت:

١ - گوهۆڕینا کۆنسۆنانتێ: [h] ← Ø

فارسییا کەڤن	کوردی
[hændʒāmæ]	ئەنجام [ʃændʒām]

[ج = ʤ] ← [j]

فارسییا کەڤن	کوردی
[juxtæ]	جووت - [ʤut]
[jævān]	جوان (ب واتا گەنج)[ʤuwān]

٢ - کەفتنا کۆنسۆنانتێ:

- **کەفتنا** [xs] ← [s]

فارسییا کەفن	**فارسییا نوو**	**کوردی**
[Xsæp]	[sæb]	**شەڤ** [sæv]

- [pt] ◄ [ft]

فارسییا کەفن	**کوردی**
Hapt	haft

- **کەفتنا** [t] **د** (rs) **دا:**

فارسییا کەفن	**کوردی**
[Pærsi-]	**پشت** [pIst]
[Kærsvær]	**کیشوەر** [kiswær]

- **کەفتنا** [f] **د** [fš] **دا:**

فارسییا کەفن	**کوردی**
[Fsærmæ]	**شەرم** [særm]

- [rk] ← [g]:

فارسییا کەفن	**کوردی**
[mæhrke -]	**مەرگ** - [mærg]
[værke -]	**بەلگ** - [Bælg]

٣ - جھ گوھۆڕین:

[rm] ← [Mr]

[nærm] ← [Næmra]

[rf]← [Fr]

[bærf]← [Væfræ]

٤ - شکاندنا ئیشیێ دەستپێکێ:

ئەڤەژی ب دوو شێوان دبیت:

١- ڤاولەکا نافگر – anaptyctic

٢- زێدەکرنا ڤاولا دەستپێکێ – prothetic **(على اشرف : ١٣٨٠ : ١٣)**

ژ لایێ دەنگسازیڤە ب ساناهیترین برگە ژ ڤاولەکێ و کونسۆنانتەکێ پێك دهێت، لەوا هەر گوهۆڕینەك د رۆنانێ برگێدا بهێتە کرن ئەڤە پێکولەکە بەرهڤ (cv) چوونێ، لەوا هەر دوو رێکێن سەری برگێ بەرهڤ رۆنانا (cv) دبەن.

١ - ڤاولا نافگر

ئافێستا	**کوردی**	
[Brug]	بری	[bIrɨ]
[Spæetæ]		[sIpɨ]

ئەڤ پرۆسەیە د نموونا ژێریژیدا دهێتە دیتن:

[Strān] **ستران** ← [stIrān] ← [sItIrān]

[Stri] **ستری** ← [stIrɨ] [sItIrɨ]

کەواتە بڕگا (cccv) د کوردیدا هەبوویە، لێ نها ژبەر شکاندنا ئیشی و بەرەڤ (cv) چوونێ هێدی هێدی یا ژناڤ دچیت.

۲ - زێدەکرنا ڤاولا دەستپێکێ

[ʃIstrān] ← [Strān]

[ʃIsri] ← [Stri]

د پەهلەویدا هندەك پەیڤان ب ڤاولا دەستپێکێ، دەستپێدکرن، لێ نها نەمایە.

ابا ← ب

ایاب ← یا

لێ هندەك جاران ب کەڤتنا ڤاولێ و ژ بۆ کو بڕگا ئێکێ ببیتە (cv) ئەڤ نافگرە پەیدا بوویە؛ وەکی:

[ʒImārdIn] ◄ [sImārdIn] ◄ [u sm ʊrdæn]

[sIwār] ◄ [æ swā]

هندەك جارانژی بۆ مەبەستا (cv) بوونێ کۆنسۆنانتا ئێکێ کەڤتییە؛ وەکی:

[særm] ◄ [fsærmæ]

[sIvān] ◄ [fsupāvæn]

کە واتە د زمانێ کوردیدا پێکول هاتیە کرن ئیشیێ دەستپێکێ تێك بشکێت و بەرەڤ (cv) بوونی بچیت، بۆ ڤێ چەندێ ژی:

۱ - ڤاولەکا نافگر هاتییە.

۲ - ڤاولا دەستپێکێ ل سەر هاتییە زێدەکرن.

۳ - دەنگێ ئێکێیێ ئیشی کەڤتییە.

٢ – مۆرفۆلۆژی:

بۆ دروستکرنا (کاری – verb) ژ پەیڤێن بیانی د کرمانجییا سەریدا دوو ڕێك هەنە:

أ - ب زێدەکرنا (ین) یێ ل سەر پەیڤا بیانی:

قەهرین	قەهراندن
ڕەحمین	ڕەحماندن
قوسین	قوساندن
شوبهین	شوبهاندن
حەبین	حەباندن و .... هتد

ب - لێکدانا پەیڤا بیانی ل گەل کاریّ (کرن):

زولم کرن

مەسرەف کرن

حەرام کرن

تەعدا کرن

ئەڤە زێدەباری هەموو وان گوهۆڕینێن مە بەری نها باس کرین.

أ - سیمانتیك:

١ - *ڤەگوهازتنا واتایێ:*

[dæevā](دێڤا) - دێو

ل دەڤ هندوئەورۆپییا و تایبەتی ل دەڤ هندوئیرانیان دوو جور خوداوەند هەبووینە:

١- ئەسورا – [æssurā]

٢- دێڤا [dæevā]

یێ ئێکێ خوداوەندێ شاهان و یێ دووێ خوداوەندێ شەرڤانان بوویە، پشتی هاتنا ئایینێ زەردەشتی ئەڤ پەیڤە کو ل دەڤ هندوئەورۆپی و سانسکریتییان ب واتا خوداوەند دهات گوهۆڕین ب سەردا هات و ئەسورا بوو (ئەهورا) و خوداوەندێ چاکی و قەنجیێ و (دێڤا) ژی بوو خوداوەندێ (شەر و خرابی)یێ، بڤی رەنگی بارێ سۆزداریێ پەیڤێ گوهۆڕین ب سەر داهاتن و واتا ئەهریمەن = شەیتان وەرگرت.

• [Bæg] – بەگ:

ب واتا مەزن دهات و ب تنێ تایبەت بوو ب خوداوەندی، لێ نها د ناڤ جڤاکێ کوردیدا بۆ پلەیەکا جڤاکی دهێتە بکارهینان و هەر واتا مەزن ددەت لێ بۆ مرۆڤی دهێتە بکارهینان.

• سوند:

د بنەرەتدا ب واتا (سوژینەر = ئەوێ تشتەکی بسوژیت) دهات و ب (ئاڤا کبریتێ) دهاتە گوتن، ل وی دەمی ئەگەر کەسەکی ڤیابا پاکژییا خوە نیشانبدەت و ب سەلینیت ئەڤە دا ئاڤا کبریتێ ڤەخوت، کەواتە (سووند خوارن) ژ ڤێ پرۆسێ هاتیە.

• [kærsvær] – کیشوەر

بۆ واتا (وەلات) ی هاتییە بکارهینان، لێ نها بۆ واتا (قارة) دهێتە بکارهینان.

۲ - بەرفرەهبوونا واتایێ:

• سوار:

پەیڤا (سوار) ژ [ʔæsæ – bāræ] هاتیە و بۆ وی کەسی دهاتە بکارهینان یی هەسپ د هاژووت واتە ژ (هەسپ و برن) پێك هاتیە، لێ نها بۆ هەر کەسێ کو سواری هەسپی، فرۆکێ، ترۆمبێلێ و .... هتد بیت دهێتە بکارئانین.

● رۆستەم:

نافێ کەسەکی بوویە لێ نها ب واتا پەهلەوان دهێت.

● نڤێژ:

ب واتا (کرنۆش برن = خوە چەماندن) دهات لێ نها بەرامبەر پەیڤا (صلاة) دهێتە بکارهینان.

٣ - بەر تەنگ بوونا واتایێ:

● رەز:

ب واتا (باغ) دهات لێ نها ب تنێ بۆ وی جهێ دهێتە بکارئانین یێ کو (مێو) لێ هەبن.

● کەنار:

د بنەرەتدا ب واتا (رەخ) هاتیە لێ نهو ب تنێ بۆ (ساحل)ێ، واتە ب تنێ بۆ رەخێن دەریایی دهێتە بکارئانین.

● مەرد:

د بنەرەتدا ب واتا (زەلام) هاتیە لێ نها ب تنێ بۆ وی کەسی دهێتە بکارهینان یێ (دەست ڤەکری، چاڤ تێرو بەخشینەر) بیت.

٤ - ب مفا وەرگرتن ژ خوازێ:

واتە ژ ئەنجامێ پێکڤە هاتنا دوو پەیڤان ب هەڤرا، واتا پەیڤەکێ دهێتە ڤەگوهازتن بۆ پەیڤەکا دن، وەکی:

فرۆشگەها مازی ◄—— مازی

٥ - ڤەگوهاستن بۆ واتایەکا نێزیکی وێ:

- **خەرە** - [xæræ]:

د ئافێستایێدا ب واتا (مەزن) دهێت و د کوردیدا بوویە (کەر) و د هەورامیدا بوویە (هەرە)، و بۆ گیانەوەرەکی دهێتە بکارهینان کو یێ مەزن بیت. وەکی (کەر = گوھ دریژ) هەر وەسان (کێڤریشك) کو گوهێن وێ د مەزنن ب (خەر گوش، هەرۆشە، کەروشك، کێڤریشك) دهێتە نیاسین، د بنەرەتدا ژ (خەر + گوش) پێکهاتییە. لێ نها (هەرە = خەرە) ب واتا (زۆر و گەلەك) دهێتە بکارئانین، وەکی: (هەرە باش، هەرە مەزن، هەرە گرنگ و ...هتد.)

- **برادەر** - [bIrātær]:

کو ب واتا (برا) دهات لێ نها واتایا (هەڤال) ددەت.

رێنڤیس

رێنڤیس چییە؟

جورەکێ پاراستنا زانیارییانە، لێ تەنیا رێکا پارستنا زانیارییان نینە. بەری داهێنانا رێنڤیسێ بیردانکا مرۆڤی ئەڤ ئەرکە ددیت. ئەڤە ژی ئەرکێ هندەك کەسێن دیارکری و بژارە بوویە. (البرتین گاور، ۱۳۸۲، ۸) لێ ب زێدەبوونا زانیارییان و ژ بوونا پاراستنا هەروەهرا وان زانیارییان، مرۆڤایەتیێ پێدڤی ب رێنڤیسێ هەبوو. لەوا دبینین نیگارێن کو ل بەری دیروکێ ل سەر کەڤران هاتینە کێشان، وەریسێن خلف کری، رێنڤیسا وێنەیی، برگەیی و .... هتد هەموو ب ڤی ئەرکی رابوویە.

ئەم دشێین هەموو جورێن رێنڤیسێ دابەشی دوو جورێن سەرەکی بکەین: (نیگارکرنا هزرێ و نیگارکرنا دەنگی) د رێنڤیسا نیگارکرنا هزرێدا، هزر راستەوخۆ دهێتە ڤەگوهازتن. بۆ نموونە، وێنێ (دارێ) دشێت ب واتا (دار)ێ یان (نوو، کەسکاتی و ژیانێ) بیت. دوو دار ژی رەنگە ب واتا (دارستانێ) بیت. رێنڤیسا (دەنگ نیگار) ئالۆزترە، هزر دهێتە ڤەگوهازتن بۆ سەر دەنگێن پەیڤەکێ یان رستەیەکێ د زمانێ دیارکریدا پاشی هەر ئەو دەنگ دهێنە ڤەگوهازتن بۆ سەر هندەك هێمایان و ل سەر جهەکی دهێنە نڤێسین. ڤان هێمایان چ پەیوەندی دگەل هزرا سەرەکیدا نینە لەوا دووبارە ئەڤ هێمایە دهێنە ڤەگوهازتن بۆ دەنگێن وی زمانی و ب ڤی رەنگی پەیڤ یان رستە هزرا سەرەکی دناڤ زەینا خوینەریدا دروستدکەن. (البرتین گاور، ۱۳۸۲، ۹).

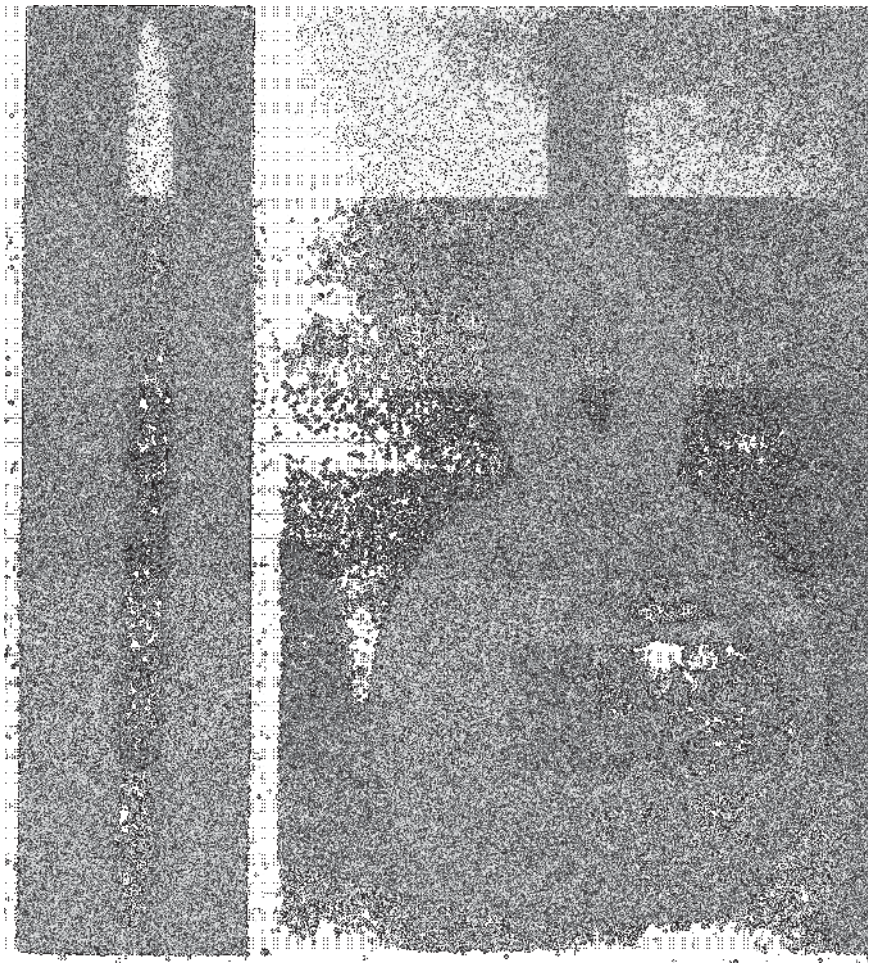
ڤەگوهاستنا هزرێ:

ڤەگوهازتنا هزرێ بێ مفا وەرگرتن ژ زمانی دیروکەکا کەڤن هەیە. هزر دشێت بریّکا گەلەك شێوازێن بینرای وەکی شێوێن ئەندازەیی، گیانەوەران، گیا و ... هتد بهێتە ڤەگوهازتن. هندەك نیشانە دشێن رامانا مەترسیێ نیشان بددەن؛ بۆ نموونە، رێکەکا تژی کەلەم و داروبەر، ب وێ واتایێ دهێت کو کەس ژ ڤێ رێکێ ناچیت. هەروەسان نیشانە دشێن سەمتەکێ نیشانبدەن؛ بۆ نموونە، ئەو تایێ دارێ یێ کو ژ ئەنجامێ پیێ چوویە د عەردیرا دشێت ب واتا هندێ بیت کو کەسەك ژ وێ رێکێرا دەرباز بوویە یانژی ڤێرێ رێکا هاتن و چوونێیە. هەروەسان نیشانە رەنگە بیر ئانینا رووداندەکێ یان کەسەکی یان جهەکی بیت وەکی کێلیا قەبری. (هردوت) باسی پاشایێ (سکایی) یان دکەت کو دیاریەکا پێکهاتی ژ (بالندەکی، مشکەکی، بەقەکێ و هەفت تیران) بۆ (داریوشی) دهنێریت چەمکێ ڤان دیاریان دوو رامان بۆ داریوشی هەبوون یا ئێکێ ب واتا تەسلیمبوون و یا دووێ ب واتا شەری بوو.

د یا ئێکێدا (مشك) نیشانا سکاییان بوو، (بالندە) نیشانا هەسپی و (تیر) نیشانا چەکێ وان بوو کو وان دڤێت تەسلیم ببن. یا دووێ ب وێ واتایێ بوو کو ئەگەر ئیرانی وەکی بالندان نەفرنە ئەسمانی و یان وەکی مشکان نەچنە بن عەردی و یانژی وەکی بەقان خوە نەهەلاڤێنە د ئاڤێدا ئەڤە دێ ب تیران هێنە کوشتن. (البرتین گاور، ١٣٨٢، ١٤).

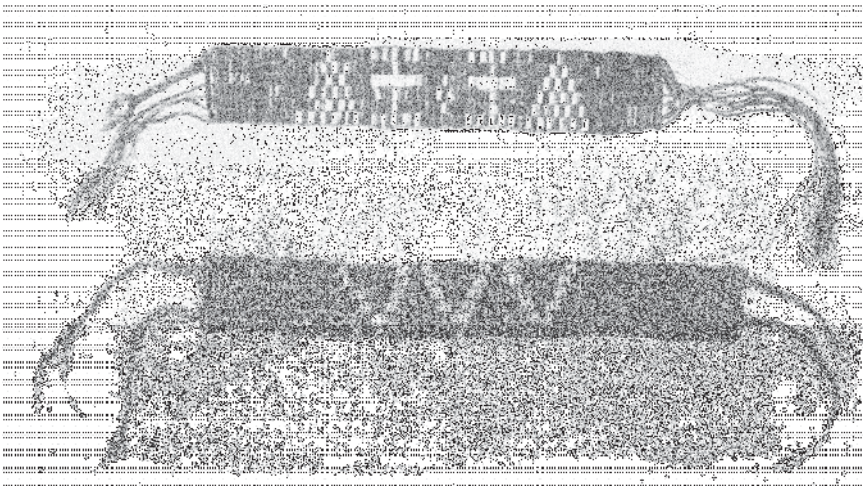
هەروەسان زانیاری دشێت ب رێکا هندەك کەرەستە و تشتان کو وێنە یانژی هندەك تشتێن دیارکری ل سەر هاتبنە کێشان، بهێتە ڤەگوهازتن. بۆ نموونە ئەم دشێین باسی وی دارێ وەکی گوپالی بکەین یێ کو ئاکنجی یێن کەڤنێن ئوسترالیایێ هەی. ئەڤ دارە لوول پێچ یانژی راست بوویە و هندەك نیشانە ل سەر هاتینە نەڤشاندن. ئەڤ دارە پشکەکا گرنگە ژ کەلتووری ڤی خەلکی و وان پێکڤە گرێددەت.

(موچ – moche) کو بەری (ئینکا – Incha) یان ل پیرو د ژیان بۆ هنارتنا پەیامێ هندەك نیشانێن پێکهاتی ژ خال و هێلێن هەڤ تەریب یان تێکەلیەك ژ هەر دوویان ل سەر فاسولیێ دروستدکرن. د ناڤ قەبرێن وان دا هندەك کیسێن چەرمی هەبوون کو تەژی ڤان فاسولیان بوون. (البرتین گاور، ١٣٨٢، ١٦).

کوزکێ سەردەمێ (موحچان) پیرو
(٢٠٠ ب. ز. هەتا ٧٥٠ ز.)
(پشکا مرۆڤناسی ل مۆزەخانا بریتانی)ا

گوپالێ پەیامدار ژ دەڤەرا
مرچیسون، ئوستراالیا
رۆژئاڤا (پشکا مرۆڤناسی
ل مۆزەخانا بریتانی)

شێکەکا جوانکاریێ (کەمەربەند) ئەمریکا باکوور (پشکا مرۆڤناسی ل مۆزەخانا بریتانیا)

شانا، ئەفریقا باکوور
(پشکا مرۆڤناسی ل
مۆزەخانا بریتانی

- جورێن ڕێنڤیسێ:

١ - ڕێنڤیسا نیگارکرنا پەیڤی

هەر هێمایەك نوونەراتییا پەیڤەکێ دکەت. ل ڤێرێ نیشانە بۆ هەموو مۆرفیم و پەیڤان دهێتە دانان، مفایێ گرنگێ ڤی ڕێنڤیسێ ئەڤەیە کو گرنگیێ ب جیاوازیا دیالێکتان نادەت. واتە ئاخڤتنکەر سەر ب هەر دیالێکتەکێ بیت دشێت د وێ ڕێنڤیسێ بگەهیت. (محمد معروف، ١٩٩٠، ١٨٢) کێماسی ژی ئەوە فێربوونا وان یا ب زەحمەتە. بۆ نموونە وەسان هزر بکەن کو پەیڤا ئنگلیزی یا house وەکی فۆرمەکێ سادەیێ خانیەکی بهێتە نیشان دان ()، ئەگەر ئەڤ هێمایە ب (hāws) بهێتە خواندن ل وی دەمی دشێین بێژین ڕێنڤیسا ئنگلیزی ژ جوری نیگارکرنا پەیڤێیە. نیشانێن پەیڤ نیگار پتر نوونەرێن مۆرفیمێن ریشەیینە (رەگی نە). و کێم جاران دشێین نیشانەکا پەیڤ نیگار بۆ پاشگرەکێ ڕێزمانی وەکی (پاشگرێ کۆمێ) ببینین. (ویلیام اگرادی، ١٣٨٤، ٥٧٥) زمانی چینی ڤێ ڕێنڤیسێ بکار دهینیت لەوا پەیوەندیەکا ب هێز دنافبەرا دیالێکتێن وێدا -ب ڕێکا ڤێ ڕێنڤیسێ- دروست دبیت و ئەگەر ئەڤ ڕێنڤیسە نەبیت دێ تووشی کێشان بن، چونکی ئاخڤتنکەرێن دیالێکتێن چینی د هەڤدوو ناگەهن و تێگەهشتنا وان ب تنێ ب ڕێکا ڤێ ڕێنڤیسێیە.

٢ - ڕێنڤیسا برگەیی:

ل ڤێرێ هێما یان نیشانە بۆ هەموو برگێن زمانی دهێتە دانان. هەروەسان ژبەر زۆرییا برگێن زمانی و زوریا وێنان ئەڤە ئەڤ ڕێنڤیسە ب تنێ بۆ وان زمانان دەستددەت کو برگێن وەکهەڤێن وێ گەلەك بن و دووبارە ببن، مینا زمانێ ژاپونی. (محمد معروف، ١٩٩٠، ١٨٢) واتە ئەو زمانێن کو برگێن وێ سادەنە مینا (cv) یان (cvc) لەوا زمانی ژاپونی و ڤێ ڕێنڤیسی بکار دهینن. د ژاپونیدا پەیڤا (ترومبیل) ب سێ برگان دهێتە نڤیسین.

< کو ، ڱ رو ، 寸 وما .

(ویلیام اگرادی : ١٣٨٤: ٥٧٥)

٣ - ڕێنڤێسا ئەلفابێیی:

ئەڤ ڕێنڤێسە یەکەیێن دەنگی یێن ڤاول و کۆنسۆنانتان نیشانددەت. پیتێن ئەلفابێ هوورکاریێن دەنگییێن ب لێڤکرنێ نیشان نادەن و فۆنیمینە. واتە نیشان نادەت کا پڤ دارە، گرتییە و... هتد بەلکو ڕێنڤێسا IPA ڤان هوورکاریان نیشانددەت.

(ویلیام اگرادی، ١٣٨٤، ٥٧٥)

- دیروکا ڕێنڤێسێ:

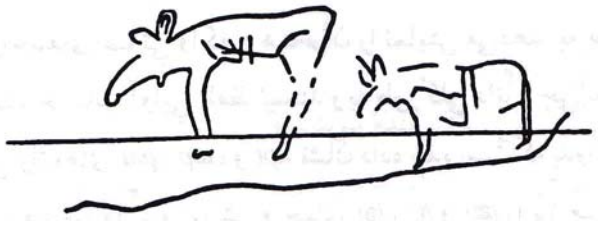
١ - قۆناغا وێنەیی

مرۆڤان بەری پەیدابوونا ڕێنڤێسێ وێنە ل سەر کەڤران د کولان یان د کێشان. هندەك ژ ڤان وێنان کو ل سەر دیوارێ شکەفتان هاتینە کێشان هەتا نها ماینە و دیروکا وان بۆ (٣٥٠٠٠) سالان بەری نها دزڤرن.

(گرورهادسن، ١٣٨٣،٤٠٣)

نیگارێن شکەفتا ئالتامیرا، ئسپانیا، ١٥٠٠٠ سال بەری زایینێ

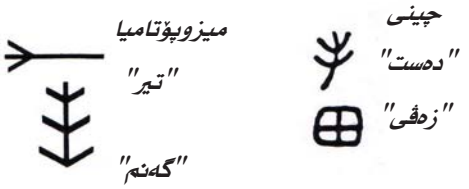

وێنە: سوئێد - چاخێ بەری

= [چوونا نێچیرێ - ل ڤێرێ خوارن نینە]

رێنڤیسا وێنەییا ئینوئیتی

وێنە نیگارێن دەستپێکێ

نها ژی مفا ژ وێنە نیگاری دهێتە وەرگرتن. هێمایێن هاتن و چوونێ ل دەڤ جادان، هێمایێن زانیاریدەر ل دەڤ جادان (رستۆرانت، فرۆشگەھ... هتد) هەروەسان ژلایێ ئولەمپیکێڤە کومەکا هێمایێن وەرزشی هاتینە دانان.

وێنە نیگارێن هەڤچەرخ: هێمایێن ئۆلەمپیکێ بۆ بەریکانێن وەرزشی

٢ - قۆناغا هزر نیگاری (logographic writing):

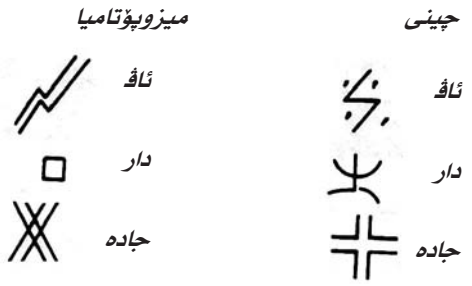
رێنڤیسا سومەریان هزرنیگاری بوویە. د نڤیسینا هزر نیگاریدا نیشانەك یان رێنڤیسەك ژ سیستەمێ رێنڤیسێ - کو ب هێمایێ هزرنیگار - logogram دهێتە نیاسین - ل شوونا مۆرفیمەکێ یان پەیڤەکێ دهێتە بکارئانین. ل دەستپێکی زۆربەیا هێمایێن هزرنیگار مینا وێنان بوون، ئەڤە ژی بەلگەیە ل سەر هندێ کو سیستەمێ رێنڤیسێ ژ وێنان گەشەکرییە. نها بەرێ خوە بدەنە ڤان هەفت هێمایێن هزرنیگار د چار سیستەمێن نڤیسینا (هزرنیگاریێن دەستپێکی) دا:

هەفت نیشانێن هزرنیگار ژ چار سیستەمێن نڤیسینا هزرنیگار

۳ - پەیڤ نیگار:

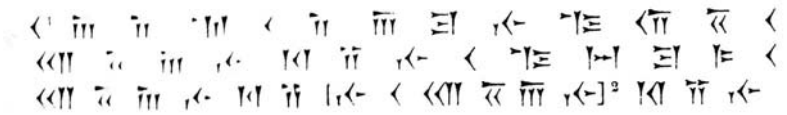
ڕێنڤێسا پەیف نیگار نوونەراتییا کەڤنترین جوری سیستەمێ ڕێنڤێسا راستەقینە دکەت. نڤێسارێن بزماری یێن میسوپوتامیا کەڤن، ڕێنڤێسا هیروگلیفییا مسری و نڤیسارێن چینییێن دەستپێکی ژ ڤی جوری ڕێنڤێسێ بووینە. (ویلیام اگرادی، ۱۳۸٤، ۵۷۹)

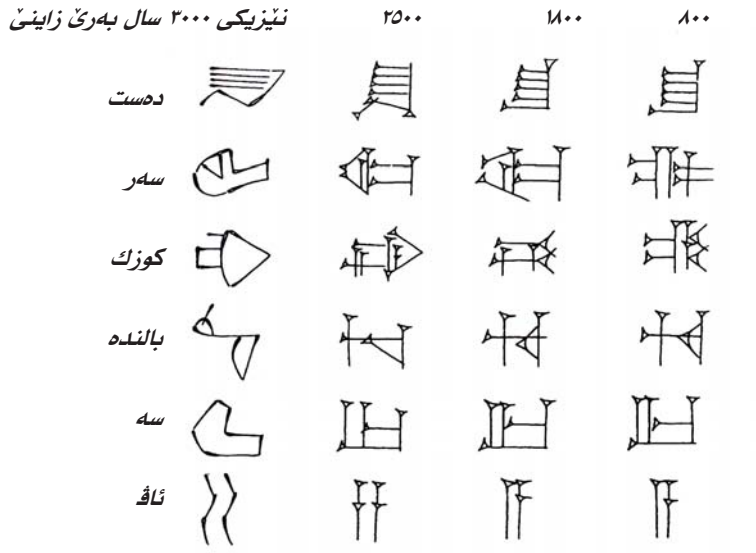
پەیڤ نیگار

أ - ڕێنڤێسا بزماری:

نڤێسینا سومەریان ب بزماری – cuneiform دهێتە نیاسین، ئەگەر ژی ئەوە کو ب ڕێکا کەرەستەکێ مینا بزماری نڤێسین ل سەر لبنەکێ نەرم دهاتە کولان. کوژی و مەیلا وێنان هاتە راستکرن و ب ڤی رەنگی ڕێنڤێسا وان د ماوێ ۳۰۰۰ هەتا ۸۰۰ ێ بەری زاینیێ پێشکەفت. (گرور هادسن، ۱۳۸۳، ٤۰٦) ڕێنڤێسا بزماری ب شێوی ئاسۆیی و ژ چەپ بۆ راستێ دهاتە نڤێسین. ئیرانییان ڕێنڤێسا بزماری وەرگرتن و ل دویڤ خوە بکارهینان. ڕێنڤێسا بزماریا ئیرانی دچیتە سەر ڕێنڤێسا (برگە نیگار) و خودان (۸) هێمایێن (هزر نیگار) و دوو هێمایان کو پەیف ژ هەڤ جوداکرن و (۳٦) هێمایێن دن بوویە کو سێ ژ وان هێمایێن ڤاولێن درێژ (ا، وو، ی) بوون و (۳۳)یێن دن هێمایێن برگێن دینە.

پشکەك ژ کەتیبا داریوشی ل بێیستوونێ

وەرار ژ وێنەی بۆ هێمای - شەش نڤێسێن رێنڤێسا سومەری ژ ۳۰۰۰ هەتا ۸۰۰۰ بەری زایینێ

ب - رێنڤێسا هیروگلیفی:

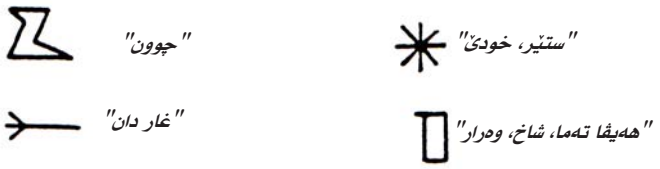
هەر ل سەر دەمی وێنە نیگاریا سومەری، ل مسرێژی مفا ژ سیستەمەکێ هەڤ شێوە دهاتە وەرگرتن. هێمایێن مسری ب نافێ هیروگلیف (د یونانیدا ب (نڤیسارێن پیرۆز) هاتینە نیاسین. د نڤێسینێن کەڤندا نێزیکی (۵۰۰) هێمایان هاتینە دیتن.

هێمایێن هیرۆگلیفی ل دەستپێکی وەکی وێنە نیگارێن سومەری، نوونەراتییا تشتان دکرن، لێ پشتی هینگی چونکی پەیف دهینانە سەر هزرێ بوونە پەیف نیگار. رێنڤیسا هیرۆگلیفی یا مسری وەکی سیستەمەکێ تێکەلێ پەیف نیگار و برگە نیگار لێ هات. د ڤێ رێنڤیسێژیدا مینا رێنڤیسا بزماری، پەیوەندییا دنافبەرا هێما و دەنگی گرنگییەکا پتر ژ پێوەندییا هێما و واتایێ وەرگرت. (ویلیام اگرادی، ١٣٨٤، ٥٨٣).

Mn-hpr-r'	'nh	dt	wbn-j	n	mr(w)t-k
مێن - هیپێر - ری	بۆ هەتا هەتایێ زیندی بمینیت		دبریستم	برێکا	حەز ژێ کرنا تە (ئەڤینا تە)

هیرگیلیفا مسری (٢٠٠) سال بەری زایینێ)

هزر نیگارا سومەری

٤ - قۆناغا برگە نیگاری:

ل ڤێرێ هێما ل شوونا نوونەراتیا پەیڤێ بکەن نوونەراتییا برگێ دکەن. ئەڤ رێنڤیسە ژ یا پەیف نگار چالاکترە، چونکی ژ بۆ نیشاندانا رۆنانێن دەنگییێن زمانەکی نیشانێن کێمتر هەنە.

أ - رێنفێسا ژاپونی : Japanese kana:

ژ سیستەمێن نفێسانا برگەییا پێشکەفتی، رێنفێسا ژاپونییە. ئەڤ سیستەمێ نفێسینێ مفای ژ نفێسێن چینی ب نافێ (کانجی - knaji) و دوو گروپێن دن یێن نفێسێ واتە (کاتاکانا – katakana) و (هیراگانا - hiragana)ی وەردگریت. تێدا هەر نفێسەك نیشانا برگەکێیە، باهرا پترا برگان ژی ژ کۆنسۆنانتەك و ڤاولەکێ پێکهاتینە. ئەڤ نفیسا برگەییا کانایی بەری هزار سالان ژ نفێسین چینی هاتینە وەرگرتن. (گرور هادسن، ۱۳۸۳،٤۱۲)

چینی	宇	加	仁	女	呂
کاتاکانا	ウ	カ	ニ	メ	ロ
هیراگانا	う	か	に	め	ろ
دەنگی (ب لێڤ کرنێ)	u	ka	ni	me	ro

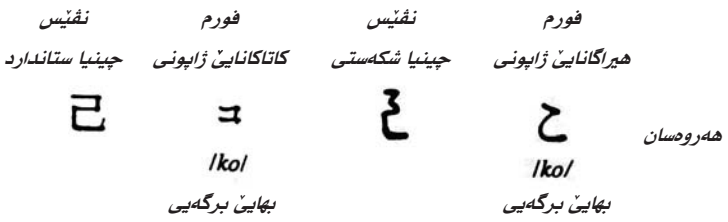
نفێسێن برگە یێن ژاپۆنی و بناغێ هزرنیگارا چینییا وان

کانا و کانجی ژ رێنفێسا چینییا ستاندار و هیراگانا ژ فۆرمێ وێ یێ کێمتر ستاندار هاتینە وەرگرتن. ئەڤ جیاوازیا ژێدەرێن وەرگرتنێ کار ل فۆرمێ ڤان نیشانان کرییە.

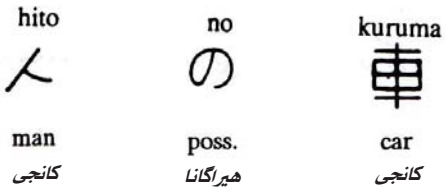
نفێسین چینی (کانجی) بۆ نیشاندانا بناغێ پەیڤان دهێتە بکارهینان. کاتاکانا ژی بۆ نفێسینا پەیڤێن بیانی (نە ژاپۆنی) دهێتە بکارهینان و د ریکلامانداز زۆر دهێتە بکارهینان. (ویلیام اگرادی، ۱۳۸٤، ٥٨٤ - ٥٨٥).

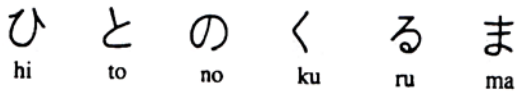
نفێسێن چینی (کانجی)، هیراگانا و کاتاکانا د رێکلامێن بازرگانی یێن ژاپونیدا

گوهۆڕینا جووتەکی ژ نیشانێن کاتاکانا و هیراگانایێ ژاپونی

نقێسەك ب کانجی / هیراگانا

نقێسەك ب هیراگانا

- رێنڤیسا ئەلفابێیی:

د ڤی سیستەمیدا هەر هێمایەك نوونەراتیا فۆنیمەکێ دکەت، زمانێن یونانی، ئیتالی و ... هتد خودان ڤی سیستەمێ نقێسینا ئەلفابێینە. (جولیا اس فالك، ۱۳۸۳، ۱۹۰).

خەلکێ سامی ل رۆژ هەلاتا نافەڕاستا کەڤن نقێسینا مسری وەرگرتن و ب تەواوی گوهۆڕین. (گرور هادسن، ۱۳۸۳، ٤۱۲) ئەڤ کارە ژی ل فینیقیە (لوبنانا نها) هاتە ئەنجامدان. رێنڤیسا وان ژ (۲۲) نیشانان بۆ کۆنسۆنانتان پێکهاتبوو، ئەڤ کارە پێنگاڤەکا مەزن بوو بۆ داهێنانا سیستەمێن نقێسانێ و د ئەنجامدا چەندین سیستەمێن نقێسانێ ژ وان

ئەلفابێیا یونانی و لاتینی پەیدا بوون. فینیقیان ڤاول نە دنڤێسین و خوینەری ئەو زێدە دکرن، د عەرەبیدا کۆنسۆنانتێن (ktb کتب و drs درس) ب واتا (write نڤێسین) و (study خواندن) دهێن. فینیقی خەلکەکێ بازرگان بوون. یونانیان ب ڤێ ریکی ئەڤ شێوێ نوو یێ نیگارێ وەرگرتن. هەر پیتەکا فینیقی ناڤەك هەبوو و یەکەم دەنگێ وی نافی، دەنگێ وێ پیتێ بوو یا نوونەراتییا وێ دکر، بۆ نموونە ئەو پیتا نافێ وی(نون) نوونەراتیا [n] ێ دکر. هەموو پیتێن فینیقی نوونەراتییا کۆنسۆنانتان دکرن، لێ هندەك ژ وانان د یونانیدا نەبوون؛ بۆ نموونە، ئێکەم دەنگێ پیتەکا ب نافێ (?alep) نوونەراتییا دەنگەکێ پەقیێ گلوتسی دکر کو د یونانیدا نەبوو. ل دویڤ هندێ کو یەکەم دەنگێ نافێ پیتەکێ دەنگێ وێ پیتێیە، وان وەسان زانی کو ئەو نوونەراتییا ڤاولا [a]دکەت و نافێ وێ کرن ئالفا، ئەڤ شاشییە د چەند پیتییێن دنێن کۆنسۆنانتدا دووبارەبوو و ب رێکەفت ئەلفابێیەکا تەواو بۆ زمانێ خوە دانان.

د ئەلفابێیا یۆنانیدا هەر نیشانەکێ نوونەراتیا فۆنیمەکێ دکر. د وێنێ ژێریدا وەرارا ئەلفابێیا یونانییا کلاسیك و دروستبوونا ئەلفابێیا لاتینی ژ نیشانێن کونسۆنانتێن فینیقی هاتیە نیشاندان. (ویلیام اگرادی، ۱۳۸٤، ۵۸۷).

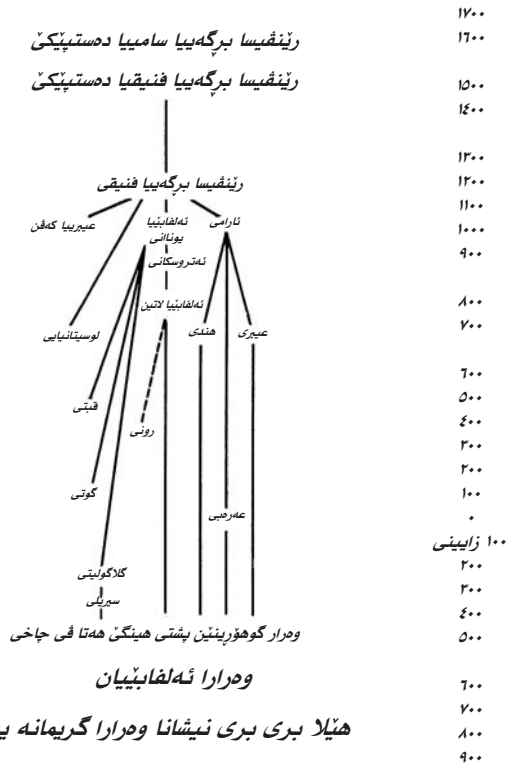
فنیقی		یونانیا کلاسیك	لاتین
هێما	بهایێ دەنگی		
𐤀	ʔ	A	A
𐤁	b	B	B
𐤂	g	Γ	C,G
𐤃	d	Δ	D
𐤄	h	E	E
𐤅	w	Y	F
𐤆	z	I	Z
𐤇	ḥ	H	H
𐤈	ṭ	Θ	—
𐤉	j	I	I
𐤊	k	K	K
𐤋	l	Λ	L
𐤌	m	M	M
𐤍	n	N	N
𐤎	s	Ξ	—
𐤏	ʕ	O	O
𐤐	p	Π	P
𐤑	ṣ	—	—
𐤒	q	—	Q
𐤓	r	P	R
𐤔	š	Σ	S
𐤕	t	T	T

وەرارا ئەلفابێیا لاتینی

- ئەلفابێیێن دن:

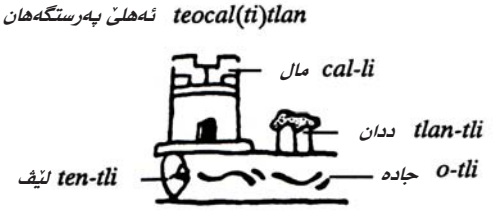
دەمێ یونانیان ل سەدێ (۷ و ۸)ێ بەری زاینیێ، باشووریێ ئیتالیا داگیر گرین، رێنڤیسا خوە ژی برنە وێرێ. پاشی ئەڤ رێنڤیسە گەهشتە ئاکنجیێن (ئاتروسکان) ل ناڤەڕاستا ئیتالیایێ. ژ وێرێ ژی بەرەڤ وەلاتێ بچووکێ رومێ چوو، ل چەرخێ پشتی هینگێ کو روما شیا ب سەر ئیتالیا و پاشی ئەورۆپایێ زالّ بیت، ئەڤە ئەلفابێیا رومی ل سەرانسەر وێ ئیمپراتوریێ بەلاڤبوو. ل ژێر دەسەلاتا روما ئەلفابێیا یونانی ل ژێر کاریگەریا نیشانێن ئاترسکانیان هاتە راستڤەکرن و وەرارکر.

ل سەدێ (۹) ێ سلاڤیان تایەکێ دن ژ رێنڤیسا یونانی دروستکرن. برایێن کۆنستانتین (سیریل) و مەتیوس ژ بۆ وەرگێڕانا ئنجیلێ رێنڤیسەك دروستکرن، کو ب رێنڤیسا (گلاگولیتی) هاتە نیاسین. پشتی هینگێ ب هزر وەرگرتن ژ پیتێن گلاگولیتی و نیشانێن یونانی و عیبری (ئەلفابێیا سیریل) پەیدا بوو. (ویلیام اگرادی، ۱۳۸٤، ۵۸۹ - ۵۸۸)

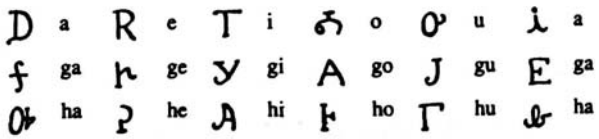

١ - رێنڤیسا ئەمریکی:

ژ هەر سێ شارستانییێن ئینکایان ل رۆژئاڤا ئەمریکا باشوور و ئازتەکێن مەکزیکێ و مایان ل یوکاتانێ ب تنێ هەر دوویێن داویێ د بیاڤێ نڤیسینێدا پێشکەفتن هەبوونە. د ڤان شارستانیاندا هندەك سیستەمێن وێنە نیگار پەیدا بوون کو مینا رێنڤیسا هیرۆگلیفییا مسرێ کاردکرن. (ویلیام اگرادی، ١٣٨٤، ٥٩٣).

رێنڤیسا هیرۆگلفیا ئازتەکی

هندەك ژ هێمایێن برگە یێن چرۆکیایی

٢ - ئەلفابێیا ئارامی عیبری:

نێزیکی ٨٠٠ سالان بەری زاینێ ل سووریا نها (کو ب ئارامی دهاته نیاسین) ئەلفابێیەکا دن پەیدابوو، کو گەلەك وەکی ئەلفابێیا فینیقی بوو. رێنڤیس و زمانێ ئارامی کاریگەرییەکا مەزن ل سەر دیروکێ هەیە. چونکی چەندین پەرتووکێن سەردەمێ کەڤن ب ڤی زمانی و رێنڤیسیێ هاتینە نڤیسین. ل گەل هندێ پشکەکا مەزنا

سەردەمێ کەفن ب زمانی عیبری هاتییە نڤێسین و بۆ ١٠٠٠ سالان بەری زاینێ دزڤریتەڤە. رێنڤیسا عیبری ل دەستپێکێ ڤاول نەبوون و وەکی ئارامی ژ چەپ بۆ راستێ دهاتە نڤێسین. ئەڤ رێنڤیسە ب (رێنڤیسا چار گۆشە) دهێتە نیاسین، کو بەلگەنامێن فەرمی و یاسایێ پێ دهاتنە نڤێسین. (ژرژ ژان، ١٣٨٦، ٤٩) ئەڤ رێنڤیسە نها ژی ب گوهۆڕینەکا کێم بکاردهێت.

پشکەك ژ چیرۆکەکێ کو ب رێنڤیسا ئارامی هاتیە نڤێسین. (الفانتین – مسر) ھ. ب. ز. پشکا دەستنڤیس و پەرتووکێن چاپییێن رۆژهەلاتێ (پەرتووکخانا بریتانیا)

رێنڤیسا عیبری یا چوارگوشە و رێنڤیسا دەنگی یا تەبەری سەدێ دەهێ پشکا دەستنڤیس و پەرتووکێن چاپییێن رۆژهەلاتێ (پەرتووکخانا بریتانیا)

- کارگەرییا ڕێنڤێسێ ل سەر خواندنێ:

ئەڤ سێ سیستەمێن نڤیسانێ نوونەراتییا یەکەیێن زمانی دکەن، واتە پەیف د پەیف نیگاردا، بڕگە د بڕگە نیگاردا و کۆنسۆنانت و ڤاول د ئەلفابێدا . لەوا هەر ئێك ژ وان تشتەك ژ خوینەرێ خوە دڤێت. دەمێ کەسەك تووشی ئافاسیا (برۆکا)یێ دبیت ئەڤە کار ل خوینەرێن پەیف نیگار ناکەت لێ کار ل خوینەرێن بڕگە نیگار و ئەلفابێ دکەت.

ڤەکۆلین ل نەخۆشێن ژاپونی ئەوێن تووشی ئافاسیا برۆکایێ بووینە دیارکرییە کو ئەو نەشێن مفای ژ ڕێنڤێسا بڕگەییا هیراگانا و کاتاکانا وەربگرن لێ ب تەواوی ب سەر کانجی د زانن.

پەیوەندییا زمان و سیستەمێ نڤێسینێ د کەڕێن زکماکدا پتر دەردکەڤیت. چونکی وان چ جاران ئاخڤتن گوهە لێ نەبوویە، لەوا وان چ نیاسینەك ل سەر یەکەیێن فۆنیمان کو پیت نوونەراتییا وان دکەن نینە. دبینین ئەڤ کەڕێن زکماك د خواندنا ئنگلیزیدا گەلەك لاوازن و تووشی ئاستەنگان دبن. هەروەسان ئەو یەکەیا کو سیستەمێ ڕێنڤێسێ دخوازیت کار دکەتە سەر ئاستێ فێربوونا خواندنێ ل دەڤ زارۆکێن ساخلەمژی.

لەوا هەر سیستەمەکێ باشی و خرابیێن خوە هەنە، بۆ نموونە زارۆکەکێ چینی کو ڤان نڤێسان فێر دبیت تووشی ئاستەنگان نابیت بۆ دروستکرنا پەیوەندیێ د نافبەرا هێما و واتا وێدا لێ ب سالان ڤەدکێشیت کو ئەو فێری نڤێسینێن پێدڤی ببیت بۆ خواندندنێ و نڤێسانێ. ئەڤ ئاریشەیە د ڕێنڤێسێن بڕگەیی و ئەلفابێییدا نینە.

زانبوون ب سەر ڕێنڤێسا بڕگەیی ب ساناهیترە ژ ڕێنڤێسا ئەلفابێیی، ڤەکۆلینان نیشاندایە کو ئەو زارۆکێن فێری ڕێنڤێسا بڕگەیی دبن د خواندنێدا ب بەراورد ل گەل وان زارۆکێن ب ئەلفابێ دخوونن کێمتر تووشی گرفتان دبن. ئەگەرژی ئەڤەیە کو زارۆك بڕگان باشتر ژ فۆنیمان ژ هەڤ جودا دکەن. ڤەکۆلینان نیشاندایە کو (٤٦٪) یا زارۆکێن (٤) سالی و (٩٠٪) زارۆکێن (٦) سالی دشێن پەیڤان ب سەر بڕگان دابەش بکەن. بەروڤاژی چ زاروکەکێ (٤) سالی نەشێت پەیڤان ب سەر فۆنیمان دابەش بکەت و ب تنێ دوو ل سەر سێیا زارۆکێن (٦) سالی دشێن فۆنیمێن پەیڤان دەستنیشان بکەن. لێ پێدڤییە بێژین ئەڤە بۆ ژاپۆنیێ دەستددەت لێ چونکی د ئنگلیزیێدا ب دەهان ڕۆنانێن بڕگێ هەنە کارەکێ ب ساناهی نینە و دەست نادەت. (ولیام اگرادی، ١٣٨٤، ٦٠٥ - ٦٠٦)

لیستا ژێدەران

أ- ژێدەر ب زمانێ کوردی:

١ - ئەورەحمانی حاجی مارف، فەرهەنگی زاراوەی زمانناسی (کوردی - عەرەبی - ئینگلیزی)، سلێمانی، ٢٠٠٤.

٢ - ئەورەحمانی حاجی مارف، وشە رۆنان لە زمانی کوردی دا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد، ١٩٧٧.

٣ - ئارا عەلی ئەحمەد، کوتێن واتایا شێوازی بۆ هەڤ واتایا تەواو (گۆڤەرا بەهدینان)، ژ وەشانێن سپیرێز، چاپخانا خانی، دهوك، ٢٠٠٨.

٤ - ئافێستا کەمال مەحموود، پراگماتیکی ڕستەی پرسیار و فەرمان لە دیالێکتی کرمانجیی خواروودا، نامەی ماستر، کۆلیژی زمان، زانکۆی سلێمانی، ٢٠٠٦.

٥ - بێرناد کەمرێ و هیتر، زمان، وەرگێران: کامل محەمەد قەرەداغی، چاپی یەکەم، چاپخانەی تیشك، سلێمانی، ٢٠٠٧.

٦ - بائیز عومەر ئەحمەد، گرێ د دایالێکتا سەری یا زمانێ کوردیدا ((گوڤەرا بادینی))، گوڤارا زانکویا دهوك، پەربەندا (١١)، ژ(١)، ٢٠٠٨.

٧ - دیار عبدالکریم کمال، گوتاری سیاسی کوردی لە ڕوانگەی پێشگریمانەکانەوە، نامەی دکتورا، کۆلیژی زمان، زانکۆی سەلاحەددین، ٢٠١٠.

٨ - زێرین خورشید سەلیم، ئەلۆمۆرف د زمانێ کوریدا، ناما ماستەرێ، کولیژا ئادابێ، زانکویا دهوکێ، ٢٠٠٩.

٩ - سروه فيصل عزيز، بنەمای هاريكاری له چارچێوەی نواندنی كورديدا، نامەی ماستەر، كۆليژی پەروەردە بۆ زانستە مرۆڤايەتييەكان، زانكۆی سەلاحەدين، ٢٠١٠.
١٠ - سەلام ناخۆش، پۆختەيەك دەربارەی پراگماتيكس - ەوە لە (زمانناسی وەهندێ بابەتی زمانناسی كوردی)، بلاوكراوەكەكانی كتێبفروشی سوران، هەولێر، (بێ سال).
١١ - سەلام ناوخۆش و هيتر، كودۆلۆجی، چاپی يەكەم، چاپخانەی مناره، هەولێر، ٢٠٠٩.
١٢ - سلێمان ئيسماعيل ڕەجەب، مۆرفيمێن ڕێزمانييێن كورديیا سەری (گوفەرا بادينان)، نامەی ماستەر، كۆليژی پەروەردە، زانكۆی سەلاحەدين، ٢٠٠٦.
١٣ - شێرزاد سەبری عەلی، واتا د ناڤبەرا سيمانتيك و پراگماتيكێدا ،ناما ماستەرێ، كوليژا ئادابێ، زانكويا دهوكێ، ٢٠٠٨.
١٤ - طالب حوسين عەلی، هەندێ لايەن لە پێوەندی نێوان رستە و واتا لە كوردی دا، نامەی دكتۆرا، كۆليجی ئاداب، زانكۆی سەلاحەددين، ١٩٩٨.
١٥ - گيو موكريانی، كوردستان (فەرهەنگ)، دەزگای ئاراس، هەولێر، ١٩٩٩.
١٦ - عبدالوهاب خالد، چەند بابەت و لێكۆلينێن زمانی، چاپخانا هاوار، دهۆك، ٢٠٠٩.
١٧ - عەبدولسەلام نەجمەدين عەبدولا، شيكردنەوەی دەقی شعری لە رووی زمانەوانييەوە، چاپا ئێكێ، چاپخانا حاجی هاشم، هەولێر، ٢٠٠٨.
١٨ - عەبدوللاً حوسێن ڕەسول، مۆرفيمە ڕێزمانييەكانی كار، نامەی دكتورا، كولێجی پەروەردە، (ئيبن ڕوشد)، زانكۆی بەغدا، ١٩٩٥.
١٩ - عەبدوللاً حوسێن ڕەسول، چەند پيتێكی كێشەدار لە نوسينی كورديدا، لێكۆلينەوەيەكی دەنگسازييە، گوڤارا زانكويا دهوك، پەربەندا (٧) ، ژ(١)، ٢٠٠٤.
٢٠ - عەبدوللا حوسێن ڕەسول، زارناسی، محازەراتێن خواندنا بلند (دكتورا)، كۆليژا پەروەردە، زانكۆيا سۆران، ٢٠٠٩ - ٢٠١٠.
٢١ - عەبدولەناف ڕەمەزان ئەحمەد، ئەتلەسی زمانی (هەرێمی كوردستانی عيراق وەك نموونە)، نامەی ماستەر، كۆليژی زمان، زانكۆی سەلاحەدين، ٢٠٠٩.
٢٢ - عەبدولواحيد مشير دزەيی، پێكهاتەی ئاخاوتن لە زاری هەولێدا، كۆليجی ئاداب، زانكۆی سەلاحەددين، ١٩٩٩.

٢٣ - عەبدولواحید موشیر دزەیی، رەهەندی دەروونی لە بواری راگەیاندن دا، چاپی یەکەم، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، ٢٠٠٥.

٢٤ - عەبدولواحید موشیر دزەیی، واتاسازی وشە و رستە، چاپی یەکەم، چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١٠.

٢٥ - عەبدولواحید موشیر دزەیی و زێرین خورشید سەلیم، واتا و وێنە، گۆڤاری زانستە مرۆڤایەتییەکان زانکۆی سەلاحەدین، ژ(٤٥)، ٢٠١٠.

٢٦ - عەبدولواحید موشیر دزەیی، زانستی پراگماتیك، چاپخانەی پاك، هەولێر، ٢٠١١.

٢٧ - عەبدولمەجید رەشید ئەحمەد، فۆنەتیك، موحازەراتی خوێندنی باڵا (ماستەر)، ٢٠٠٦ - ٢٠٠٧.

٢٨ - عومەر مەحموود کەریم، سیمای پراگماتیکی و سیمانتیکی گریمانە پێشەکیەکان، نامەی دکتورا، کۆلیجی زمان، زانکۆی کۆیە، ٢٠٠٩.

٢٩ - فاضل عمر، نێڤگر د زمانێ کوردی دا، گوڤاری رۆشنبیری نوێ، ژ(١٠٥)، ١٩٨٦.

٣٠ - ڤیان سلیمان حاجی سلێڤانەیی، رێکەوتن لە شێوەی ژووروویی زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، کۆلیجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین - هەولێر، ٢٠٠١.

٣١ - قەیس کاکل توفیق، جۆرەکانی رستە و تیۆری کردە قسەیەکان، نامەی ماستەر، کۆلیجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، ١٩٩٥.

٣٢ - قیس کاکل توفیق، ئاسایشی نەتەوەیی و پلانی زمان، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٦.

٣٣ - کامەران مەلا خەلیل مشەختی، دەنگێ (خ) هاوکێشان و بەراورد و سەرنجەکا بلەز، گوڤارا مەتین، ژ (١١٤)، ٢٠١١.

٣٤ - کامەران ئیبراهیم خەلیل مشەختی، سیمێولۆژیای زمانی سۆفیگەری لە شیعرەکانی (مەلای جزیری)دا، نامای ماستەر، کۆلیژی زمان، زانکۆی سەلاحەددین، ٢٠٠٨.

٣٥ - محمد معروف فتاح، زمانەوانی، مطبعة دار الحکمة، أربیل، ١٩٩٠.

٣٦ - محەمەد مەعروف فەتاح، باس لە جورێك لە رستە، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ، ژ(١٢٨)، بەغدا، ١٩٩٢.

٣٧ - محەمەد مەعروف فەتاح، سینتاکس، محازەراتێن خواندنا بلند (دکتورا)، کولیژا پەروەردە، زانکۆیا سۆران، ٢٠٠٩ - ٢٠١٠.

٣٨ - محمد معروف فتاح و صباح رەشید قادر، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجیی کوردی، دەزگای بڵاوکردنەوەی بەشی رووناکبیری، هەولێر، چاپخانەی روون، ٢٠٠٦.

٣٩ - محەمەد مەعروف فەتاح، رێبازێن سینتاکس، محازەراتێن خواندنا بلند(دکتورا)، کولیژا پەروەردە، زانکۆیا سۆران، ٢٠٠٩ - ٢٠١٠.

٤٠ - هێمن عەبدولحەمید شەمس، شێواز و دەربڕین لە بۆنە کۆمەلایەتییەکاندا، نامەی ماستەر، کولێجی پەروەردە، زانکۆی کۆیە، ٢٠٠٦.

٤١ - هوگر مەحمود فەرەج، کردەی گەیاندن لە نێوان سیمانتیك و پراگماتیك دا، گۆڤاری زانکۆی سلێمان، شوباتی ٢٠٠٥، ژمارە (١٥).

٤٢ - وریا عومەر ئەمین، چەند ئاسۆپەکی تری زمانەوانی، بەرگی یەکەم، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.

٤٣ - یوسف شەریف سەعید، زمانەوانی، محازەراتێن خواندنا بلند(ماستەر)، کولیژا ئادابێ، زانکویا دهوکێ، ٢٠٠٦ - ٢٠٠٧.

ب - ژێدەر ب زمانێ عەرەبی:

١ - أحمد دراج، ملكة اللسان، الطبعة الثانية، الناشر مكتبة الاداب، القاهرة، ٢٠٠٩.

٢ - احمد شفيق الخطيب، قراءات في علم اللغة، الطبعة الأولى، دار النشر للجامعات، القاهرة، ٢٠٠٦.

٣ - أحمد مختارعمر،علم الدلالة، مكتبة دار العروبة للنشر والتوزيع، الطبعة الأولى الكويت، ١٩٨٢.

٤ - أحمد مختار عمر، دراسة الصوت اللغوي، عالم الكتب، القاهرة، ١٩٧٦.

٥ - ادريس مقبول، الاسس الابستمولوجية والتداولية للنظر النحوي عند سيبوية، الطبعة الاولى، عالم الكتب الحديث، أربد، ٢٠٠٦.

٦ - اف. أر. بالمر، علم الدلالة، ترجمة: عبدالمجيد الماشطة، مطبعة العمال المركزية، بغداد، ١٩٨٥.

٧ - حلمي خليل، مقدمة لدراسة علم اللغة، دار المعرفة الجامعية، الإسكندرية، ٢٠٠٥.

٨ - جمعة سيد يوسف، سيكولوجية اللغة و المرض العقلي، سلسلة عالم المعرفة، سلسلة (١٤٠) كويت، ١٩٩٠.

٩ - دومينيك مانغونو، المصطلحات المفاتيح لتحليل الخطاب، ترجمة: محمد يحياتين، الطبعة الاولى، منشورات الاختلاف، الجزائر، ٢٠٠٨.

١٠ - روبرت شولز، السيمياء والتأويل، ترجمة:سعيد الغانمي، الطبعة الاولى، ١٩٩٤.

١١ - ر.ه. روبنز، الموجز في تاريخ علم اللغة، ترجمة: أحمد عوض، عالم المعرفة، الكويت، ١٩٩٧.

١٢ - رمزي منير بعلبكي، معجم المصطلحات اللغوية، الطبعة الأولى، دار العلم للملايين، بيروت، ١٩٩٠.

١٣ - سامي عياد حنا و اخرون، معجم اللسانيات الحديثة، مكتبة لبنان ناشرون، لبنان، ١٩٩٧.

١٤ - شحدة فارغ و آخرون، مقدمة في اللغويات المعاصرة، الطبعة الثالثة، دار وائل للنشر، عمان، ٢٠٠٦. شكور كاظم العوادي، البحث الدلالي عند ابن سينا، في ضوء علم اللغة الحديث ((اللسانيات))، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة بغداد، ١٩٩٠.

١٥ - عادل فاخوري، الأقتضاء في التداول اللساني، مجلد عالم الفكر، مجلد (٢٠)، العدد(٣)، كويت، ١٩٨٩.

١٦ - عبدالحميد عبدالواحد، الكلمة في اللسانيات الحديثة، الطبعى الاولى، مطبعة التسفير الفني، صفاقس - تونس، ٢٠٠٧.

١٧ - عبد القادرعبد الجليل، المعجم الوظيفي لمقايس الأدوات النحوية والصرفية، دار الصفاء للنشر والتوزيع، عمان، الاردن، ٢٠٠٦.

١٨ - عبدالهادي بن ظافرالشهري، استراتيجيات الخطاب، مقاربة لغوية تداولية، الطبعة الاولى، دار الكتاب الجديد المتحدة، بيروت، ٢٠٠٤.

١٩ - عبدالوهاب ترو، وعي البعد الالسني لمسألة الدلالة، مجلة الفكر العربي المعاصر، العدد (٦٨ - ٦٩)، بيروت، ١٩٨٩.

٢٠ - عصام سليمان الموسى، المدخل في الاتصال الجماهيري، الطبعة السادسة، اثراء للنشر و التوزيع، عمان، ٢٠٠٩.

٢١ - علي حسن مزبان، الوجيز في علم الدلالة، الطبعة الاولى، دار شموع الثقافة، بنغازي، ٢٠٠٤.

٢٢ - عمرو خاطر عبد الغني وهدان، فصول في علم اللغة العام، الجزء الأول، الطبعة الأولى مؤسسة حورس الدولية للنشر، الإسكندرية، ٢٠١٠.

٢٣ - فرانسواز ارمينكو، المقاربة التداولية، ترجمة: سعيد علوش، مركز الانماء القومي، الرباط، ١٩٨٦.

٢٤ - فوزي حسن الشايب، محاضرات في اللسانيات، منشورات وزارة الثقافة، عمان - الاردن، ١٩٩٩.

٢٥ - فيصل محمد خير الزاد، اللغة و اضطرابات النطق و الكلام، دار المريخ للنشر، الرياض، ٢٠٠٩.

٢٦ - كارل ديتر بونتنج، المدخل الى علم اللغة، ترجمة وتعليق: سعيد حسن البحيري، الطبعة الاولى، مؤسسة المختار، القاهرة، ٢٠٠٣.

٢٧ - كلود جرمان وريمون لوبلان، علم الدلالة، ترجمة :نور الهدى لوشن، المكتب الجامعي الحديث، ٢٠٠٦.

٢٨ - ماريو ثاى، أسس علم اللغة، ترجمة و تعليق: أحمد مختار عمر، الطبعة الثامنة، عالم الكتب، القاهرة، ١٩٩٨.

٢٩ - محمد حسن عبدالعزيز، مدخل الى علم اللغة، دار النمر للطباعة، القاهرة، ١٩٩١.

٣٠ - محمد حسن عبدالعزيز، علم اللغة الاجتماعي، الطبعة الاولى، الناشر مكتبة الاداب، القاهرة، ٢٠٠٩.

٣١ - محمد سعيد احديد و علي حسن مزبان، في اللسانيات، الاصوات و البنية و التراكيب و الدلالة، دار الشموع الثقافة، بنغازي، ٢٠٠٦.

٣٢ - محمد سعيد احديد، المعجم الاكاديمي في علم اللغة والصوتيات، الطبعة الاولى، دار شموع الثقافة، بنغازي، ٢٠٠٧.

٣٣ - محمد سليمان ياقوت، منهج البحث اللغوي، الطبعة الاولى، مكتبة المنار الاسلامية، الكويت، ١٩٩٧.

٣٤ - محمد علي الخولي، معجم علم اللغة النظري (أنكليزي - عربي)، الطبعة الاولى، مكتبة لبنان، بيروت، ١٩٨٢.

٣٥ - محمد علي الخولي، مدخل إلى علم اللغة، دار الفلاح للنشر و التوزيع، عمان، ٢٠٠٠.

٣٦ - محمد علي الخولي، علم الدلالة (علم المعنى)، دار الفلاح للنشر و التوزيع، عمان، ٢٠٠١.

٣٧ - محمد محمد يونس علي، مقدمة في علمي الدلالة والتخاطب، الطبعة الاولى، دار الكتاب الجديد المتحدة، بيروت، ٢٠٠٤.

٣٨ - محمد محمد يونس علي، المعنى وظلال المعنى، انظمة الدلالة في اللغة العربية، الطبعة الثانية، دار المدار الاسلامي، بيروت، لبنان، ٢٠٠٧.

٣٩ - محمود عكاشة، لغة الخطاب السياسي، دراسة لغوية تطبيقية في ضوء نظرية الاتصال، دار النشر للجامعات، القاهرة، ٢٠٠٥.

٤٠ - موسى حامد موسى خليفة، مدخل إلى اللغويات، الطبعة الأولى، مكتبة الرشد ناشرون، الرياض، ٢٠٠٩.

٤١ - ميشال زكريا، الالسنيةعلم اللغة الحديث، المبادىء والاعلام، الطبعة الثانية، الموءسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، بيروت، ١٩٨٣.

٤٢ - نادية رمضان النجار، اللغة وأنظمتها بين القدماء و المحدثين، مراجعة وتقديم: عبده الراجحي، الناشر دار الوفاء لدنيا الطباعة و النشر، ٢٠٠٤.

٤٣ - نادية رمضان النجار، فصول في الدرس اللغوي بين القديم والمحدثين، مراجعة: عبده الراجحي، الطبعة الاولى، الناشر دار الوفاء لدنيا الطباعة و النشر، الاسكندرية، ٢٠٠٦.

٤٤ - نادية رمضان النجار، اللغة و علم اللغة قديما و حديثا، تقديم: عبده الراجحي، الناشر دار الوفاء لدنيا الطباعة و النشر، الإسكندرية، ٢٠١٠.

٤٥ - نعمان بوقرة، اللسانيات اتجاهاتها و قضاياها المعاصرة، عالم الكتب الحديثة، اربد، ٢٠٠٩.

٤٦ - نعوم جومسكي، المعرفة اللغوية، (طبيعتها و اصولها و استخدامها)، ترجمة: محمد فتيح، الطبعة الاولى، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٩٩٣.

٤٧ - نورالهدى لوشن، علم الدلالة، دراسة وتطبيق، المكتب الجامعي الحديث، الازراريطة، الاسكندرية، ٢٠٠٦.

٤٨ - ن.ي.كولنج، الموسوعةاللغوية، ترجمة: محي الدين حميدي و عبدالله الحميدان، المجلد الثالث، النشرالعلمي والمطابع، جامعة الملك سعود، رياض، ١٤٢١ (٢٠٠٠).

٤٩ - هدسون، علم اللغة الاجتماعي، ترجمة: محمود عبدالغني عياد، مراجعة و تقديم: عبدالامير الاعسم، بغداد،١٩٨٧.

ج – ژێدەر ب زمانێ فارسی:

١ - كورش صفوى، درآمدى بر معنى شناسى، چاپ دوم، نشر سوره مهر، تهران، ١٣٨٣ (٢٠٠٤).

٢ - محمد رضا شفيع كدكنى، صور خيال در شعر فارسى، چاپ هفتم، نشر آگه، تهران، ١٣٧٨ (١٩٩٩).

٣ - ابراهيم چگنى، فرهنگ دائرةالمارف زبان و زبانها، چاپ اول، نشر بهنام، تهران، ١٣٨٢.

٤ - آروين مهرگان، ديالكتيك نمادها، چاپ اول، نشر فردا، اصفهان، ١٣٨٥.

٥ - آدريان اكمياج و دوستان، زبانشناسى، ت :على بهرامى، ويراست چهارم، نشر رهنما، تهران، ١٣٨٢.

٦ - آلبرتين گاور، تاريخ خط، ت: كورش صفوى، چاپ دوم، تهران، ١٣٨١.

٧ - ام.كى.سى.مك موان و اريك فيوج، آواشناسى و واج شناسى، ترجمه محمد فائض و جواد نصرتى نيا، چاپ اول، نشر روايت، تهران، ١٣٧٣.

۸ - اندر مارتینه، مبانی زبانشناسی عمومی (اصول و روشهای زبانشنایی نقش گرا)، چاپ اول، انتشارات هرمس، تهران، ۱۳۸۰.
۹ - پیتر ترادگیل، زبانشناسی اجتماعی (درآمدی بر زبان و جامعه)، ترجمه محمد طباطبایی، چاپ اول، نشر آگه، ۱۳۷٦.
۱۰ - پیدایش زبان، ۲۰۱۱/۸/۱۱: http://www.donbelid.com/?cat=16
۱۱ - جان لاینز، چومسکی زبانشناس و متفکر اجتماعی، ترجمه احمد سمیعی، چاپ دوم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷٦.
۱۲ - جلال رحیمیان، تجزیه و تحلیل گفتمانی داستان مدیر مدرسه در سطح خرد و کلان ،نشریه‌ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان، دوره‌ی جدید، شماره پیاپی ۱۲ (پیاپی ۹)، زمستان ۱۳۸۱.
۱۳ - جورج یول، بررسی زبان، ترجمه محمود نور محمدی، چاپ سوم، نشر رهنما، تهران، ۱۳۸۰.
۱٤ - جورج یول، کاربرد شناسی، ترجمه محمد عمو زاده مهدیرجی و منوچهر توانگر، چاپ اول، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۸۳.
۱۵ - جولیا. اس. فالك، زبانشناسی و زبان (بررسی مفاهیم و کاربردها)، چاپ دوم، انشارات رهنما، تهران، ۱۳۸۳.
۱٦ - دیوید کریستال، فرهنگ توصیفی آواشناسی، ترجمه محمد فائض و خلیل میرزایی، چاپ اول، انتشارات نگاه، تهران، ۱۳۸۲.
۱۷ - رابرت لارنس تراسك، مقدمات زبانشناسی، ترجمه فریار اخلاقی، چاپ اول، نشر نی، تهران، ۱۳۸۰.
۱۸ - راجر فالر و سایرین، زبانشناسی و نقد ادبی، ترجمه مریم خوزان و حسین پاینده، چاپ اول، نشر نی، تهران، ۱۳٦۹.
۱۹ - رومینا یمینی، بررسی عوامل انسجام واژگانی د متون فارسی و تاثیر آن بر درك مطلب زبان آموزان غیر فارسی زبان، کارشناسی ارشد رشته زبانشاسی، دانشگاه شهید بهشتی - دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی، اردیبهشت ۱۳۷۸.
۲۰ - گرورد هادسن، مباحث ضروری و بنیادین در زبانشناسی مقدماتی، ترجمه علی بهرامی، چاپ اول، نشر رهنما، تهران، ۱۳۸۳.

۲۱ - علی صلح جو، گفتمان و ترجمه، چاپ چهارم، نشر مرکز، تهران، ۱۳۸۵.
۲۲ - علی محمد حقشناس، آوا شناسی (فونتیك)، چاپ نهم، انتشارات آگاه، تهران، ۱۳۸۳.
۲۳ - فرانك ر. پالمر، نگاهی تازه به معنی شناسی، ت: کورش صفوی، چاپ سوم، نشر مرکز، تهران، ۱۳۸۱ (۲۰۰۲).
۲٤ - کورش صفوی، درآمدی بر معنی شناسی، چاپ دوم، نشر سوره مهر، تهران، ۱۳۸۳.
۲۵ - کورش صفوی، معنی شناسی کاربردی، چاپ همشهری، تهران،۱۳۸۲.
۲٦ - کورش طارمی و اشرف رحمانی، بکارگیری روابط واژگانی در سبك شناسی و کاربرد آن در شعر نیمایی، ۲۰۰۸/۱۱/۱۹:
http://idochp2.irandoc.ac.ir:800/fulltext15/se/24/24077.pdf
۲۷ - لطف الله یار محمدی، گفتمان شناسی رایج و انتقادی، چاپ اول، نشر هرمس، تهران، ۱۳۸۳.
۲۸ - محمد رضا باطنی، نگاهی تازه به دستور زبان، چاپ یازدهم، انتشارات آگاه، تهران، ۱۳۸٤.
۲۹ - مهدی باقری، مقدمات زبانشناسی، چاپ هفتم، نشر قطره، تهران، ۱۳۸۳.
۳۰ - مهدی مشکوه الدینی، ساخت آوایی زبان، چاپ سوم، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ۱۳۷٤.
۳۱ - مهران مهاجری و محمد نبوی، به سوی زبان شناسی شعر - رهیافتی نقش گرا، چاپ اول، نشرمرکز، تهران، ۱۳۷٦.
۳۲ - نیل اسمیت و دیر دری ویلسونك، زبانشناسی نوین و نتایج انقلاب چومسکی، ترجمه ابولقاسم سوهیلی و سایرین، چاپ دووم، انتشارات آگاه، تهران، ۱۳۷٤.
۳۳ - ولیام اگرادی و سیرین، درآمدی بر زبانشناسی معاصر، ترجمه علی درزی، جلد اول، چاپ دوم، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۷٤.
۳٤ - ویکتوریا فرامکین و رابرت رادمن، درآمدی بر زبانشناسی همگانی، ترجمه علی بهرامی، چاپ دوم، نشر رهنما، تهران، ۱۳۸۰.
۳۵ - یدالله ثمره، آواشناسی زبان فارسی (آواها و ساخت آوایی هجا)، چاپ دوم، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۸۵.

د - ژێدەر ب زمانێ ئینگلیزی:

1 - Crystal. D, linguistics, firstedition, harmondsworth, penguin, Leech, G. principle of pragmatics, London, Longman, 1983.

2 - levinson s . C, Pragmatics, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

3 - yule. G, The Study of language, third edition, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

ھ - دیوان و ئەو سەرچاوێن نموونە ژێ ھاتینە وەرگرتن:

١ - سلمان کوڤلی، جیھانا گوھا، چاپخانا ھاوار، دھوك، ١٩٩٦.

٢ - مارف خەزنەدار، دیوانی نالی و فەرھەنگی نالی، دار الحریە، بەغدا، ١٩٧٧.

٣ - شوکری شھباز، کەڤالەکێ رویس، ژ وەشانێن ئێکەتیا نڤێسکارێن کورد، چاپا ئێکێ، چاپخانا ھاوار، دھوك، ٢٠٠٥.

Theortical Linguistics